Shri Sant Gadge Baba Hindi Mahavidyalaya, Bhusawal

Dr. VIVEK ARUN JOSHI

Assistant Professor in Commerce and Management, Shri Sant Gadge Baba Hindi Mahavidyalaya, BHUSAWAL, Dist. Jalgaon

Papers Published in Journal

Sr. No.	Name of Author	First Author or Second	Title of Paper	ISSN No.	Impact Factor Name and Marks	Publisher	National / International	Whether UGC Approved Yes /No	Whether Peer Reviewed Yes /No	Month and Year of Publication	Issue / Volume	Direct Link to Download
2022-23		Nil										
2021-22		Nil										
2020-21												
1	Vivek Arun Joshi	First Author - Single Author	**Impact of COVID-19 on Different Sectors of Indian Economy**	2582-5429 (Online)	SJIF - 5.54	Akshara Multidisciplinary International Research Journal	International	No	Peer Reviewed	April-June 2020,	Vol. 02, Issue - I(B)	http://aimrj.com//upload/book/Vol.02_Issue._I_(B)_Sr._No._34.pdf
2019-20												
2	Vivek Arun Joshi	First Author - Single Author	**Implementation of GST and its Impact on Indian Economy.**	2319-8648	SJIF - 7.139	Current Global Reviewer, International Peer Reviewed Referred Journal Registered and Recognised Higher Education for All Subjects and All Languages.	International	No	Peer Reviewed Referred Indexed (IIJIF) International Journal,	October 2019,	Special Issue 21, Vol. II	Hard Copy Only
3	Vivek Arun Joshi	First Author - Single Author	**Role and Importance of NAAC in higher Education**	ISSN 2394-5303	IIJIF - 6.039	Printing Area, Peer Reviewed International Referred Research Journal	International	No	Peer Reviewed International Referred Journal	Dec. 2019	Special Issue	Hard Copy Only
4	Vivek Arun Joshi	First Author - Single Author	**E-Banking, Mobile Banking and its Effect on Financial Institution**	2454-7719	~	International Journal of Computer Research and Technology (IJCRT), Bhusawal.	International	No	a Peer Reviewed Half Yearly Research International Journal	July-Dec. 2019	Vol. 5, Issue 2,	https://basponccollege.org/ClgIJCRTJournals/IJCRT/IJCRT%202019-20.pdf
5	Vivek Arun Joshi	First Author - Single Author	**Benefits Of E-Business And E-Commerce In The Field Of Marketing**	2349-638x	SJIF - 5.707	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	International	No	Peer Review and Indexed International journal	27th and 28 Dec. 2019	Special Issue No.61,	https://www.aiirjournal.com/uploads/Articles/1577382588FINAL%20College%20Of%20Management%20And%20Computer%20Science,%20Yavatmal.pdf
6	Vivek Arun Joshi	First Author - Single Author	**Merger of Banks and Its impact on Indian Economy**	ISSN 2394-7632 EISSN 2394-7640	SJIF - 5.98	Scholars Impact an International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal, Approved by UGC Journal No. 41129, upto June 2019	International	No	Peer Reviewed International Research Journal	Oct. to De. 2019, 28.12.19	Special Issue	Hard Copy Only

Shri Sant Gadge Baba Hindi Mahavidyalaya, Bhusawal

Dr. VIVEK ARUN JOSHI

Papers Published in Journal

Sr. No.	Name of Author	First Author or Second	Title of Paper	ISSN No.	Impact Factor Name and Marks	Publisher	National / International	Whether UGC Approved Yes /No	Whether Peer Reviewed Yes /No	Month and Year of Publication	Issue / Volume	Direct Link to Download
2018-19												
7	Dr. F. N. Mahajan and Vivek Joshi	Second Author	**Tax Structure of GST**	2348-7143	6.617	Research Journey Multidisciplinary International E-research Journal	International	Yes	UGC Approved and Listed Journal	January. 2019,	Special Issue 96 B	https://www.researchjourney.net/special-issues
2017-18												
8	Dr. P. K. Patil and Vivek Joshi	Second Author	**Regional Imbalances in India - Causes and Remedies**	2349-4766 (P), 2278-8808 (E)	SJIF (2016) 6.177	Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies	International	No	International Peer Reviewed Research Journal	Oct. to Dec. 2017, 30 Jan. 2018,	Vol. 1	Hard Copy Only
9	Dr. F. N. Mahajan and Mr. Vivek Joshi	Second Author	**Impact and Challenges of GST**	2348-7143	3.452	Research Journey Multidisciplinary International E-research Journal.. (Onine PDF Copy of Journal available)	International	Yes	UGC Approval No. 40705 & 44117, Peer Referred and Indexed International Journal	March. 2018,	Special Issue 49	https://www.researchjourney.net/special-issues

Shri Sant Gadge Baba Hindi Mahavidyalaya, Bhusawal

Dr. VIVEK ARUN JOSHI

Books / Chapter in Books Published

Sr. No.	Name of Author	First Author or Second	Title of Book	Chapter in Book	ISBN No.	Publisher	National / International	Month and Year of Publication	Issue / Volume	Direct Link to Download
2020-21										
1	Vivek Joshi - Single	First Author - Single Author	ज्ञानाचे प्रतिक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार	978-81-946921-0-2	Principal, SVP Arts and Sci. College, Ainpur, Tal. Raver	National	August 2020.	Ist - Online e-book	https://ainpurcollege.org/PublicationDivision/Dnyanache%20Pratik%20Dr%20Babasaheb%20Ambedkar-%20ebook.pdf
2	Vivek Joshi - Single	First Author - Single Author	२१ व्या शतकाकडील वाटचाल आणि कोरोनाचे महासंकट	कोविड-१९ मुळे मध्यम व लघु उद्योगांवर झालेले परिणाम	978-81-946921-1-9	Principal, SVP Arts and Sci. College, Ainpur, Tal. Raver	National	Dec. 2020.	Ist - Online e-book	https://ainpurcollege.org/PublicationDivision/4-e-Book%20-Economics-%20SVPCA%20AINPUR.pdf
2017-18										
3	Vivek Joshi - Single	First Author - Single Author	**E-Commerce, E-Business and Recent Trends in Communication**	Recent Trends in Communication (RTIC-2018)	Proceedings in CD	JDMVP Co.Op., Samaj's Nutan Maratha College, Jalgaon	National	29th January 2018	~~	Book Published in CD Format

ISSN 2582-5429(online)

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2020 VOL.02 | ISSUE. I (B)

EMERGING ISSUES IN COMMERCE, MANAGEMENT & ACCOUNTACV IN THE TIME OF COVIDE- 19

www.aimrj.com

Email ID. aimrj18@gmail.com

Impact of COVID-19 on Different Sectors of Indian Economy

Prof. Vivek Arun Joshi,
Assistant Professor,
Shri Sant Gadge Baba Hindi Mahavidyalay, Bhusawal.
Mob.No- 9881716287 Email - joshivivek84@gmail.com

Abstract

*Now-a-days **w**hole world is suffering from COVID-19 pandemic. Almost every country has been affected from it and forcefully have to apply Lockdown, It is the worst situation for every world's economy. India is also suffering from such pandemic and undergone more than 2 months lockdown. From June 2020 onwards the process of unlock has been started. The restrictions are now lifting step by step. Every sector of economy is badly affected. It is the time to study the impact of COVID-19 on different sectors of economy.*

Basically the GDP is contributed by 3 different sectors like Agricultural, Industrial and Service, . It is not only important to study the impact of COVID-19 on these sectors, but it is the responsibilities to suggest some remedial action to come out from this situation and hence this topic has been selected to research.

Key-words *– Pandemic, COVID-19, Lockdown, GDP, Malaria, pneumonia, HIV, Flue, Industrial Network Cluster, MSME, "आत्मनिर्भर भारत".*

Preamble –

Whole world is now suffering from Corona virus pandemic. Starting from China, it has spread all over the world and has ceased the activities of the entire world. More than 67 Lakh (Worldmeter, 2020) people around the world are affected and about 390000 (Worldmeter, 2020) death cases have been observed. Due to its contagiousness and unavailability proper medicine or vaccine, it has spread rapidly and to prevent its spread, majority of the countries have unwillingly adopted the Lockdown and economies are badly affected. Healthcare sector plays a vital role in treating the corona virus cases and on the other side police department and sweeping and cleaning staff are working very hard to control the situation and try to bring the situation to normal life.

In this unexpected and unavoidable situation, the major impact can be seen on the industrial sector. Due to lockdown, majority industries are closed which leads to largest global recession in history which has resulted in high job risk in coming months. Recently Lakhs of labors and daily wage workers are migrated from metro cities their native places which again posed a question of skilled labor in post Covid period. Industrial sector may take long time to overcome this situation. There is a positive way

©Copyright 2020 *AMRJ* . All Rights Reserved

ISSN 2582-5429(online)

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2020 VOL.02 | ISSUE. I (B)

EMERGING ISSUES IN COMMERCE, MANAGEMENT & ACCOUNTACV IN THE TIME OF COVIDE- 19

www.aimrj.com

Email ID. aimrj18@gmail.com

of hope that Indian Government has announced a package of Rs.20/- (Worldmeter, 2020) Lakh Crore for different industrial and service sector to boost up the economy. The fact is that the situation may only get to normal condition after the Covid effect but it seems to be very difficult to back on normal life easily.

Research Objectives –

1. To study the Impact of Covid-19 on different Industrial sector.
2. To suggest some redial actions to normalize the situation.

Data Collection –

1. Secondary – Secondary data has been collected through web sites, webinars and news papers. This research paper is mainly based on the secondary data.
2. Primary – Primary data has been collected by interviewing some experts.

Impact of Covid-19 on different sectors -

The GDP of India has been divided in three sectors, Primary (Agricultural), Secondary (Manufacturing) and Tertiary (Service) sectors. Out of which, service sector is contributing 55% (Survey19-20, 2020) towards GDP whereas industrial sector is contributing around 29% (Survey19-20, 2020) and Agriculture sector is contributing 16% (Survey19-20, 2020). Out of Above, Service Sector which contributes the highest share has been affected very badly in the situation of Covid-19. It is the major impact which affects the economy thoroughly.

To understand the impact of Covid on different sector, it is essential to study each sector separately, starting from the most affected sector i.e. Service Sector.

1. **Service Sector** – IT, Travelling, tourism are the main industries which plays a vital role in service sector and contributes higher revenue. Service sector is badly affected due to lockdown. Lets see one by one –
   a. **Travel and Tourism -** Due to lockdown, all international and national travels including railways and roadways are closed. Moreover the threat of corona virus is there among people that may restrict them from travelling even after post Covid period. Including local, national and international all the segments are badly hampered and strive for their survival.
   b. **IT Industry** – The clients of IT industry are from US, Europe and other foreign countries. Due to Covid effect, the economies of all big nations affected very badly including US. This will directly affect the IT industry in Indian and it may see slow down. Telecommunication sector and other local IT service providers may survive but the position of international business is totally unpredictable.
   c. **Hospitality Industry** – All hotels and malls are closed due to lockdown. Situation of hotel and beverage industry is also bad. Hotels are closed, skilled workers are migrated and fixed expenses are continuously incurring.

ISSN 2582-5429(online)

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2020 VOL.02 | ISSUE. I (B)

EMERGING ISSUES IN COMMERCE, MANAGEMENT & ACCOUNTACV IN THE TIME OF COVIDE- 19

www.aimrj.com
Email ID. aimrj18@gmail.com

It means after lockdown, it will be a challenge to reestablish the set up. Moreover the public has become health cautious and may avoid to go to hotel. Government has issued notification to make social distancing in hotel which results in reduced sitting capacity of customers and ultimately lower business volume.

d. **Transport and Travelling** – Except only essential products and service industry like medicine, grocery, dairy and news papers, the transportation of all other goods are ceased. Even in the history of India, the railway is closed for more than 2 months. The movement of goods has been stopped completely.

2. **Industrial Sector** – Although Service sector contributes higher contribution to GDP but Industrial sector has also its own importance in generating higher employment in the country directly or indirectly.

a. **Shipping Industry** – The international trade has been reduced drastically due to COVID-19. Majority of the import is made by shipping industry, it has been badly affected. It has been declined by more than 75-80% (Goyal, 2020) in dry bulk trade.

b. **Chemical Industry** – Majority of the Chemical is being imported from China and the plants in China are shut down. The denim industry is affected badly because China is major supplier of Indigo. However the pandemic situation may bring in some opportunities as some of the United States (US) and European Union (EU) are trying to diversify their market and may be shifted to India.

c. **Auto Industry** – Lockdown has affected the income earning capacity of the people. The whole market is affected due to reduced demand in automobile sector. As soon as the situation get to normal, the situation may pick the grip.

d. **Pharmaceuticals Industry** – Majority of national and international research labs are trying to develop vaccine for COVID-19 and try to grab the market share and earn the goodwill. But till there is need of medicines of Malaria, pneumonia, HIV, Flue etc. to treat the patient. India is heavily depend of import of raw material from other countries. Due to COVID-19 effect, this industry may be affected. But at the same time they have the huge opportunities to earn money because medicine for COVID-19 is must for everyone unless the Vaccine is invented.

e. **Textile Industry** – Again Chine is the major supplier of fabric, yarn and other raw material for textile industry. The situation looks like the our economy is heavily dependent on China. If we want to come out of this dependency, we need to be self dependent and produce raw material and

ISSN 2582-5429(online)

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2020 VOL.02 | ISSUE. I (B)

EMERGING ISSUES IN COMMERCE, MANAGEMENT & ACCOUNTACV IN THE TIME OF COVIDE- 19

www.aimrj.com
Email ID. aimrj18@gmail.com

manufacture finished products in our country which will be beneficial for Indian economy.

f. **Solar Power Sector** – Indian Solar power industries are depend upon Chinese industries for raw material to manufacture Solar Power System. Looking at the situation of China and India COVID-19, it is difficult to regularize the business earlier. Moreover, the situation of Indo-China border is getting worse, it will also affect the majority of the industries in India.

g. **Electronics Industry** – There is nothing to say about electronics industry because the reason is same. Majority of the Indian electronics industries are depend on the supply of raw material and readymade products from China and the Indo-Chine relations are delicate now. Indian mobile and its accessory market is filled with huge Chinese product. Only traders are earning commission but the majority of profit is earned by manufacturing companies which are Chinese.

3. **Agricultural Industry** – It if the Primary sector and the most important sector. A person may live without job but how he can live without food. So, food industry is doing well in pandemic situation. But still the farmer are struggling to sell their products and FMCG market has also affected. Some basic agricultural food processing industry are closed and hence, the raw material with farmers are pending to sell. They are struggling for their life. But it is the basic industry and will get recovered earlier after lockdown.

Data Analysis –

©Copyright 2020 *AMRJ* . All Rights Reserved

ISSN 2582-5429(online)

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2020 VOL.02 | ISSUE. I (B)

EMERGING ISSUES IN COMMERCE, MANAGEMENT & ACCOUNTACV IN THE TIME OF COVIDE- 19

www.aimrj.com
Email ID. aimrj18@gmail.com

China's share in total imports to India

Organic chemicals	37%
Inorganic chemicals	13%
Medicinal & Pharma products	36%
Dyes	28%

Source: https://commerce.gov.in

Source - (Goyal, 2020)

Interpretation – Looking at the above chart, it can be easily understood that Organic Chemicals and Medicinal and Pharma industries are playing vital role in export from China. It is the need of the hour that India should manufacture majority of the raw material and reduce the dependency of China and only then one can move towards the dream of "आत्मनिर्भर भारत".

Remedial Actions to be Taken to recover from the situation -

1. **Financial Support to Economy** – In the scenario of lockdown and ceased economical activities, the Indian economy is in need of big financial booster from the government. In that way, the Government of India has announced the package of Rs.20/- Lakh crore for boosting the economy. But the package should be properly divided and should be used in such a way that way really changes the scenario of Indian industrial sector.
2. **Industrial network cluster in India** – China is the base of COVID-19 and is the main reason behind such a huge economic slow-down in the world. Most of the world economies are annoyed with China and are the threat for further such incident. Numbers of companies are leaving China and shifting to other nearby countries. In this situation India may be greater opportunity for them to establish their manufacturing unit.

   But there is a need to establish a proper business environment, liberalization of industrial policies and most importantly availability basic infrastructural facilities, which will attract the investors to establish their business in India rather than in Vietnam and Bangladesh. It will help in all aspects to Indian economy like creation of job opportunities, Foreign Direct Investment, increase in GDP. There is need to create ***Industrial Network cluster*** in India which will simplify the business working.
3. **Simplification of Compliances starting business** – establishing the industry in India is the toughest job to perform. Sometimes, these compliances discourages

©Copyright 2020 *AMRJ*. All Rights Reserved

entrepreneur to establish the business. After implementation of GST, the Indian taxation system has been revolutionary changed. Now it is time to simplify the compliances in establishing and running the business. This may encourage the small and medium level entrepreneurs to establish the business in Indian market.

4. **Easy loan -** MSME sector are the major contributors to the GDP of Indian economy and also provided huge job opportunities. Strengthening the MSME sector will help to re-boost the economy at faster rate. Unfortunately such industries are now struggling for their existence and in need of easy availability of loans. But due to complex system of loan advancement and higher rates of interest, some industries cannot get survived.

   The government should issue the loan to MSME sector at discounted rate and provide lucrative benefits to entrepreneur which encourage them to establish the business.
5. **Registration on unregistered business –** More than 6.75 Crore (Goyal, 2020) small business are there which are unregistered due to the threat of taxation and other compliances. If government issues some package and benefit to them which attract them to get registered, it may help Indian Economy to grow at organized way at the same time it will benefits the entire smallest but unorganized sector to get developed.
6. **Agriculture Sector –** Indian economy is a mixed economy. It is based on Agricultural as well as Industrial sector. After globalization, the contribution of industrial sector has been increased. But before industrialization, Agriculture sector was the higher contributor to economy. Due to uncertainty of nature, improper prices of agricultural produces, majority of the farmer sold their land and preferred labor work. But this is horrible picture, if the situation continues the basic need of food and grains cannot be fulfilled by us.

   There is need to work on basic infrastructure and technology of farming. Waiving the loan may relief them just for some time but developing the infrastructure like electricity, roads, water etc. and making them aware about technology in farming may lead to a permanent solution. Government should decide the crop pattern and fix the rates of agricultural products to be purchase from farmers that may create a trust among farmers. The farmers should make aware about the facilities like crop insurance, family insurance, technology education; it may prevent them from financial losses.
7. **Service Industry –** Service sector is the major contributor to the GDP of the nation. IT sector, travel, tourism and hospitality and transport are the important sectors which contributes larger amount. Due to COVID-19, the sectors have badly affected. There is need to boost them but IT sector is depending upon

ISSN 2582-5429(online)

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2020 VOL.02 | ISSUE. I (B)

EMERGING ISSUES IN COMMERCE, MANAGEMENT & ACCOUNTACV IN THE TIME OF COVIDE- 19

www.aimrj.com
Email ID. aimrj18@gmail.com

other international companies and unless the threat of COVID-19 passes, the situation of tourism industry may not be on track. IT sector may face recession after COVID-19 as many industries are affected in foreign country but at the same time it may bring the opportunities to attract the industries migrating from china and other countries.

Conclusion – In the situation of COVID-19, it is very difficult to any economy to face the challenges and stabilize the economy. The whole world is suffering from global slowdown and almost all the sectors are badly affected. It is the time to aware and encourages the customers to buy **Indian products** only which may support the Indian industries and help to gain the growth of GDP and development of economy. Proper utilization of government package must be done and appropriate funds should be provided to needy sector.

India should focus on developing Industrial Network Clusters which may attract foreign direct investment that ultimately result in higher job opportunities, higher GDP and overall growth of nation.

Government should also take care of agricultural sector by providing basic infrastructural facilities like electricity water etc. also assured rate should be given and crop pattern should be decided.

No doubt, that the situation is critical but if all the citizens are come together and promote Indian products only, then the economy will surely back on track at the earliest.

Reference –

1. Goyal, S. (2020, Apr 23). *Jagranjosh*. Retrieved Junw 6, 2020, from www.jagranjosh.org.
2. Survey19-20, E. (2020, Jan 31). *prsindia.org*. Retrieved June 6, 2020, from https://www.prsindia.orgb https://www.prsindia.org/report-summaries/economic-survey-201920#:~:text=Services%20sector%20is%20estimated%20to,in%2015%20states%20and%20UTs.
3. Worldmeter. (2020, June 6). *Worldmeters.info*. Retrieved June 6, 2020, from www.worldmeters.info:https://www.worldometers.info/coronavirus/coronavirus-death-toll/
4. Ministry of Health, Govt. of India. - https://www.mohfw.gov.in/
5. Ministry of Finance - https://finmin.nic.in/
6. Money Control - https://www.moneycontrol.com
7. International Labour Organization - https://www.ilo.org
8. News 18 - https://www.news18.com
9. Times of India - https://timesofindia.indiatimes.com
10. Indian Express - https://indianexpress.com/
11. Economic Times - https://economictimes.indiatimes.com
12. Lokmat (Marathi)- https://www.lokmat.com/

Peer Reviewed Journal

ISSN 2319-8648

Impact Factor (SJIF)

Impact Factor - 7.139

Current Global Reviewer

International Peer Reviewed Refereed Research Journal Registered & Recognized
Higher Education For All Subjects & All Languages

Special Issue 21 Vol. II
on

Recent Economics Policies and Its Impact on Indian Economy

October 2019

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Associate Editor
Dr. Mahadev Gavhane

Guest Editor
Dr. A. J. Raju

Assistant Editor
Dr. P. G. Kawale
Dr.P. R. Rodiya
Dr. S. J. Kulkarni
Dr. V. D. Dhumal

www.publishjournal.co.in

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

October 2019 Special Issue- 21 Vol. II

Recent Economics Policies and Its Impact on Indian Economy

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Associate Editor
Dr. Mahadev Gavhane

Guest Editor
Dr. A. J. Raju

Assistant Editor
Dr. P. G. Kawale
Dr. S. J. Kulkarni
Dr.P. R. Rodiya
Dr. V. D. Dhumal

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE –21 Vol II

Title of the issue
Recent Economics Policies and Its Impact on Indian Economy

© All rights reserved with the College & publisher Price : Rs. 400/-

PUBLISHED BY
Editor – Arun Godam
Shaurya publication
Latur

Dr. Mahadev Gavhane (Associate Editor)
Dr. P. G. Kawale (Assistant Editor)
Dr.P. R. Rodiya (Assistant Editor)
Dr. A. J. Raju (Guest Editor)
Dr. S. J. Kulkarni (Assistant Editor)
Dr. V. D. Dhumal (Assistant Editor)

PRINTED BY
Shaurya Offset
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION :
Oct. 2019

Index

1. Present Status and Future Prospects of Indian Automobile Sector 09

Dr. Naresh V. Pinamkar , Dr. Ajit M. Mulajkar, Mr. Suryakant. R. Wakle[3]

2. Demonatization And Its Impact On Indian Economy 13

Dr. Kharat P.B.

3. Demonetization and its Impact on Indian Economy 16

Pallavi R. Mane, Dr. S.J. Kulkarni

4. Bank Merger in India: Advantages and Disadvantages 19

Dr. R.P. Sali

5. A Perspective Study on 'Make in India 22

Dr. Smita Dwarkadas Bhakkad

6. "Foregn Direct Investment Policy And Its Impact On Various Sectors" 26

Jayshree Ramkrushna Jagdale

7. National E-commerce policy 2019 29

Yelgulwar vijaya Hanmanatao

8. Implementation of GST and Its impact on Indian Economy 33

Prof. Vivek Arun Joshi

9. New Trends in Mobile Banking Services 38

Dr.Khushal.L.Jaybhaye, Dr.Balaji.S.Turaikar

10. Performance Evaluation of Small-scale Industries in Maharashtra 41

Pagare M. P.

11. Relevance and need of e-Agriculture Technology in Rural Development of India 46

Dr. Indrajeet Ramdas Bhagat

12. A Study of Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana and Its Role in Employment Opportunities 49

Mr. Premsagar Santosh Mundada, Mr. Shivnarayan Shrirang Sharma

13. A study of Indian economic policies and it's key Challenges 54

Dr. Brijmohan Ramprasad Dayma, Mr. Shrikant Govindlal Pandya

14. Recent Economic policies and Its Impact on Indian Economy 60

Dr. Ashok N. Shelgenwar & Asst. Prof. Akanksha S. Bhanji

15. Research Article on Reforms in Higher Education & Training and its Impact on India 66

Dr. Dongare Shivprasad, Dr. Shrikant N. Dhage

16. Goods And Services Tax And It's Impacton Indian 71

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 21 , Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648

October 2019 | SJIF | Impact Factor : 7.139

Implementation of GST and Its impact on Indian Economy

Prof. Vivek Arun Joshi
Assistant Professor in Commerce, Shree Sant Gadge Baba Hindi Mahavidyalay, Bhusawal, Dist. - Jalgaon.

Preface –

Indian Economy is a fastest growing economy in the world. Many factors affect the economical changes and its development. Finance is the soul of any economy. Adequate availability of Finance may lead to launching of new industries, better infrastructural development, establishment of educational, social and health facilities. Among public finance, "Tax" is the major source of Indian Economy. There are some economies in the world which do not levy Tax on their citizens because of ample availability of resources and finance. But in the developing country like India having huge population, have to charge the Tax to develop the economy. With the help of revenue available through taxation, the government plans for developmental activities for the nation. Besides the income from industries and other sources, Tax is the biggest source of revenue for any economy. Taxation structure of any country may lead to success or failure of the economy because it is closely related to inflation in the market, product prices and adequacy of funds.

Tax is the compulsory charge by the government. Anyone has to pay the tax willingly or unwillingly because it is a compulsory payment. Taxes are broadly categorized in two parts i.e. Direct Taxes and Indirect Taxes. Direct taxes are those which are charged directly to the assessee on their income. An individual will have to pay it separately to the government. Indirect Taxes are charged on the Goods and Services. The cost of tax is included in the value of the goods or service. Therefore a tax payer does not feel a pinch of paying the tax. Among Direct and Indirect Taxes, the Indirect Tax has a wider scope to collect the taxes, as it is charged on goods and services.

Objectives – The objective of this research paper is to study the impact of Goods and Service Tax on Indian Economy. Tax structure of any Economy is very important and GST is a new Tax reform in Indian Economy. Now, it's been 2 years after implementation of GST, it is really interesting to know the impact of GST on Indian Economy.

Research Method – The method used for research is Theoretical as well as Analytical. The Impact of GST on economy is measured with the help of analysis of GDP.

Data Collection – The paper is based on the data collected through secondary source. Data has been collected from book, news papers, journals, research papers and websites.

Hypotheses – GST implementation is a revolutionary step in Indian Taxation history which simplified the overall Indirect Taxation system and made the easy flow of trading in the country which removed the loopholes and complications and made the positive impact on Indian Economy.

Need for Implementation of GST -

The Indian Taxation system before implementation GST was a very complex one. Numbers of taxes were charged on goods and services which creates confusions, complications and at the same time leads to Tax Evasion and Tax Avoidance. Complication in system leads to loopholes and results into less tax collection. Moreover, due to different taxes of states, the traders were unable to get the input tax credit which results into higher cost of product. Multiples taxes created cascading effect which also increased the taxes and ultimately final cost of the product. The taxpayers get irritated due to compliances of different taxation authorities. The suggestion was made to simplify the taxation system by implementing a single indirect tax for whole country. But due to political unwillingness, it had not been implemented.

01st July 2017 is a revolutionary day in Indian history on which date, the most complex Taxation

system is made simple. The whole nation becomes one market and a single tax is implemented on all goods and services i.e. "Goods and Service Tax (GST)". It is said that necessity is the mother of invention. But unfortunately this invention has implemented very late. Before India, 160 countries have already implemented the GST in their countries. The taxation system before GST felt the nation to implement GST. The reasons behind implementation of GST are -

- Complex Taxation System in India.
- Central Government Taxes and State Government Taxes.
- Non-availability of Input Tax Credit of All Taxes.
- Inter-state Transactions and Taxes of Different States.
- Complications in Filling the Different Taxation Returns.
- Compliances with different Taxation Authorities.
- Inadequate Human Resource to collect and administer taxes.
- Cascading effect of Taxation.

Impact of GST on GDP

GST is the biggest Tax reform in Indian Economy. The indirect taxes like VAT, Excise, CST, Service Tax etc are merged in one Tax i.e. Goods and Service Tax. The slogan of Tax is "One Nation One Tax". To the whole nation, only single tax is implemented. It has simplified the interstate transactions, removed cascading effect and made easy input tax credit mechanism. All these factors definitely made impact on the GDP of the nation. Indian GDP has recorded the highest growth i.e. 7.7% in the quarter January to March 2019 with the fast approach towards better than 7.0 in the previous quarter. Many credit rating agencies expected the growth rate of GDP at more than 6.5%. But unfortunately, due to slow down in global market and in Indian market, the growth could achieved only around 6%. It is important to see what kind of impact has been made after implementation of GST, which is the biggest tax reform in Indian Economy. As per research done by NCAER, it was suggested that GST would be the key revolution in Indian Economy and it could increase the GDP by 1.0 to 3.0 percent.

Every coin has two sides; implementation of GST has some positive and some negative impact. It is important to study both the aspects and recognize the impact on Indian Economy.

Positive -

1. There is only Single Indirect Tax across the country which created a unified market and seamless transactions across the state.
2. GST avoided the Cascading effect (Tax on Tax) which has made the goods and services more competitive.
3. By eliminating the taxes on transport, the GST has reduced the excessive cost of transportation.
4. GST has more simple and transparent mechanism; hence it generates more revenue to the government and seems to be more effective in reducing corruption.
5. Due to availability of input tax credit, the Make in India program become more beneficial.
6. Lesser compliances under GST motivated the traders to get registered.
7. Awareness among tax payers has been increased and the sales in being made with proper GST bill, it has reduced the quantum of black transactions.
8. GST has merged all other taxes, the exemption available for manufacturers regarding excise duty have been taken off which is an addition to Government revenue and it resulted in an increase in GDP.
9. After implementation of GST, numbers of businesses get registered which results into higher productivity, legal businesses and ultimately higher revenue.
10. Compositions schemes and availability of proper input credit and reduced compliances motivated Small Scale Industries to get registered and enjoy the tax benefits.

11. Zero rated Export program under GST motivated the traders to manufacture and export more goods with no GST, which resulted in increasing export.
12. Removal of Cascading effect resulted into lower the prices.
13. GST is a Consumption based Tax. I t benefits to the states which are consuming more. The small states which consume more get the majority of tax share, which is helpful for the growth of state's economy.
14. The government has charged IGST on imported goods with Special Additional Duty (SAD) and Countervailing Duty (CVD) to protect the Domestic Customers.
15. GST has a simple 4 tier structure which has rates on classified goods and services i.e. 5%,12%,18% and 28% and the day today life needed goods are charged 0% tax.
16. In making comparison, the rates taxes on most of the goods and services are reduced, which results into decrease in inflation.
17. GST is a self regulatory and non-intrusive electronic system, hence it does not allow malpractices in transactions which reduce the black transactions, only registered traders are eligible to input tax credit.

Negative –

1. GST has adversely affected the Real Estate business, as it has been charged at higher rate.
2. There is still debate on tax share of GST among State and Central Government.
3. It is expected that GST will reduce the quantum of black transactions, but still there are some loopholes which allows the traders and manufacturers to make the black transactions. It is needed to take serious and strict action against such traders.
4. GST is an electronic system and need a computer expert to file the returns, it incur higher cost and sometimes the system could not support properly to perform the online filling of return at the same time the quantum of return is higher which creates more compliance and hectic job for traders and tax consultants.
5. Reduced rates of GST have been benefitted to the traders. Instead of reducing the prices due to reduction in tax, the traders have increased the basic prices and get benefitted and the actual benefit of reduced tax rate has not been reached to customer.
6. There are some misunderstanding and rumors among traders that GST has increased the tax rates and hence they are not getting registered.
7. Being a new Tax and introduced in the mid of the year, the first year of GST affected the growth of economy, but afterwards the market get stable.
8. 2017-18 is the slow down in the market due to fear and rumors about implementation of GST.
9. GST has kept aside the Petroleum products, leakers and Tobacco from the GST, which are the major source of revenue for the State government. The prices of petrol and diesel are increasing day by day which ultimately results into higher cost.
10. India is the only country in the world which charges the GST at the highest rate i.e.28%. Although it is charged on luxurious products and services, but it seems to be very high.
11. Multiple tax rates may lead to confusions and bring in no new concept, whereas most of the traders says that there should be only single rate of taxation in GST.

Data Analysis -

The following is the data related to GVA of pre and post GST era. The GST has been implemented on 01st July 2017 i.e. F.Y. 2017-18. Therefore the period for comparative analysis has been considered as 2016-17 (Pre GST year) and 2018-19 (Post GST Year). Comparison will give the exact picture whether implementation of GST proved right or wrong?

Comparative Analysis of GVA In Pre and Post GST years

Particulars	Year	Primary Sector		Secondary Sector			Tertiery Sector			TOTAL
		Agri and Forestry	Mining	Manufacturing	Electricity, Gas Water Supply	Construction	Trade, hotels, transport, commu and service	Financial, real estate and prof. servs	Public Admin, defence and other services	
Constant Prices	2018-19	1842873	385135	2346216	287109	1011322	2467622	2775970	1692530	12808777
% to Total		14.39	3.01	18.32	2.24	7.9	19.27	21.67	13.21	100
Current Price	2018-19	2692433	457301	2853986	452683	1278617	3157709	3555780	2512857	16961366
% to Total		15.87	2.7	16.83	2.67	7.54	18.62	20.96	14.82	100
Constant Prices	2016-17	1716746	371066	2048711	244934	878110	2137102	2437857	1413103	11247629
% to Total		15.26	3.3	18.21	2.18	7.81	19	21.67	12.56	100
Current Price	2016-17	2484005	332947	2329220	363482	1028463	2521813	2857322	1924339	13841591
% to Total		17.95	2.41	16.83	2.63	7.43	18.22	20.64	13.9	100

Source - http://statisticstimes.com/economy/sectorwise-gdp-contribution-of-india.php

Interpretation - The GDP has been divided in three sector i.e. Primary, Secondary and Tertiary Sector and every sector is subdivided in major sub sectors. In every sector, a growth can be seen whether more or less. GST has not adversely affected the growth of Indian Economy.

Percentage Growth of GDP – GDP is the indicator of Financial health of Economy. The summarized percentage growth of GDP as per 2011-12 series is given below which will clarify the changes in growth rate.

Percentage Growth of GDP
As per 2011-12 Series

2018-19	6.81
2017-18	7.17
2016-17	8.17
2015-16	8.00
2014-15	7.41
2013-14	6.39
2012-13	5.46
2011-12	5.24

Source - http://statisticstimes.com/economy/gdp-growth-of-india.php

Interpretation –

The GDP is growing steadily from the year 2011-12 to the year 2016-17 i.e. from 5.24% to 8.17%. The year 2017-18 is a historic year in which the biggest tax reform has been implemented i.e. GST. The economy was in shock for some time, the market was not ready to accept the GST hence, a lesser growth has been recorded. But still the growth rate is remarkable. In the year 2018-19 still the percentage of growth is less as compared to previous year. The reason behind is the overall slow down in the national and international market. GST just simplified the taxation system and even lesser the prices of goods. The reason behind lesser growth may the economical slow down across the globe. The IMF and World Bank projected the expected growth of Indian Economy as more than 7%. But, the economical conditional have changed and GDP growth may be reduced upto 5.50% in the current financial year.

Conclusion – GST is most important and big reform in the Indian taxation system which has revolutionary changed the Indian Taxation system. It has direct impact on the Revenue Collection. GST

has not only increased taxation revenue but also increased the number of registered tax payers. GST has both positive and negative effect. Being a new system, for Economy, it took time to get settled in the market. Now market has been settled, but still there are loopholes through which black transaction are made. The government should take strict action against such dealers. The government should make the customers and dealers aware about the benefits of GST which will systematize the overall transactions and increase the taxation revenue. The increased income of the government will redirect towards the developmental projects and urban financing for the growth of the nation.

Bibliography –

Web-Sites –

http://statisticstimes.com
www.indiataxes.com
www.articles.economictimes.com
www.taxmanagementindia.com
www.pib.nic.in
www.pib.gov.in
www.indiabudget.gov.in
www.businesstoday.in

Current Global Reviewer

ISSN 2319-8648

Indexed (IIJIF)

Impact Factor - 7.139

Peer Reviewed Journal

Published By
Shaurya Publication
Latur, Dist. Latur-413512
(Maharashtra, India)
Mob. 8149668999

Publisher
Shaurya Publication

www.publishjournal.co.in

ISSN 2394-5303

Printing Area

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

SPECIAL ISSUE
December 2019

National Assessment and Accreditation Council

राष्ट्रीय मूल्यांकन एवं प्रत्यायन परिषद

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग का स्वाय संस्थान

National Assessment and Accreditation Council (NAAC), Bengaluru

Sponsored

One Day Multidisciplinary National Seminar

on

Role of NAAC in Promoting and Sustaining Quality of Education in Institutions

21st December 2019

Organized By

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Nandurbar Taluka Vidhayak Samiti's

College of Law

Institute of Legal Education and Research,

Nandurbar (MS)- 425412

Convener
Dr.N.D.Chaudhari

IQAC Coordinator
Dr.S.S.Hasani

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

December 2019, Special Issue

ROLE OF NAAC IN PROMOTING AND SUSTAINING QUALITY OF EDUCATION IN INSTITUTIONS

Convener
Dr N D Chaudhari

Organising Secretary / IQAC Coordinator
Dr S S Hasani

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

SEMINAR REPORT

National Assessment and Accreditation Council
An Autonomous Institution of the University Grants Commission
राष्ट्रीय मूल्यांकन एवं प्रत्यायन परिषद्
विश्वविद्यालय अनुदान आयोग का स्वायत्त संस्थान

National Assessment and Accreditation Council (NAAC)

Bengaluru

Sponsored

One Day Multi Disciplinary National Seminar

On

ROLE OF NAAC IN PROMOTING AND SUSTAINING QUALITY OF EDUCATION IN INSTITUTIONS

21st Dec 2019

Venue:
Conference Hall, NTVS College of Law, Nandurbar

Organised by:
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Nandurbar Taluka Vidhayak Samiti's (NTVS)
College of Law,
Institute of Legal Education and Research,
Nandurbar (MS) - 425412

Convener
Dr N D Chaudhari
(Principal, NTVS College of Law, Nandurbar)

Organising Secretary / IQAC Coordinator
Dr S S Hasani
(Assistant Professor, NTVS College of Law, Nandurbar)

Index

01) Importance Of Naac In Higher Education
Yogesh A Mahajan, Jalgaon ||13

02) Higher Education Research In India
Dhaval A. Rathod, Gujarat ||16

03) Role of NAAC in Promoting Quality Education in India – A Review
Dr. Bharat G. Kaurani, Nashik ||18

04) Emotional Intelligence for Academic Leaders in Higher Education
Dr. Sateesh Surye, Maharashtra ||23

05) Education Among Scheduled Tribes: Issues & Challenges
Dr. Asha R. Tiwari, Nandurbar. ||26

06) Importance of NAAC in Higher Education
Dr. N. D. Chaudhari, Nandurbar ||29

07) Employability Oriented Education: Need of Hour
Suresh G. Santani, Mumbai ||32

08) Historical perspective of Higher education in India
Dr. J. C. Salunkhe, Dhule ||35

09) Impact of NAAC on quality Improvement in Higher Education
Dr. Mehkarkar G. S., Dhule ||38

10) Issues Of E-Sources For Research In Higher Education
Dr. Vinod H. Raghuvanshi, Nandurbar ||41

11) The Importance Of Naac In Higher Education
B. D. Valvi, Nandurbar ||44

12) Legal Education
Dr. Nikhiljati N.Gauswami, Porbandar ||47

13) Benefits to higher education institutions of Assessment and ...
Dr. S. S. Hasani, Nandurbar ||49

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

14) Role of library and the librarian in entire NAAC process
Prof. Pran V. Karmarkar, Nandurbar ||52

15) Tribals Higher Education In India
Dr. Anjali B. Bondar, Jalgaon ||54

16) The Importance Of Naac In Higher Education : Role Of National ...
Mr. Sagar K. Mistri ||58

17) Tribal Education
Dr. Kamal A. Rathod, Gondal ||61

18) Role Of Iqac For Improving Quality Education In Higher ...
Vijaysinh G. Sodha, Porbandar ||63

19) The NAAC - Contributing to development of higher education in India
Dr. S. S. Hasani, Nandurbar ||66

20) Role of IQAC in Higher Educational Institutions...
Dr. Sajedasultana J. Shaikh, Dhule ||69

21) Role of IQAC in Higher Education Institutions
Prof. Dr. Rajesh N. Makasare, Dhule ||72

22) Role of NAAC In Higher Education
Mr. Daga B. Patil, Dhule ||75

23) Role of NAAC in Enhancing Quality Education in India
Dr. Poonam P. Nathani, Latur ||76

24) Excellence Assurance: The Role of IQAC in Higher Educational Institutions
Prof. Kiran Suresh Marathe, Nandurbar ||79

25) Study On Benefits Of NAAC Assessment For Higher Education
Dr. Rekha Pahuja, Jalgaon ||82

26) The Importance Of Naac In Higher Education
Hemant Anil Joshi, Dhule ||85

27) Role of NAAC in Promotion of student Progression
Dr. Vijeta S. Singh, Jalgaon ||89

28) Role And Importance Of Naac In Higher Education
Mr. Vivek Arun Joshi, Bhusawal ||92

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

28

Role And Importance Of Naac In Higher Education

Mr. Vivek Arun Joshi,
Assistant Professor,
Shree Sant Gadge Baba Hindi Mahavidyalay,
Bhusawal.

****

Introduction –

Education is the most essential part of everyone's life. A person without education is body without soul. India has a long and glorious history of "Education". In ancient era, the students were sent to "Guru Ashram" for getting the knowledge, education and skills. India is also known for it's world's first Universities "Takshashila" and "Nalanda". World will never forget the contribution of India towards Education. Education strengthens the individual and individual strengthens the World.

But giving education and only degrees only will not serve the purpose of education unless there is Quality for being a skilled and socially and economically developed one. Primary education make a person "Literate" one but higher education make him "Educated", hence Higher Education plays a vital role in Education system. Individual's skills are developed and knowledge is gained with the help of higher education. Looking at the increasing number of colleges and universities, it became important to keep keen watch on the quality of education in Higher Education in India. Therefore government decided to establish an autonomous body "NAAC (National Assessment and Accreditation Council)" as a result of recommendations by the National Policy on Education 1986 and the Program of Action (POA-1992).

The NAAC has been established with a vision "to make quality defining element of higher education in India through a combination of self and external quality evaluation, promotion and sustenance initiatives". It is established by UGC (University Grant Commission) in 1994. The NAAC has been instilling a momentum of quality consciousness amongst higher educational institutions. NAAC not only assess the Strength and Weakness of the educational institutions but also motivate them for continuous quality improvement.

Objectives –

1. To study the Role of NAAC in Higher Education.
2. To study the Functions of NAAC and suggest improvement if necessary.

Hypotheses –

1. NAAC plays a vital role in maintaining the quality of higher education in Colleges and Universities in India.
2. Getting Accredited by NAAC has numerous benefits for Higher Education Institutions.

Role of NAAC in higher Education –

1. NAAC is established for assessing the quality of higher education in India.
2. NAAC makes the higher education more relevant to social and economic needs.
3. The access of higher education has widened by NAAC.
4. NAAC not only assess an institution but establish network among accredited institutions to promote exchange of best practices.
5. For follow-up of accreditation outcome, the quality circles are formed by NAAC.
6. NAAC makes the state-wise analysis of results for policy initiative.
7. For quality initiative, NAAC promotes the concept of lead colleges and cluster colleges.
8. NAAC provides projects grants for accredited institutions for quality innovations.
9. To maintain the discussion on quality issue in higher education, NAAC provide financial support to accredited colleges.

10. NAAC gives new sense of dimension and identity.
11. NAAC provides reliable information on quality of education offered by institutions.
12. It helps institutions into innovative and modern methods of pedagogy.
13. It helps in planning and resource allocations by identifying internal areas.
14. NAAC arranges training programs for quality promotion.
15. For teacher's education institution and self appraisal, NAAC-NCTE organizes joint activity.

Importance of NAAC –

1. Promotion of use of Technology in Higher Education.

2. By enhancing the quality of higher education, NAAC helps in contributing the national development because Higher Education cater the needs of economy, society and the country as a whole.

3. NAAC assesses and upgrade the standards of higher education to face the global requirements to achieve core competencies.

4. NAAC not only focuses on the quality of syllabus and infrastructure but it also emphasis on the Values commensurate with social, cultural, spiritual and moral etc. among students.

5. By assessing the Strength and Weaknesses of an institution with e help of different criteria, the NAAC helps the educational institutions of gain the Excellence in Higher Education.

Criteria and weightage for Accreditation by NAAC –

Criteria	Weightage	Weightage	Weightage
Curricular Aspects.	150 (U)	150 (Au)	100 (Aff)
Teaching-Learning and Evaluation.	200 (U)	300 (Au)	350 (Aff)
Research, Innovation and Extension.	250 (U)	150 (Au)	120 (Aff)
Infrastructure and Learning Resources.	100 (U)	100 (Au)	100 (Aff)
Student Support and Progression.	100 (U)	100 (Au)	130 (Aff)
Governance, Leadership and Management.	100 (U)	100 (Au)	100 (Aff)
Institutional Values and Best Practices	100 (U)	100 (Au)	100 (Aff)

(U) – Applicable only for Universities and Autonomous Colleges.

(Au) – Applicable only for the Affiliated / Constituent Colleges.

Source - http://naac.gov.in/index.php/assessment-accreditation#grading

Procedure for Assessment and Accreditation–

1. Preparation of self-study report by the institution / department based on the parameters defined by NAAC.

2. Self Study Report has been validated by a peers team through an on-site, presentation of a detailed quality report to the institution. Peers team consists of Vice-Chancellors, Principles, Deans and Senior Teachers.

3. After going through the above process, the Final decision is made by the Executive Committee of NAAC about assessment and accreditation.

4. On the basis of self study report prepared as per criteria and parameters and assessed by peers team, the percentage institutional score arrives. The Institutions which scores above 55% will only be accredited.

5. After getting the minimum score in self study report, an onsite visit by Peer Team for validation of the SSR/SAR/RAR and reporting the assessment outcome to the NAAC.

6. And finally, the Final Decision is made by the Executive Committee of the NAAC.

Assessment Result –

The assessment result is made on the basis of Self Study Report and onsite visit of the peer team. The grades are allocated on the basis of Grade Points Average (CGPA). The summary of the grade point table and allocation of grade is summarized in following chart.

Range of Institutional Cumulative Grade Point Average (CGPA)	Letter Grade	Status
3.51 - 4.00	A++	Accredited
3.26 – 3.50	A+	Accredited
3.01 – 3.25	A	Accredited
2.76 – 3.00	B++	Accredited
2.51 – 2.75	B+	Accredited
2.01 – 2.50	B	Accredited
1.51 – 2.00	C	Accredited
<=1.50	D	Not Accredited

With Effect from July 2017

Source - http://naac.gov.in/index.php/assessment-accreditation#grading

Advantages of Accreditation -

1. An institution knows the Strength, Weakness and opportunities through an informed review process.
2. Employers can get the reliable information on quality of education of a particular institute, it helps them to recruit the skilled and knowledgeable staff.
3. Accreditation by NAAC develops the new sense of direction and identity for institution.
4. NAAC promoted intra and inter institutional interactions which helps to share the knowledge and technology.
5. Intuitions initiate the innovative and modern methods of pedagogy.
6. NAAC helps the institution to identify the internal areas of planning and resource allocation.
7. Funding agencies look for objective data for performance funding.

Re-Accreditation –

It is most important part of NAAC that it assesses the institution after every 5 years. It is vision of the NAAC to maintain the quality in higher education continuously. Hence reaccreditation is necessary for every institution after every 5 years. It is the process of checking the improvement of the institution in quality, infrastructure and technology and achieving the objectives.

NAAC accreditation certification is valid for 5 years. An institution must apply for re-accreditation by the first half of the fifth year so that the process of assessment visits could be completed by the end of the fifth year. The reaccreditation is necessary for quality sustenance, quality enhancement and the actions based on the assessment report.

Conclusions –

It is said that **"Quality is not a Destination; rather it is journey towards achieving Excellence".** NAAC is playing a vital role in maintain the quality of Higher Education. It not only helps to maintain the quality but it promotes, motivates and makes the infrastructure available for the institutions to achieve the Excellence in higher Education. In the present era, where numbers of institution are getting opened, it becomes necessary to maintain the quality in the education provided them, otherwise the institutions will just produce the unskilled degree holder having no knowledge and it is harmful for the society and ultimately for the nation.

On the basis of 7 criteria, the NAAC assesses an institution and guide them and motivate them to not only maintain the quality of higher education but achieve the excellence. To get the international quality education, NAAC has entered into a number of MOUs / Collaborations with Governments and National Agencies like NAAC-NCTE, NAAC-DCI and International Agencies like Commonwealth of Learning (COL), Canada, Australian Universities Quality Agencies (AUQA), United Nations Educations, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) etc.

No doubt NAAC has performed the best since establishment but still there is always scope for improvement. There is need for strengthen the Assessment and Accreditation methodology of NAAC. Another suggestion is that the NAAC should discourage the idea of privatization. Also the social diversities including gender and location aspects may be taken into consideration for future Accreditation Exercise. In short, NAAC has done a reasonably good job in the field of assessment and Accreditation with greater credibility. Every institution must gone through NAAC Accreditation time to time to upgrade themselves and maintain the quality of Higher Education of the Institution, it is beneficial for institution, students and ultimately for the nation.

Bibliography –

1. www.naac.gov.in
2. www.educational-system.blogspot.com
3. www.yourarticlelibrary.com
4. Websites of different Colleges.
5. https://www.ugc.ac.in
6. https://www.nagpuruniversity.org/rtmnu/home/
7. Daily News Papers.

❑❑❑

The Very theme of this seminar " ROLE OF NAAC IN PROMOTING AND SUSTATINING QUALITY OF EDUCATION IN INSTITUTIONS: will give message to educational institutions and its students in tribal areas that quality education is the only primary agent which can help individuals overcome income barriers, and expand the horizon of the community when it comes to making career choices, personal growth, build confidence, and a sustained development in well being. It is the most supreme and vital parameter for a better tomorrow of the tribal population. Education alone is a chief avene that will upgrade the economic and social stature of the Scheduled Tribes. Adequate knowledge regarding social responsibilities will help individuals overcome challenges in life without having to feel inferior or under qualified. At present, the tribal community not just lags behind the general populatty in terms of literacy but also education attainment.

Cosmos
IMPACT FACTOR
5.395

IMPACT 6.039 iijif FACTOR

Indexed

Indexed

Publisher & Owner
Archana Rajendra Ghodke
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

ISSN 2394-5303

VOL-5 ISSUE-2 IJCRT July-December,2019

ISSN NO
2454-7719

International Journal of Computer Research & Technology (IJCRT)

A Peer Reviewed Half Yearly Research Journal

Vol -5 Issue -2
July-December,2019

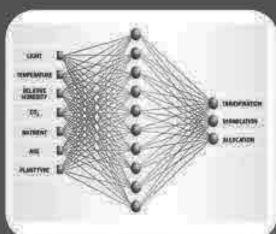

Special Issue

Proceeding of the 5th National Conference on
"Emerging Trends in Computer and Information Technology"
held on 23rd December 2019.

Editor in Chief
Dr.B.H.Barhate

।। विद्या दानम् महत् पुण्यम् ।।

Tapti Education Society's

Dept. of Computer Science and Information Technology

Bhusawal Arts Science & P.O.Nahata Commerce College, Bhusawal - 425 201 Maharashtra

NAAC Reaccredited : Third Cycle Grade 'A' (CGPA : 3.30)

UGC recognised ' College with Potential for Excellence for II nd Phase Effective from 2014 to 2019

Affiliated to Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

IJCRT
ISSN 2454-7719
International Journal of Computer Research & Technology
*** A Peer Reviewed Journal***
Vol-5 Issue 2, July – Dec 2019

Special issue on

5th National Conference on

"Emerging Trends in Computer And Information Technology"

Held on 23rd December, 2019

Sr. No.	Paper ID	Paper Title and Authors	Page Nos.
50	**CS-50**	A COMPARATIVE STUDY OF AUDIO STENOGRAPHY TECHNIQUES - *Prof.H.V.Patil , Dr.B.H.Barhate*	193-196
51	**CS-51**	DATA ANALYTICS AND IOT FOR PRECISE AGRICULTURE - *Dr. Gouri M. Patil*	197-199
52	**CS-52**	OVERVIEW OF PHISHING - *Dr.B.H.Barhate, Yogesh N. Chaudhari*	200-201
53	**MGT-1**	A STUDY ON ONLINE FOOD DELIVERY APPLICATIONS IN BHUSAWAL CITY - Miss. Sapana Kolhe, Miss. Jayashree A. Chaudhari	202-205
54	**MGT-2**	STUDY OF CONSUMER BUYING BEHAVIOUR OF CINEMA AUDIENCE THROUGH E-COMMERCE IN NORTH MAHARASHTRA. - Miss. Smita N. Bendale, Mr. Khilesh S. Patil	206-208
55	**MGT-3**	E-COMMERCE OR INTERNET MARKETING: A BUSINESS REVIEW FROM INDIAN CONTEXT - Miss Vaishali Y Patil	209-212
56	**MGT-4**	E-BANKING, MOBILE BANKING AND ITS EFFECT ON FINANCIAL INSTITUTION *Prof. Vivek Arun Joshi*	213-215
57	**LANG-1**	TECHNOLOGY TO WISDOMTEACHING LEARNING AND EVALUATION IN ICT - *Dr. S. P. Zanke*	216- 219
58	**LANG-2**	TEACHING ENGLISH LITERATURE WITH ICT - *Dr. S. P. Zanke, Ms. Shiba Khan*	220-221
59	**LANG-3**	ICT AND ELT TEACHERS IN YEMEN AND INDIA: A COMPARATIVE STUDY - *Dr. S. P. Zanke, Mohammed A. Hasan*	222-225
60	**LIB-1**	MOVING FROM TRADITIONAL LIBRARIES TO MODERN LIBRARIES: A REVIEW - *Mr. Ashish V. Chaudhari, Mr. Mahendra T. Hyalinge*	226-229
61	**LIB-2**	STUDY OF E-LIBRARY AND TRADITIONAL LIBRARY SERVICES - *Mr. Ashish V. Chaudhari, Dr. Vaishali Umakant*	230-232
62	**ASC-1**	A BRIEF INTRODUCTION TO WAVELET TRANSFORMS AND COMPARISION OF WAVELET TRANSFORM WITH FOURIER TRANSFORM - *Mr. Ashish Prabhakar Nawghare, Miss. Bhagyashri S. Bharambe*	233-235
63	**ASC-2**	DATA FUSION OF INTELLIGENT MEDICAL MONITORING - A SURVEY - *Miss Amrita Singh, Mr. Mahendra T. Hyalinge*	236-240

International Journal of Computer Research & Technology
*** A Peer Reviewed Journal***
Vol-5 Issue 2, July – Dec 2019
IJCRT ISSN 2454-7719
Paper ID:MGT- 04

E- Banking, Mobile Banking and its effects on Financial Institution

Prof. Vivek Arun Joshi,
Research Scholar,
KBC North Maharashtra University,
Jalgaon.

Abstract: - The paper is about the recent developments in the e-commerce sector. Net Banking, Mobile Banking are the most important tools for online financial transactions. It is the demand of the era to use these tools for financial transactions. It is beneficial to users, financial institutions and also to the economy of the nation.

Introduction:-

The technology has changed the nature of the business transactions in miraculous manner. The technology we are using today was just beyond the thinking of the common man before several years. Now-a-days technology becomes the part of our day-today life. We can purchase a paper pin and even a car with the help of technology. The technology has transformed the whole world in a super market.

Now-a-days, Computers and internet are the basic components for business transactions. All the transactions can be performed in electronic mode through telecommunication channels. India has the third largest telecommunication network in the world. The transactions like payment if electricity bills, transfer of funds, cheque book request, bank statement, online shopping, bus and railway ticket booking and lots of other transactions can easily performed through the computers and internet. We do not need to wait in a bank queue, not to go to shopping mall, even need not to carry a single rupee in your pocket for such transactions. Really, technology has changed the life style of the common man.

Objectives of the Research: -

a. To study the impact of Net banking and Mobile banking on Financial institution.

b. To study recent trends in Net Banking and Mobiles banking.

E-Commerce: -

The process of buying and selling the goods and services through the internet and other computer networks is called as e-commerce. The data is changed interchangeably in the electronic form. It is the revolutionary change in the field of business transaction. It has opened the door of international market for domestic and foreign companies. They can spread their business world wide even sitting in a very small office. With the help of nternet and computer the whole world is connected and become a global hub.

Now, the question arises that what is Net Banking and what is Mobile banking? What are the differences in those? A short snapshot is given below: -

Net banking: -

Net banking is a facility given by a financial institution to its customers to perform financial transaction in a secure manner. Bank provides the Login ID, Login Password and Transaction password to its customers to make the financial transactions secure. An account in the electronic form is opened by using login ID and passwords. The above said transactions can easily be made through it.

Mobile Banking: -

Another part that is Mobile Banking means all the financial transactions can be performed by using mobile. It is a recent development in this sector. One need not to visit to the cyber café or internet connected computer for making transactions. He can make all the transactions even he is in journey by using his mobile phone without the internet connectivity.

IJCRT
ISSN 2454-7719
International Journal of Computer Research & Technology
*** A Peer Reviewed Journal***
Vol-5 Issue 2, July – Dec 2019

Special issue on

5th National Conference on

"Emerging Trends in Computer And Information Technology"

Held on 23rd December, 2019

VOL - 5 ISSUE - 2 IJCRT July-December,2019

ISSN NO
2454-7719

International Journal of Computer Research & Technology (IJCRT)

A Peer Reviewed Half Yearly Research Journal

Vol -5 Issue -2
July-December,2019

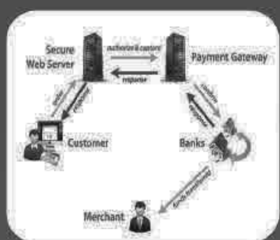

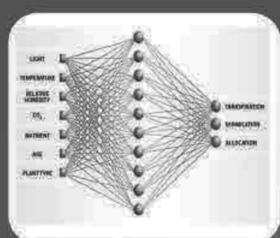

Special Issue
Proceeding of the 5th National Conference on
"Emerging Trends in Computer and Information Technology"
held on 23rd December 2019.

Editor in Chief
Dr.B.H.Barhate

।। विद्या दानम् महत् पुण्यम् ।।

Tapti Education Society's
Dept. of Computer Science and Information Technology
Bhusawal Arts Science & P.O.Nahata Commerce College,
Bhusawal - 425 201 Maharashtra
NAAC Reaccredited : Third Cycle Grade 'A' (CGPA : 3.30)
UGC recognised ' College with Potential for Excellence for II nd Phase Effective from 2014 to 2019
Affiliated to Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

Inter Disciplinary

International Conference

on

Academic Research and Innovation in Teaching & Arising Inclination in Professional Education

(ARIT – AIPE 2019)

27th - 28th December, 2019

Conference Proceeding Editors

EDITOR

Prof. R. D. Chandak

Dr. J. M. Chatur

CO-EDITORS

Prof. Y. M. Patil

Prof. S. S. Kane

Prof. U. R. Kantode

Prof. A. S. Kalekar

Prof. H. A. Bharmal

Prof. S. R. Batulwar

Prof. M. P. Shende

Prof. K. S. Panpaliya

Prof. S. S. Malani

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Peer Review and Indexed journal (IMPACT FACTOR 5.707)
ISSN 2349-638x
Special Issue No.61

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

36.	Mr. Aashish Prakash Jajoo	A Study Of New Trends In Marketing With Special Reference To Digital Marketing	134
37.	Dr. Archana V Bhangdia (Bajaj)	Challenges Of Green Marketing In India- A Conceptual Study	138
38.	Prof. Nitin Arunrao Raut Prof. Amol B. Payghan	Misconceptions In Algebraic Problem Solving In Mathematicsi	141
39.	Dr V.L.Bhangdia	Corporate Social Responsibility: An Indian Perspective	148
40.	Ms. Sonal K. Sharma	Importance Of Education And Teachers To Build Up Ethical Values Among Students	152
41.	Mr. Amol Sheshrao Kalekar Mr. Nilesh Sureshrao Bhoyar	Natural Language Processing: A Review	155
42.	Mrs. Shilpa Jajoo	Education For Wisdom	158
43.	Miss. Manasi M Mahurpawar Miss Sakshi P Dahikar	A Study Of Causes Of Accidents And Various Welfare Measures For Emplyoees With Special Reference To C.S.T.P.S Chandrapur	162
44.	Dr. Jayawant Mane	Indian Sports Policies And Olympic Performance	166
45.	Prof. Vivek Arun Joshi	Benefits Of E-Business And E-Commerce In The Field Of Marketing	170
46.	Prof. Mohsin I. Sheikh Prof. Nikhil B. Bagde	A Review On: CSR Practices By Indian Companies	173
47.	P. R. Garudi A.K. Shingarwade	Artificial Intelligence: An Overview On Real Life Applications	176
48.	Dr. Rajesh G. Bobade	A Distinctive Attribute Of Refrence Maneging Tool: Zotero	181
49.	Kiran H. Varma Prof. L. R. Muley	Pattern Recognition: An Overview	183
50.	Mr. Sunil Panjabrao Chinte Mr. Shreyash Digambar Singrupkar	A Case Study Report On Cyber Security In India	186
51.	Dr. Pravin C. Dabre	The Physiology of Women and Predicaments in Sports Participation	190

Benefits Of E-Business And E-Commerce In The Field Of Marketing.

Prof. Vivek Arun Joshi
Assistant Professor,
Shree Sant Gadge Baba Hindi Mahavidyalay, Bhusawal.

Abstract

Digital world has changed the way of doing business in the global competitive era. Numbers of multinational companies have opened their businesses in India and doing aggressive marketing with the help of recent tools of e-commerce. The penetration of smart phone in India is the major reason for effective and aggressive marketing. The tools like Artificial intelligence and many others have dramatically changed the way of advertising from mass to personal. Hence, it is necessary for every business to adopt the changes going the market to upgrade the business and compete the e-market globally. Therefore it is necessary to study the benefits of E-business and E-Commerce in the field of marketing at the same time it is expected to understand the threats associated with it.

***Keywords** – E-business, E-commerce, Artificial intelligence, Smart phones,*

Introduction

Today's world is known as digital world. Internet, Computers and smart phones have revolutionary changed the scenario of the online business. In the age of busy and hectic schedule of individuals, it is not possible for them to go to market and do the shopping. There are many advantages of e-business to customers and as well as to business.

Marketing plays a vital role in every organization to reach to customers and influence and attract them to buy a product. In the era of computers and smart phones, the numbers of smart phone users have been increased dramatically. India's total internet users are expected to increase up to 829 million by 2021 from 604.21 million as of December 2018. Hundreds of mobile applications have been introduced for smart phone and numbers of web-sites are developed E-business and E-commerce. The e-business has simplified the way of doing business and shopping also.

The Indian e-commerce market is expected to grow to US$200 billion by 2026 from US$38.5 billion as on 2017. Looking at this scenario, every business will have to adopt the changes in the marketing strategies and way of doing the business. Rigid and old way of doing marketing is not at all suitable in the era of digital marketing. Therefore it is necessary to study the benefits of e-business and e-commerce in the field of marketing.

Objectives Of Research

- To study the Benefits of E-business and E-commerce in the field of marketing.
- To study the Challenges associated with the e-business and e-commerce marketing.
- To study the future of e-business and e-commerce in the field of marketing.

Hypotheses

Technology has dramatically changed the way of marketing in the recent era. Increasing number of smart phone users are the base for digital marketing. Considering the increasing number of smart phone and internet users, the businesses have tremendous future opportunities to expand their business globally.

Benefits Of E-Business And E-Commerce In The Field Of Marketing

Marketing At Lower Cost – Instead of spending crores of rupees on banners and print media, the marketing through web-sites and smart phone application and advertising there on are quiet easy and at very low cost. A business can make the advertisement though advertisement on different web-sites, YouTube, what Sapp, Facebook, pop-up advertisement on smart phone, mobile application, messages etc. Today's generation uses smart phones and internet more as compared to print media. It is the most effective and affordable tool of marketing the business.

Accessibility To Attract Customers – Some of the customers are busy during the whole day. They can check the social media accounts and other application at night time. In marketing through e-commerce there is no limitation of time whether to show ads or not. Hence, e-commerce can attract the customer at 24x7. By using the platforms like Face-book and other social media, the business can easily be reached to the doorstep of the customers at any time.

Availability Of International Market – Internet has no boundaries. It has spread all over the world. The worlds market is directly connected with the help of internet. A business can expand its boundaries across the globe without establishing the office in overseas. Indian unique products can be advertised on internet globally and the doors of global partnership and business get opened with the help of e-commerce.

Easy And Attractive Presentation – With the help of photographs and videos, the products can be marketed effectively. The description of products can easily be shown with specification with the help of effective informative videos and photographs. The direct presentation attracts the customers easily and felt them to buy a product.

Designing Personalized Products – Technology has progressed a lot and sometimes it is beyond the imagination of common man. Artificial Intelligence is a tool used to collect the personalized data of an individual including his hobby, interest, choice and necessicities which enhances the shopping experience of customers. By using this tool, a businessman can prepare a personalized advertisement of a product and attract an individual customer, which was not at all possible in traditional marketing.

Human Resource At Low Cost – Online business and marketing needs very few staff to run the business. Only the condition is that the staff should be well expert. Even a business can sell the products globally with having no office in overseas and no staff.

Easy To Encourage Impulse Buy – The attractive video and photography motivates the buyer to purchase the products quickly, such buying is called impulse buying. Moreover a businessman can also execute a range of scarcity tactics such as countdown timers or showcasing limited quantities. Such strategies also felt the customers to buy the products quickly.

Retargeting Or Remarket To Customers – E-commerce helps to retarget the customers who visited the web-page or application of the business but not yet purchased the products. Sometimes some customers add some products in their cart but don't buy it, in such situation a reminder message or call can be initiated by a businessman to attract the customer to shop more.

Less Invasive Experience To Customers – Sometimes when a customer goes to retail shop, he has to answer the unnecessary questions from salesman and may not like a product but due to forceful marketing, a customer has to buy a product. To avoid such things, shopping online has o force of any salesman and a customer can see the hundreds of products and many times and can take the decision as per his interest and choice, there is neither force of anyone nor the matter of personal relations.

Easy Accessibility To Customer Data – In case of physical retail purchase the customers are unwilling to give the personal data like e-mail, contact number, mailing address etc. But in online shopping, such information is easily accessible for business. While shopping, a businessman may ask such information or even more for creating user account on their website. Such personal information is useful for personalized marketing.

Ability To Process High Number Of Orders – In online shopping, the web-sites and mobile he products. In physical retail store, there is limitation of taking the orders. The size and location of shop, salesman, products etc. are the factors which may limit the number of customers and orders. But in online shopping, a businessman can have huge orders from anywhere in the world.

Quick Scaling Of Business – A businessman can change the volume of budget at any time as per the sale of the product. If any ads are performing well, then a businessman can change the budget of on such advertisement. After all hammering the product on customer will felt him to buy the product.

Huge Discounts And Offers – A businessman can give a huge discounts and offers to customers instead of spending heavy amount of advertisement. After all the customers are keenly looking for offers and discounts. The aggressive marketing through online channels helps the businessman to reach to larger base of customers.

The research paper mainly focuses on the benefits of e-business and e-commerce in the field of marketing. But looking at just benefits may lead to incomplete research. Hence, it is necessary to study the challenges posed by E-business and E-commerce in the field of Marketing. But due to time and length limit, the challenges are summarized shortly.

Challenges Of E-Business And E-Commerce In The Field Of Marketing.

- Dependency upon Internet
- Online Frauds and malpractices
- Technology Crash
- Customers can't try before buy
- Highly Competitive Market
- Expectation of Quick Service by Customers.
- Physical retail is more popular

Government Initiative – Looking at the growth of e-business in India and its contribution to GDP and revenue, the government decided to announce various initiatives from 2014 such as Digital India, Make in India, Start-up India, Skill India and Innovation Fund. The timely and effective implementation of such programs will support the e-commerce growth of the country.

In order to increase the foreign participation, the Indian government has opened up the door of economy and allowed 100% FDI in e-commerce industry. Heavy investment is made in rolling out 5G Fiber network. To provide broadband services to 150000 grampanchayat, the government allocated 8000 creore rupees.

In short, government is also interest in boost of e-commerce industry because the revenue generated through e-commerce business is expected to jump from US$39 billion in 2017 to US$120 billion in 2020. At the same time, India internet economy is expected to double from US$125 billion as of April 2017 to US$250 billion by 2020.

Future Of E-Business And E-Commerce In India – With the increasing number of smart phone users and internet users in India, no doubt that the online business are going to change the scenario of Indian market. A Survey says that the Indian e-commerce market is expected to grow to US$200 billion by 2026 from US$38.5 billion as of 2017. Moreover the government has taken the initiative to boost the e-commerce industry. The expansion of e-commerce will make available the opportunities for business at the same to pose the challenges of global competitiveness. Therefore it is necessary to upgrade the business and face the market competition by using the perfect internet tool, recent technology and aggressive marketing.

Hypotheses Testing – After studying the objectives of the research, it has been concluded that all the three hypotheses considered are proved positive. There is no need to any alternate hypothesis.

Conclusion

In the era of digital world, the way of doing the business and marketing the same has been changed dramatically. It has opened up the new sky for expansion of business. Technology has changed the scenario of business and marketing. Smart Phones and Internet made the life and business simpler. Day by day the number of internet and smart phone user are increasing which creates the new market for e-businesses. The websites like Amazon, Flipkart, Snapdeal and many more has done substantial business in India in the field of e-business. They are doing aggressive marketing using different tools of recent technology. If the technology and internet users increase with such speed, the Indian businesses have huge opportunities for expanding their business.

References

- www.ibef.com
- www.smartsmallbusiness.qld.gov.au
- https://magnetoitsolutions.com
- https://www.statista.com
- https://sleeknote.com
- https://www.oberlo.in
- Daily Divya Marathi, Lokmat, Time of India etc., Different National and International Journals and Magazines.

SCHOLARS IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640

Special Issue

Approved By UGC Journal No-41129 Up to June 2019

IMPACT FACTOR - 5.98

PARADIGM SHIFT OF INDIAN ECONOMY AND ITS IMPACT ON VARIOUS SECTORS

October to December, 2019 Volume-VI, Issue-IV

Saturday, 28th December, 2019

CHIEF EDITOR

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

: Organised by :
The B.G.E. Society's

Smt. L.R.T. College of Commerce

Akola- 444001 (M.S.)

Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

International Multidisciplinary Print & Online Research Journal

Approved By UGC Journal No-41129 Up to June 2019

October to December 2019 Volume – VI, Issue IV

SCHOLARS IMPACT

QUARTERLY

An Internationally Indexed, Peer Reviewed, Quarterly Print & Online Journal

SPECIAL ISSUE

ON

"PARADIGM SHIFT OF INDIAN ECONOMY AND ITS IMPACT ON VARIOUS SECTORS"

EDITOR IN CHIEF

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

CONTENTS

1.	A Study On Impact of Paradigm Shift of Economy On Various Business Sectors	Dr. S. G. Chapke	1
2.	Disinvestment Policy of Indian Government And Its Impact	Dr. Yogesh Agrawal	4
3.	The Problem of Rising NPA In Banking Sector In India: Comparative Analysis of Public And Private Sector Banks	Dr. Mahesh Gaikwad	7
4.	Impact of Online Shopping In India	Dr. Baljeetkaur Oberoi	10
5.	Indian Economy And It's Impact of Agriculture Sector: An Analytical Study	Dr. Vijay Bagde	13
6.	Goods And Services Tax And Its Impact On Indian Economy: A Study	Dr. Mahendra kumar	17
7.	The Impact of Online Shopping Upon Retail Trade Business	Dr. Ronil Ahale	21
8.	DigitalBankingAnd Its EffectOnIndianEconomy	Dr. Nidhi Awasthi	25
9.	Impact of Privatization On Life And General Insurance Companies In India	Ku J.M.Bhagat	28
10.	A Study On The Customer Awareness of E- Banking Services In Karanja City	Dr. Nilam Chhangani	32
11.	Impact of Digitalization On Banking Sector Of India	Dr. Nilesh Chotiya	35
12.	The Effects of Online Banking	Prof. Suresh Gawai	37
13.	E-Commerce And It's Impacts On Market And Retailers In India	Dr. Ananta Kharche	40
14.	Non-Performing Assets (NPA) And Its Effects On Banking Sector	Dr. Vandana Mishra	43
15.	Digitalization of Banking Issues And Challenges In Rural India	Dr. Dinesh Raghuwanshi	46
16.	Impact of Women Entrepreneurship In Small Scale Industries	Ku. Pramila Sharma	49
17.	Development of Co-Operative Banking Sector - Impact On India Economy	Mangalavati Pandey	52
18.	Effects of Online Shopping Trends On Consumer-Buying behavior: An Empirical Study of Akola	Dr.Archana Khandelwal	55

39.	Growth of Online Shopping And Its Impact	Renuka Ghadyalji	133
40.	The Role of Digitalisation In Banking System In India	Dr.Wasudeo Golait	137
41.	Merger of Banks And Its Impact On Indian Economy	Vivek Joshi	141
42.	Economic Reforms And Service Sector: A Perspective To Inclusive Growth	Dr V. C. Kharode	145
43.	A Study On Prospects And Problems of E-Filing of Income Tax Returns of Pimpri	Priti Dawande	148
44.	Digital Banking And Its Effects	Dr.P.N.Ladhe	151
45.	A Pragmatic Study of Mergers And Acquisitions And Its Impact In Indian Banking Sector	Dr. Jyoti Lahoti	155
46.	Growth of Online Shopping In India	Dr. Smita Lokhande	158
47.	Paradigm Shift of Indian Economy& Its Impact On Various Sectors	Dr. Jyoti Maheshwari	160
48.	New India Agricultural Pricing Policy And Its Impact	Dr.A.S.Purohit	163
49.	Role of Women In Narsapur Lace Work And Its Impact	Dr. J. Pandu Rangarao	167
50.	Growth of Online Shopping And Its Impact On Indian Market	Dr. Rajendra Raut	171
51.	Inclusiveness of Scheduled Castes Entrepreneurs In to Entrepreneurship: With Reference To Role of DICCI & Disinvestment Policy of Indian Government	Rajesh. B. Sasane	173
52.	Growth of Online Shopping And Its Impact	Jayshree Sharma	176
53.	Privatization Policy of Indian Government In Telecommunication Sector And Its Impact On BSNL	Dr. Swati Tiwari Dr. J. M. Kale	180
54.	Privatization Policy of Indian Government In Life And General Insurance And Its Impact On LIC And Government General Insurance Companies	Neha Verma	184
55.	Impact of Paradigm Shift In Indian Economy On Agriculture Sector	Dr G. S. Wasnik	188
56.	Implication of Demonetization On NPA In India (Period After Demonetization Upto March 2019)	Dr. Sonal Chandak	191
57.	Electronic Money: New Emerging Technologies In Digital Banking In India	Anupama Chavhan	194
58.	The Various Aspects of Online Shopping	Dr. Vinod Chavhan	197

41.

MERGER OF BANKS AND ITS IMPACT ON INDIAN ECONOMY

MR. VIVEK ARUN JOSHI,
Research Scholar,
KBC North Maharashtra University, Jalgaon.

Abstract –
Banks are the blood vessels of Indian Economy. Flow of funds in the economy is easily managed with the help of banks. An Economy without Banks cannot be imagined. Hence, strong banks are needed to run the business and economy. Unfortunately, some of the public sector banks are suffering from losses and strive for their existence. Before getting the thing worse, the government decided to merge some banks in other Nationalized bank. Merging of banks is not new thing for the economy. It is the part of development and economy. But, the merging of 6 nationalized banks is a bold step taken by the Modi Government. In the recent cases like Vijay Mallya and Neerav Modi and recession in the economy and reducing GDP growth, it is necessary to analyze the needs, opportunities and challenges of Mergers of Banks in India.
Key Words – *GDP, Public Sector Banks, Nationalized Banks, Mergers and Acquisition, NPA.*

Introduction –

On 30th August 2019, Finance Minister Mrs. Nirmala Sitharaman has announced the merger of 6 Nationalised banks in 4 leading other Nationalised Banks. This is a revolutionary decision taken when economy is suffering from GDP negative growth. Some of the economists are looking at this decision in different ways, and even it has several meanings. Merging of banks is not a new thing for economy. But, this time 6 banks, which are the highest number banks getting to be merged in other nationalized banks. It is therefore important to analyze needs, opportunities and challenges posed by this decision of government.

There were 27 Public Sector Banks already working in the banking sector prior to April 2017. More over there are numbers of different segment which compete with the Nationalised Banks. The list so long but it should be considered to understand the actual scenario of banking sector in need which will more clarify the need of merger of banks.

1. State Bank of India
2. Nationalized Banks
3. Other Public Sector Banks
4. Private Sector Banks – Indian Banks
5. Private Sector Banks – Foreign Banks
6. Scheduled State Co-Operative Bank
7. Non Scheduled State Co-Operative Bank
8. Co-operative Banks – Scheduled Urban Co-operative Banks
9. Co-operative Banks – Non Scheduled Urban Co-operative Banks
10. Co-operative Banks – State Co-operative Banks
11. Co-operative Banks – District Co-operative Banks
12. Regional Rural Banks

Moreover, Co-operative Societies and Non Banking Financial Institution (NBFC) are also available in the market to compete with the banks. Considering the divided infrastructure and Capital Base of nationalized banks and cut-throat competition among them and reducing performance of some banks, the Government of India decided to merge some of the public sector banks.

There were huge round of discussions and suggestions have been made and committees have been appointed by the Government of India who advocated the Merger of Banks. These committees recommended that there should be 3-4 large Nationalised Banks in order to improve the operational efficiency and distribution efficiency. To make the Indian banks comparable with the global leading banks, the Narsimhan Committee II has specifically emphasized the need of strong Indian Banks. A Three tier structure has been suggested by the Narsimhan Committee II for Indian Banking system, which include around 3-4 large banks to stand compete in global scenario, 8-10 banks to provide national coverage and rest to take care of local coverage.

The Union Finance Minister Nirmala Sitharaman said that the profitability of public sector banks has improved and the total gross non-performing assets (NPA) have come down to Rs.7.9 Lakh at the end of March 2019 from Rs.8.65 Lakh Crore at the end of December 2018.

➤ **Recent History of Mergers of Banks –**

In 1969, the government has nationalized 14 banks and further in the year 6 banks were nationalized in the year 1980. Further in the year 1993, New Bank of India was merged in to Punjab National Bank, and finally 19 Nationalised banks were remained. In addition, SBI is a nationalized bank, But it is not included in the list of nationalized bank because SBI has been nationalized far before that other banks i.e. in the year 1955. Moreover SBI has its own regulatory body other than that of Banking Regulation Act.

Sometimes there is slight difference between Nationalised Banks and Public Sector Banks. The Public Sector Banks are those in which the government stake is more than 50%. Basically, there are 19 Nationalised banks, 01 SBI and 05 SBI Associates Banks (i.e. State Bank of Bikaner and Jaipur, State Bank of Hydrabad, State Bank of Mysore, State Bank of Patiala and State Bank of Travancore) and IDBI Bank and Bhartiya Mahila Bank. Before 2017, there were 27 Public Sector Banks working in Indian Economy.

01st April 2017 – The government decided to merge 5 Associate Banks of State Bank of India in SBI i.e. State Bank of Bikaner and Jaipur, State Bank of Hydrabad, State Bank of Mysore, State Bank of Patiala and State Bank of Travancore along with Bhartiya Mahila Bank. The scenario of Public Sector becomes 21 Banks on 01st April 2017. SBI itself was the biggest bank in Public Sector and even after merger of these banks, its business base and customer base is also enhanced and reached the business size to Rs.52.05 Lakh Crore.

01st April 2019 – Dena Bank and Vijaya Bank got merged in Bank of Baroda. In this way, Bank of Baroda became 3rd Largest bank in India with a Capital base of Rs.16.13 Lakh Crore. Now, the number of Public Sector Banks became 19 (Including 17 Nationalised Banks + SBI + IDBI).

30th August 2019 - The government has again decided to merge 6 Public Sector (Nationalised banks) in some of other different major banks which are –

Anchor Banks	Amalgamating Banks
Punjab National Bank	Oriental Bank of Commerce and United Bank of India.
Canara Bank	Syndicate Bank
Union Bank of India	Andhra Bank and Corporation Bank
Indian Bank	Allahabad Bank

After Merger in August 2019, the scenario of Public Sector Banks is 12 Banks and One State Bank of India, i.e. total 13 Banks.

There are 06 Public Sector Banks which subsumed the other 10 public sector banks i.e. State Bank of India, Bank of Baroda, Punjab National Bank, Canara Bank, Union Bank of India and India Bank

Moreover another 06 public sector banks which remained independent without merging those are Bank of India, Central Bank of India, Indian Overseas Bank, UCO Bank, Bank of Maharashtra and Punjab National Bank. And one another public sector bank in which the government share is more than 77% is also remained in Public Sector i.e. IDBI.

In short, After April 2017, 14 banks get merged in 6 Public Sector Bank. The total number of Public Sector bank reduced to 13 in the year Dec. 2019 from 27 in the year March 2017.

It was all about the scenario of Banks and their mergers. As of now, there are 13 Public Sector Banks playing the role in the economy. Now, the question arises that what is the need of merging of bank? Maximum number of banks can help the economy to grow faster. Instead, the banks are getting merged. Which are the reasons for merging the bank?

➤ **Objectives of Research -**

1. To Study the Scenario of Merger of Banks in India.
2. To study the Need of Merger of Banks.
3. To Study the Opportunities and Challenges posed by Merger of Banks.

➤ **Hypotheses –**

1. Merger of Banks is routine policy of Indian Economy.
2. Merging of Banks will reduce the Competition and Create opportunities for business.

➤ **Data Collection –**

The research paper is based on secondary data, which is collected from Web-sites, Books and News-papers.

➤ **Data Analysis and Interpretation –**

The data has been collected from different web-sites. The data is analyzed to show the Next Generation Public Sector Banks and their Business size after merger along with their size in Indian Market.

Next Generation PSBs

Sr. No.	Purpose	Anchor Banks	Amalgamating Banks	Merger Year	Business Size	PSB Rank by Size	CBS
1	Consolidated PSB's for strong national presence and global reach	Punjab National Bank	Oriental Bank of Commerce	Sep-19	17.94 Lakh Cr.	2nd Largest	Finacle
			United Bank of India	Sep-19			
2		Canara Bank	Syndicate Bank	Sep-19	15.20 Lakh Cr.	4th Largest	iFlex
3		Union Bank of India	Andhra Bank	Sep-19	14.59 Lakh Cr.	5th Largest	Finacle
			Corporation Bank	Sep-19			
4		Indian Bank	Allahabad Bank	Sep-19	08.08 Lakh Cr.	7th Largest	BaNCS
5		Bank of Baroda	Dena Bank	Apr-19	16.13 Lakh Cr.		
			Vijaya Bank				
6		State Bank of India	State Bank of Bikaner and Jaipur	Apr-17	52.05 Lakh Cr.	Pre Merger in 2017, Total PSB - 27	
			State Bank of Hydrabad,				
			State Bank of Mysore,				
			State Bank of Patiala,				
			State Bank of Travancore AND				
			Bhartiya Mahila Bank				
7	To Strengthen National Presence	Bank of India	Independent Banks without Merger		9.03 Lakh Cr.		
8		Central Bank of India			4.68 Lakh Cr.		
9	To Strengthen Regional Focus	Indian Overseas Bank			3.75 Lakh Cr.		
10		UCO Bank			3.17 Lakh Cr.	Post Merger in 2019 total PSB - 13	
11		Bank of Maharashtra			2.34 Lakh Cr.		
12		Punjab and Sind Bank			1.71 Lakh Cr.		
13		IDBI			3.74 Lakh Cr.		

Source - https://www.indiatoday.in/business/story/nirmala-sitharaman-psu-bank-merger-pnb-obc-canara-allahabad-syndicate-bank-1593544-2019-08-30

➢ **Interpretation** – On 30th August 2019, the government decided to merge 6 public sector banks in 4 leading other Public Sector Banks. The merger is not new for banking sector. Numbers of public sector, private sector and cooperative sector banks have been merged till date and the result of merger is quiet satisfactory and it helped the banking system and saved the customer's interest. Looking at the global scenario, Narsimhan Committee II advised the Three tier structure to face the global challenges of banking sector. On the basis of the Narsimhan Committee, the government decided to merger the banks and classified in such a way to become economically strong, beneficial for social and economical sector of the nation and face the global challenges. The above table shows that the Business Size of the banks have been increased and the competition among them have been drastically reduced, as 14 banks have been merged and only 13 banks remained in public sector from 27. Merger has long term impact on economy, hence we have to wait for the result. The earlier result of merger are quiet satisfied and in the benefit of the nation's economy.

➢ **Opportunities –**

1. Merger will reduce the Competition among banks.
2. Reduce the Cost of Banking Operations.
3. Helps in Improving Professional Standards.
4. Merger will result in Better NPA and Risk Management.
5. High lending decisions can be taken promptly.

➢ **Challenges** – The majority of the challenges arise due to merger are emotional and social rather than technical and managerial.

1. The culture and min-sets are difficult to change. After merger, this rigid thinking may create a communication and coordination problem.
2. The banks, which get merged have huge NPAs, thus merger should be planned after sufficient capital is injected.
3. Large banks have threat of collapse due to heavy investment and expenditure whereas small banks may get survive due to their strength and focus on micro aspects.
4. Some banks concentrates on specific regions hence the very purpose of establishing the bank to cater to regional needs may lost.
5. The small banks weakness is also transferred to bigger banks.

➢ **Conclusion** – Mergers are essential for economy that may in banking sector or industrial sector. The under performing unit get boost and get survived at the same time, the competition get reduced. But at the same time, there is threat of concentrating the power to a specific place and small and medium banks may get affected due to dominating nature of such huge banks. Considering today's scenario, many private sector and co-operative sector banks are genuinely interested in mergers and acquisitions. Merger of banks keep safe the funds of depositors and also the trust on banking system.

Merger brings lots of opportunities for business expansion with broader capital base but at the same time pose a challenge to adjust the different cultured people. Also the recovery system should be stronger that a big loan account should not go in to NPA, otherwise it will be so harmful for banks and ultimately for the economy. If the merging is not done properly, it may create variety of problems. If merging is needed, it must be executed in a manner which leads to an environment of trust and agreement among the people of both the organizations. If people work, work culture and vision are blended together nicely, merging will definitely have synergic effects and create a win-win situation.

➢ **Suggestion -**

1. Considering the view that merger will give long term benefits, it is only to be done with right banks for right purpose with proper safeguards.
2. The government should ensure that all stake holders must be involved in the process instead of rushing through the process.
3. In any case, the government share shall not fall below 51% in the event of further disinvestment.
4. Big banks should not dominate the small banks. Good practices of both should be combined, conscious and organized efforts to synthesized the differences must be made.
5. Employees of other banks should respect the feeling and mind-set of each other and coordinate properly to achieve the goals of the organization.

➢ **Bibliography -**

Web-sites -

1. https://financialservices.gov.in/banking-divisions/public-sector-banks
2. https://www.wishfin.com/banks/mega-merger-of-psu-banks-to-enhance-branch-and-atms/
3. https://www.indiatoday.in/
4. https://www.mbauniverse.com/
5. https://entri.app/blog/
6. https://entri.app/blog/
7. https://affairscloud.com/
8. https://www.wishfin.com/
9. https://www.civilsdaily.com/members/explains/
10. https://www.gktoday.in/
11. https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/nirmala-sitharaman-announces-fresh-reforms-special-agencies-to-monitor-loans-above-rs-250-crore-to-avert-another-nirav-modi-like-situation/articleshow/70909169.cms
12. https://www.news18.com/
13. https://www.indiatoday.in/business/story/nirmala-sitharaman-psu-bank-merger-pnb-obc-canara-allahabad-syndicate-bank-1593544-2019-08-30

News-papers

Daily News-papers like Lokmat, Loksatta, , Divya Marathi and Sakal (All Marathi), Time of India (English) during the period from September to December 2019.

❑❑❑

Associated & Indexed at:

- Impact factor services for international journals (I.F.S.I.J.)
- International Innovative Journal Impact Factor
- Cite Factor (Academic Scientific Journals)
- Academic Resource Index (Research Bib)
- International scientific indexing (ISI)
- Scientific Indexing Services
- Global Impact Factor
- Infobase Index
- COSMOS
- DIIF

SCHOLARS IMPACT

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

www.scholarsimpact.com

ISSN 2394 -7632
EISSN 2394 -7640

Deshmukh
Publication Pvt.Ltd.

Printed & Published by
Dr. M. Talib Deshmukh & Edited by Dr. M. Raghib Deshmukh,
"Deshmukh Publication Pvt. Ltd." Beside Deshmukh Hospital,
Millat Colony, Khamgaon Dist. Buldana (Maharashtra) India – 444303
Email: scholarsimpact@yahoo.com, ragibdeshmukh@gmail.com,
Website: www.scholarsimpact.com
Cell No. : +91-9422926544 , +91-7972780976

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 96 B Jan. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

30th National Conference of Maharashtra State Commerce Association

Commerce and Management in 21st Century 12th 13th Jan. 2019

Organized by

The Bodwad Sarv. Co-op. Education Society Ltd Bodwad Sanchlit

Arts, Commerce and Science College, Bodwad Dist- Jalgaon (M.S.)

■ GUEST EDITOR ■
Professor Arvind N. Chaudhari

■ EXECUTIVE EDITOR ■
Dr. Parag A. Narkhede

■ ASSOCIATE EDITOR ■
Mr. Vivek V. Yawalkar

■ CHIEF EDITOR ■
Mr. Dhanraj T. Dhangar

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY ONLINE RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

30th NATIONAL LEVEL CONFERENCE

of

Maharashtra State Commerce Association

Organzied by

The Bodwad Sarv. Co-op. Education Society Ltd Bodwad Sanchlit

Arts, Commerce and Science College, Bodwad Dist- Jalgaon (M.S.)

On

Commerce and Management in 21st Century

12th 13th Jan. 2019

EDITORIAL BOARD
(only for this issue)

GUEST EDITOR
Professor Arvind N. Chaudhari
Principal, Arts, Commerce and Science College, Bodvad

EXECUTIVE EDITOR
Dr. Parag A. Narkhede
Associate Professor, KCES's Institute of Management & Research, Jalgaon

ASSOCIATE EDITOR
Mr. Vivek Yawalkar
KCES's Institute of Management & Research, Jalgaon

CHIEF EDITOR
Mr. Dhanraj T. Dhangar
MGV'S Arts, Sci & Comm College, Yeola, Dist. Nashik.

EDITORIAL POLICIES-Views expressed in the papers/ articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
01	**Commerce in the 21st Century** Prof. Dr. Balkrushna S. Ingle	13
02	**Mobile Retailing: An Emerging Paradigm In Indian Retail Market** Dr. Atul N. Barekar Dr. Ramesh J.Sardar	15
03	**A Study of an assortment of Tax Assessment in Nagarpalika with special reference to Amravati District** Dr. Dinesh Prabhakarrao Bele	17
04	**Impact of Behavioral Economics on Society** Bhagyashri S. Patil Dr. R.R. Chavan	21
05	**Women Empowerment Through Micro Finance** Dr. J. P. Bhosale	25
06	**Essential Skills and Attributes Necessary for Employability of Management Students** Dr. Veena P. Bhosale	29
07	**Development Of Print Media In 21 Century** Dr. Darshana R. Choudhary	35
08	**Marketing of prescription drugs and its effect on doctor's choice: A prospective survey** Dr. R. R. Chavan	39
09	**Impact Of Entrepreneurial Education Among The Educated Women Of Vidarbha** Dr. Vivek S. Chavan	43
10	**Impact of Social Media Marketing On Small Businesses: A Survey Study in Pune City** Dr.Yogendrakumar Deokar	52
11	**Artrepreneurship in Education and Professional Life With Special Reference to Indian Classical Dance Artists in Selected Cities of Maharashtra State** Jasmine Pradeep Gajare	60
12	**Pradhan Mantri MUDRA Yojana - An overview** Ms Suvidha L. Gajbhiye	64
13	**Demonetization in India its Impacts on Indian Economy** Dr.Wasudeo D. Golait	68

51	**Financial Inclusion in Rural India: The role of Microfinance as a Tool** Dr. L. K. Karangale Dr. Bapu S. Waghmode	225
52	**Measuring the Attitude of Users Towards Digital Payment System: An Empirical Study** Dr. Mukaram Khan	229
53	**Comparative Study among Female Owned Business and Male-Owned Business regarding Entrepreneurial Risks with respect to Jalgaon District** Mrs. Kala Sitaram Ahire (Khaparde) Prof. Dr. Arun D. Yeole	233
54	**Tax Structure of GST** Prin. Dr. F. N. Mahajan Prof. Vivek Arun Joshi	238
55	**Commerce and Management in 21st Century: Trends in perspective of Indian Retail** Dr.Himanshi D. Mansukhani	244
56	**COMMERCE EDUCATION IN 21ST CENTURY - Challenges and Opportunities In India** Prof. (Mrs.) Reenu Ritesh Mehta	247
57	**Impact of tax knowledge on Income tax planning & management - A Case study of Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded** Dr. Mudholkar Gajanan Panditrao	250
58	**Impact of Motivation on Employee: In Industrial Private Sector** Dr. Atul P. Naik	255
59	**Empowering Indian Women : An Effective Tool of Socio-Economic Transformation** Dr. Kalpana P. Nandanwar	258
60	**Forensic Accounting: new horizon in accounting** CA Yashwant Amritrao Saindane, MS Surekha Pandit Palve	262
61	**A Study Of Customer Service Experience : A Case Of Beauty Parlour** Prof. Dr. Rajendrasingh Pardeshi	267
62	**Enemy's Enemy is Friend: A Case Study of the Vodafone-Idea Merger** Dr. Arvind Chaudhari Prof.Pashmina Shah	271
63	**Doubling of Farmers Incomes : Strategies and Prospects** Mrs.Kalpana M. Patil	278
64	**Coprporate Social Responsibility And Sustainable Development** Mrs. Kranti Shashikant Patil	281

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 96B : Commerce and Management in 21st Century
ISSN : 2348-7143
Jan. 2019

Tax Structure of GST

Prin. Dr. F.N. Mahajan
Principal, JDMVP Arts, Commerce and Science College, Yawal, Dist. Jalgaon

Prof. Vivek Arun Joshi
Assistant Professor, Shree Sant Gadge Baba Hindi Mahavidyalay,Bhusawal, Dist. – Jalgaon

Introduction –

Public Finance is the most crucial issue in every economy. Economy is based on the finance available with it. It can be said that Finance is the blood vessels in the economy. It should be reached to every part of the body adequately. Number of economists work on optimum utilization of available finance for development of the country. The intension of public finance is to generate revenue for working of economy and development of nation. One of the major sources of revenue is "Tax". Therefore Tax policies play an important role on the economy through their impact on both efficiency and equity. An ideal Tax system must consider the issue of income distribution and also emphasis to generate tax revenue to support government expenditure and infrastructure development.

Tax structure of every economy plays a vital role collection of revenue and ultimately development of the economy. Meticulous efforts and continuous up gradations in taxation policy are needed for adequate revenue collection.

The word "Tax" is derived from the Latin work "Taxare" means to charge or levy. In India taxation has a long and structured history. Tax can be traced in Indian literature Manusmiti. Manu has given some principles of taxing the people. Another reference can be traced back in Mouryan Empire about 300 BCE. Chanakya was a great Indian teacher, philosopher, jurist, royal advisor and a well known "Economist". He wrote the book on economy called "Arthshastra" means science of finance. The principles mentioned therein feels practical even after 2300 years. Other economist of the world uses the book "Arthshastra" of Chanakya for their basic references.

In modern era, British rulers brought a standard system of taxation which is the initial stage of present taxation system. In 1860, First Income Tax Act in India was passed by British. After Independence, numbers of changes were made in the taxation system and today a developed system can be seen.

Research Methodology –

Objectives of Research –

1. To study the need and objective of implementation of GST.
2. To study the Tax structure of GST.
3. To make comparative study of pre and post GST tax calculations.

Data Collection –

1. **Primary Data –** Primary data has been collected from dealers, traders, tax consultants, government authorities and Consumers through oral interview.
2. **Secondary Data –** Secondary data is collected from authorized government websites, books, journals, research papers, print and electronic media etc.

Taxation System in India -

For collection of revenue from the people considering canons of taxations, it is very crucial and important to develop a systematic tax structure which should not be a excessive burden to tax payers at the same time should bring higher collection of tax revenue. In India, Taxes are broadly categorized in two types, Direct Taxes and Indirect Taxes.

Direct taxes are the taxes which are charged directly to the people and people feel that they are paying the tax separately. Income Tax is a major Direct Tax in India. In Direct Taxes, point of Taxation and Point of Payment are same. The person on whom the tax is charged, he himself paid to the government. A separate mechanism has been set up to administer the Direct Taxes.

Now-a-days, only Income Tax and Corporate Tax are Direct Taxes in India.

Indirect Taxes are the taxes which are charged on Goods and Services. The value of taxes are included in the price of goods or services. Tax payers does not fees that he is paying the tax separately. In Indirect Taxes, Point of Taxation and Point Payment are different. The taxes paid by tax payers are collected by seller of goods or Service Provider, and deposit it to the government account. Some of the Examples of Indirect Taxes are VAT, Service Tax, Excise Duty, Custom Duty, Entertainment Tax etc.

Administration of Taxes in India –

The Apex body for Administration of taxes us The Central Board of Revenue or Department of Revenue, which is a part of Ministry of Finance. It is established as per the Central Board of Revenue Act, 1924. Initially, Direct and Indirect Taxes both are administered by the board, however, the administration of taxes became too unwieldy for one Board to handle, the Board was split into two parts, Central Board of Direct Taxes (CBDT) and Central Board of Excise and Customs (CBEC) with effect from 1 January 1964. In India, Direct Taxes are administered by Central Board of Direct Taxes (CBDT) and Indirect Taxes are administered by Central Board of Excise and Customs (CBEC).

A Developing economy like India, optimum utilization of resources and adequate allocation of available resources is a crucial issue. Apart from various economic policies, "Taxation Policy" is most important which would maximize its economic efficiency and minimize distortions. The aim of taxation is overall growth of the nation from the revenue generation.

In India, the taxes are charged by three Authorities i.e. Central Government, State Government and Local Authorities like Municipal Council, Grampanchayat etc.

Central Government Taxes

- Central Excise Duty
- Additional Excise Duty
- Central Sales Tax
- Service Tax
- Additional Custom Duty Commonly known as Countervailing Duty and
- Special Additional Duty of Customs
- Banking Cash Transaction Tax
- Fringe Benefit Tax

State Government Taxes

- Value Added Tax / Sales Tax
- Entertainment Tax
- Purchase Tax
- Luxury Tax
- Taxes on Lottery, betting and gambling.
- State Cess
- Octroi Duty and Entry Tax

Local Authority Taxes

- Local Body Tax (LBT)
- Property Tax

Taxation before Goods and Services Tax (GST) –

A person was paying numbers indirect taxes in India. More difficult task is for businessmen to maintain the record of every tax and full fill all the compliances. It was an extremely complex and tedious job. Different Tax Authorities have different rules and regulations at the same time different types of returns of various taxes need to be filled at different time to avoid penalties and interest. Huge papers work and compliance of numbers of rules and regulations made a taxation system a complex one.

VAT was charged by State Government and different states have different rules and regulations. The benefit of Set-off was available on sale and purchase of intra-state (within state) transactions only. For inter-state transaction, CST was imposed for which set off mechanism was not available. Due to taxation difference, people some time used to buy the products from other states. The main drawback of this system was cascading effect. The taxes are charged on the value increased due to tax. Every system has some advantages and limitations but as per the necessity, it has to be upgraded. The main objective behind introduction of GST is to minimize the complex structure and create a unique platform which will simplify the taxation procedure and results in revenue excessive generation.

Need and Objectives for GST –

1. Removal of Complex tax structure.
2. Eliminating the Cascading Effect (Double Taxation).
3. Simplification of Compliance through Online System from Registration to Refund.
4. Restrict the export of taxes across taxing jurisdiction.
5. To bring Uniform Tax Structure and rates.

Advantages of GST –

1. Simplifies Tax Structure.
2. Uniform tax structure in whole Country, therefore called One Nation, One Tax.
3. Better Control on Leakages.
4. Simple and Easy Administration.
5. More Registration of Dealers.
6. Higher Revenue Generation.
7. Composition Scheme for Small Businesses.

India is not a single country in the whole world to introduce GST. More than 160 countries have also implemented GST. To compete with the global market, the tax system of India should also be competitive one. GST helps the Indian Economy to face the global challenges boldly instead of engaging itself in managing and collecting the tax only. GST has very long history different economists have made brain storming discussion and bring GST bill through GST Council, numbers of amendments have been made and finally the Government took historical decision to implement the GST w.e.f. 01st July 2017. Let's have look at the structure of GST.

Structure of GST –

The punch line of GST "One Nation One Tax" indicates that there shall be a Single Tax all over the Country. GST was established to abolish various levels of taxation between States and Consider the country as a Single whole unit. All the Indirect taxes whether charged by Central Government or State Government, are merged in GST. GST become the only tax to be imposed on purchase and sale of Goods and Services w.e.f. 01st July 2017. It is important to note that GST has replaced all Indirect Taxes only. Direct Taxes are still available and will be imposed.

Registration –

Simplification of compliances is the main intension of the GST. Keeping the view in mind, all the procedure is made through online portal. A User friendly online mechanism has been set up for registration which helps businessmen to comply the formalities at the earliest. Registration is compulsory for the dealers whose Annual Turnover is Rs.20/- Lakh or more. Dealers having turnover less than Rs.20/- Lakh, need not to get registered themselves.

Components of GST –

The GST is broadly categorized into three parts i.e. CGST, SGST, IGST. As discussed, in the previous system, the taxes were charged by Central and State Government, means both governments have their share in revenue. GST eliminated all the barriers and set up a unique platform. The State governments were charging VAT, Entertainment Tax, Octroi Duty etc. and Central Government was charging Custom Duty, Excise Duty, CST etc. Both have sacrificed their charging and adopted GST. Therefore, GST has set up a mechanism which provides equal distribution of taxes to Central Government as well as State Government. Every within State (Intra-state) transaction will be charged GST split into two parts CGST and SGST.

Central Goods and Services Tax (CGST) – It is the share of Tax which is collected by Central Government on Intra-state sale transaction.

State Goods and Services Tax (SGST) - It is the share of Tax which is collected by State Government on Intra-state sale transaction.

Although the taxes are split into CGST and SGST, the tax payer needs not to worry about the payment of tax. The tax payer pays the tax to seller or service provider and they deposit the same into Government Account after adjusting the Set-off.

Integrated Goods and Services Tax (IGST) – For inter-state transactions, IGST has been charged. It is collected by Central Government. It is an additional Tax to be levied to assure that the tax is received by the importer state.

Input-Credit Mechanism (Set-off) – It is a mechanism which enables a businessman to get the relief in paying the tax, he collected from customer from the mount of tax he paid to supplier. For example, Mr. A purchased goods from Mr. B worth Rs.8,000/- @ 12% Tax and paid Rs.800/- for Tax. In another situation Mr. B sells goods to Mr. C worth Rs.12,000/- @ 10% Tax and collects Rs.1,200/- on account of Tax. Overall scenario is that Mr. B. has paid tax of Rs.800/- and collected Rs.1,200/-. Here, he can avail input tax credit of the Tax he already paid i.e. Rs.800/-. Mr. B's gross liability of tax is Rs.1,200/- (Collected on sale) and Input Credit Available is Rs.800/- (Paid on Purchase). The tax paid on purchase will be adjusted towards his tax liability and a net amount Rs.400/- (Rs.1200/- Less Rs.800/-) will be the net Liability of Mr. B, which he has to pay to the Government.

The Input Credit mechanism in GST is just like VAT subject to certain conditions. Trader can have input credit

of CGST, SGST or IGST and such input credit can be adjusted towards the payment of tax liability. Excess of Input Credit available can be carried to next period and if any liability occurs, it has to be paid to concern Central or State Government Account. But there are certain conditions to adjust the input credit, as the taxes are collected by Central and State Government. The technicality for adjustment of input credit is as follows: -

Input Tax Credit

CGST	SGST	IGST
↓ First to Pay CGST	↓ First to Pay SGST	↓ First to Pay IGST
↓ Second to Pay IGST	↓ Second to Pay IGST	↓ Second to Pay CGST
↓ Not Allowed from SGST	↓ Not Allowed from CGST	↓ Third to Pay SGST

GST Invoice –

Invoice is a written document and evidence of your transaction. Due to input tax credit, it becomes most important in any transaction. Design of invoice may be different but the content required in invoice is important factor. Besides having regular information like Invoice No. and date, customer name and address, description of goods, some important point to mention are Customer's and Tax Payers GST Number, HSN Code / SAC Code and Rate and amount of Taxes i.e. CGST/SGST/IGST. GST number is an unique number which describes the traders universally. Therefore designing the invoice and mentioning the correct details is important task.

Return filling –

Return is a summary of the transaction of a specific period, submitted to the government. Periodic interval may be of One month or quarter. Here, online system plays a vital role in finding Input Credit Claims and cross verification of purchases and sales. A Purchaser mention his purchased and files the return mentioning the details of seller with GSTN at the same time seller also files the return mentioning the details of purchaser with GSTN. The government online mechanism cross verifies the purchase and sales transaction and verifies the genuinely of the transactions. If anyone fails to submit the details, a notice has been issued to him for non compliance. A trader, whose annual turnover is upto Rs. 1.5/- Crore, can opt for quarterly return filling and traders having annual turnover above Rs.1.5/- Crore, have to file monthly returns. If the quantum of return is monthly, then a businessman has to file 03 returns per month and one Annual return. In such way, he has to file total 37 returns in a year.

Four Tier Structure –

GST has been developed keeping in mind numbers of expectations and simplification techniques. Therefore, the new tax structure is crafted very carefully so as to keep both the burden of common man and inflation rates in mind. GST has four tier structure, containing four separates rates of taxes.

Zero Rate – It is a nil tax rate which is applied on the goods of daily consumer use. Considering the income group of people and to control the inflation, the government has decided not to tax certain products which are of daily use and necessary for basic living. The Zero rate items include items such as food grain, milk, and other food items, like eggs, cereal and meat. Also, metro level education and healthcare are exempted from GST.

Lower Rate – This is basic tax rate applied on the goods which are of Consumer Price Index Basket but not included in Zero rate group. The products like Sugar, tea, coffee, oil, LPG etc. are categorized in this group. The services like transport of passenger like Ola and Uber, Air Conditioned Train Tickets etc. are also included in this Category.

Standard Rate – In this tier, two rates are defined i.e. 12% and 18%. The intension behind this is not to increase the value at unexpected rate. The goods and services currently taxed at 9% to 15% are taxed in GST as per first standard rate i.e. 12% and rest of the products or services are taxed as per second standard rate i.e. 18%.

Goods like frozen meat products, butter, cheese, ghee, pickle, fruit juice, namkeen, tooth powder, medicine, umbrella, cell phones, business class air tickets etc. are categorized under 12% tax slab where as the products like pasta, cakes, detergents, safety glass, mirror, sheet, pumps, fans and services like outdoor catering, IT and Telecommunication Services, financial services etc. are categorized in 18% slab.

Higher Rate – It is the highest rate of tax charged on luxury goods and services. The rate of tax is 28%. The products like washing machine, air conditioners, refrigerators, small cars, aerated drinks and cement etc. are taxed at higher rate.

Additional Cess – The products like tobacco and aerated drinks, which were previously charged at 65% to

40%, would become cheaper and too easily accessible with new higher rate of GST set as 28%. This cess is applied only on such demerit products. The percentage of Additional cess has been fixed as 15% for luxury vehicles, 1% for petrol powered small cars and 3% for diesel powered small cars and also the motorcycles with an engine capacity of over 350 cc are liable for an additional cess of 3%.

Composition Scheme –

Keeping in view, the small businesses and start-up businesses, the government has decided to provide a scheme which facilitate minimum compliance of taxation procedure. To avoid certain complex compliance, which are expensive and time consuming for small business, this scheme reduces their burden and expense. A businessman having annual turnover upto Rs.50/- lakh can opt for this scheme. He has to pay the taxes at very low rate. The rate is 1% for manufacturers, 2.5% for restaurant service providers, 0.5% for other suppliers, In regular scheme of GST, a businessman has to file 37 returns in a year where as dealers having Composition scheme, has to file only quarterly returns, only 4 in a year.

Goods Kept Out-side GST –

Alcohol and Petroleum products are kept away from GST. As the heavy taxes are charged by Central government and various state governments, on such products hence it is the major source of revenue to every government. Healthy debate and discussion is being carried on this issue for charging and allocation of GST. Soon, these products will also be covered under GST regime.

Comparative analysis pre and post GST structure and taxation.

1. In Case of Intra-State Transaction: -

Stage 1 - Manufacturer to Wholesaler

Particulars	Before GST	After GST
Cost of Production	100000.00	100000.00
Add - Profit Margin 10%	10000.00	10000.00
Manufacturer Price	110000.00	110000.00
Add - Excise Duty 12.5%	13750.00	~
SUB-TOTAL	**123750.00**	**110000.00**
Add - VAT 5%	6187.50	~
Add - CGST @ 9%	~	9900.00
Add - SGST @ 9%	~	9900.00
INVOICE VALUE	**129937.50**	**129800.00**

Stage 2 - Wholesaler to Retailer

Particulars	Before GST	After GST
Cost of goods to Wholesaler	123750.00	110000.00
Add - Profit Margin 10%	12375.00	11000.00
SUB TOTAL	**136125.00**	**121000.00**
Add - VAT 5%	6806.25	~
Add - CGST @ 9%	~	10890.00
Add - SGST @ 9%	~	10890.00
INVOICE VALUE	**142931.25**	**142780.00**

Stage 3 - Retailer to Consumer

Particulars	Before GST	After GST
Cost of goods to Retailer	136125.00	121000.00
Add - Profit Margin 10%	13612.50	12100.00
SUB TOTAL	**149737.50**	**133100.00**
Add - VAT 5%	7486.88	~
Add - CGST @ 9%	~	11979.00
Add - SGST @ 9%	~	11979.00
INVOICE VALUE	**157224.38**	**157058.00**

Looking at the above tables, the final price of the product in the hands of Consumer is Rs.1,57,058/- in GST regime and prior to GST regime Rs.1,57,224.38/-. The difference of Rs.166.38/-, it is that part which is charged excess in prior GST regime. The excess tax burdened of Rs.166.38/- was ultimately shouldered on the Consumer. GST reduced that burden of taxes and also minimize the complex structure and fulfilling other formalities.

It is interest to note that the major change in GST system is to removal of cascading effect. It means tax on tax. In first stage, Excise was charged by manufacturer but input credit was not available to wholesaler or retailer and hence the cost of excise get added in the product from first stage and subsequently after adding profit margin finally VAT was charged even on amount of excise duty also. Whereas in GST, the taxes are charged to consumer at final stage and in this way cascading effect has been avoided. The GST paid by wholesaler or retailer, can be adjusted as their input credit and only difference they have to pay.

2. In Case of Inter-State Transaction: -

Particulars	Before GST	After GST
Cost of Production	100000.00	100000.00
Add - Profit Margin 10%	10000.00	10000.00
Manufacturer Price	110000.00	110000.00
Add - Excise Duty 12.5%	13750.00	~
SUB-TOTAL	**123750.00**	**110000.00**
Add - CST 2%	2475.00	~
Add - IGST @ 12%	~	13200.00
INVOICE VALUE	**126225.00**	**123200.00**

In case of Inter State Transaction, CST (Central Sales Tax was used to charge. Input Credit facility was not available to trader for both taxes, Excise Duty and CST. Whereas, in GST IGST is charged instead of CGST and SGST. Interesting point to note is a trader can have input credit of IGST paid. In interstate transactions, also GST proved superior as compare to previous system.

Conclusion -

Indian economy is going under the revolutionary change. Every change brings some challenges and opportunities in front of country. For some time, the economy went into shock and GDP has been affected but strong administrative mechanism have regularize all the transaction and bring the vehicle on regular track.

After implementation of GST, there is chaos in the economy about rates of products and services, compliance, GDP rate, impact on small sector etc. But, after 10 months of implementation of GST, the market became stable now and moving towards the higher GDP and higher revenue collection. A uniform tax system have brought whole country in a single market, all the barriers of boundaries have been demolished. Input tax credit mechanism played a game changer role in GST. GST have reduced the tax burden on many services at the same time some luxuries goods and services are taxed higher rate. It is the basic principle of taxation is to tax rich and serve poor. GST is properly implementing this principle. In coming future, GST will definitely open the paths of success and development of economy.

References:

Journal –

1. International Research Fellow Fellows Associations's :RESEARCH Journey", Multidisciplinary International E-research Journal.

Web-Sites: -

1 https://gst.gov.in/
2 https://economictimes.indiatimes.com
3 www.cbec.gov.in
4. www.gstcouncil.gov.in/
5. http://www.gstindiaexpert.com/Home/AboutGST/Need-for-GST

Books: -

1. Title of Book: - Classifications and Exemptions under Goods and Service Tax
   Author – CA Madhukar N. Hiregange, CA Vasant K. Bhat, CA Nagendra Hedge.
   Publication – Bharat's.
   Edition – December 2017.

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

The Berar General Education Society's
SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA
(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN : 2349 – 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

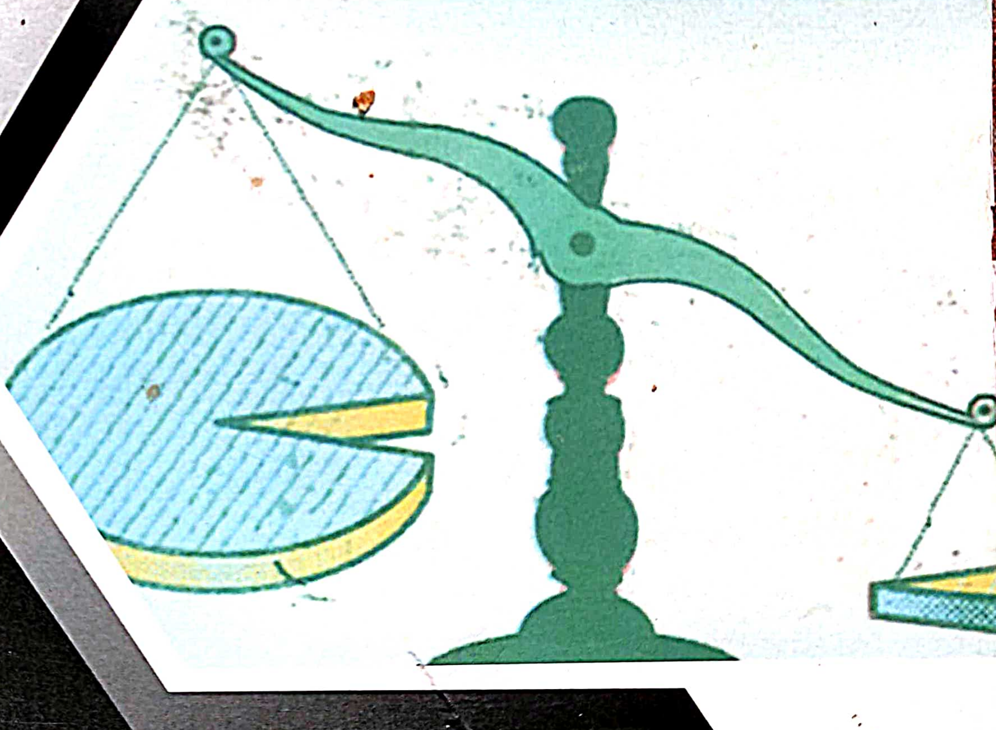

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-1

63.

REGIONAL IMBALANCES IN INDIA – CAUSES AND REMEDIES.

Shri. Pravin Kashinath Patil
Research Scholar, North Maharashtra University, ,Jalgaon.
Shri. Vivek Arun Joshi
Research Scholar, North Maharashtra University, Jalgaon.

Introduction : - India is country gifted by varieties of people, places, religions, ideologies, culture etc. It is a unique identity of India that it consists of numbers of languages but still can understand the feelings of everyone. In India 22 languages are spoken be people of different regions. The list of such languages is mentioned in 8th Schedule of Indian Constitution. Looking at the history of India, the states are classified mostly on the basis of Languages. There are 29 States and 07 Union Territories in India. To achieve the overall growth of the nation, it is divided into some geographical parts which are called States or region. Due to geographical uniqueness of the region, some regions are progressive and some states are there who even don't have basic educational, infrastructural and health facilities. Although India is called a Developing nation, it is surprising to listen that there are some regions that don't have basic facilities with them. To be called as a developed country, we must have overall development of all the regions. Lacking of any region may affect the growth of the economy because every region of the country is contributing to growth of the nation. The provisions are made and efforts are taken for decreasing the regional imbalances through planning commission. But unfortunately, the effects have not been displayed. It is interesting to know that besides having regional imbalances, there is vast difference in the growth of region. In other words, the regions which are called comparatively developed, there are some area which are highly undeveloped likewise there are some area in the undeveloped states which are called developed one. These kinds of differences are called as regional imbalances.Even after 70 years of independence, India is not able to minimize the regional imbalances up to remarkable level. These regional imbalances are based on Agricultural, industrial, education, health etc. development in the region. There are different causes for regional imbalances if those are considered and relative action is taken, the regional imbalances can be minimized.

Research Methodology: -

Data Collection - To get the authorized information from the government records, Secondary Data has been used from Authorized Government Web-site i.e. Niti Aayog. Also some books and other websites have been studied to gather the data.

Objectives - To study the regional imbalances in India.
To study the Ca[illegible] of regional Imbalances.
To suggest re[illegible] actions to be taken to minimize the regional imbalances.

➢ **Agricultural : -** India is country [illegible] villages, most of the population lives in villages and the main industry they employed is Agr[illegible]ral Industry. Indian economy is an Agricultural economy, therefore the contributio[illegible] of ag[illegible]tural produce is considered very valuable. The contribution of Agricultural sector tow[illegible] G[illegible] of states different state is given below: -

S[illegible] [illegible]P Contribution from Agricultural sector
(Crop[illegible] Live[illegible] Forestry and Lodging and Fishing and Aquaculture)

[illegible]	States	Amt. in Rs. Lakh
[illegible]	Uttar Pradesh	2,50,97,754
[illegible]	Andhra Pradesh	1,48,19,416
[illegible]	Maharashtra	1,34,86,265

4	Rajasthan	1,28,77,970
5	Madhya Pradesh	1,18,51,830
6	Gujarat	1,16,57,931
7	Karnataka	1,12,19,422
8	Punjab	92,85,716
9	Bihar	79,51,890
10	Haryana	63,77,952
11	Kerala	59,30,617
12	Assam	38,55,548
13	Manipur	3,83,140
14	Meghalaya	3,66,521
15	Goa	3,08,507
16	Sikkim	1,37,447

Source – www.niti.gov.in (Niti Aayog Website, as per year 2014).

Although Uttar Pradesh is on 4th number in geographical area, but it is contributing very heavy amount to GDP in Agricultural sector due to geographical and natural resources advantage like soil, water climate etc. Goa and Sikkim are the smallest states of India moreover due to geographical and natural barrier they cannot contribute proportionately good amount to GDP. UP has 33 times larger area than Sikkim, if we multiply it in proportion, still the proportionate ration cannot be achieved. It means there are some reason which keep Sikkim behind from development.

- **Industrial : -** Although, India is an Agriculture Country, but growth of nation is based upon industrial development. The states which has sea shore and ports have developed faster. The reason for development relates to British era. The business of East India Company was mainly made through ships, therefore the cities having sea ports have developed speedily. The industries are situated where transportation infrastructure is available.

- **State GDP Contribution from Industrial Sector**

Sr. No.	States	Amt. in Rs. Lakh
1	Maharashtra	2,94,72,034
2	Gujarat	2,37,79,231
3	Karnataka	1,41,70,107
4	Uttar Pradesh	1,36,04,096
5	Haryana	69,87,402
6	Rajasthan	58,82,925
7	Andhra Pradesh	46,72,266
8	Madhya Pradesh	45,79,278
9	Kerala	42,73,567
10	Bihar	21,89,965
11	Aasam	[illegible]02,936
12	Goa	[illegible]7,608
13	Sikkim	[illegible]97
14	Meghalaya	4[illegible]3
15	Manipur	4[illegible]

Source – www.niti.gov.in (Niti Aayog Web[illegible]as pe[illegible] year 2014).

From the above chart we can see that Maharashtra, Gujra[illegible]arnata[illegible]ka and Uttar Pradesh are contributing higher revenue towards GDP from Industrial [illegible] The main industries are concentrated in some major cities like Mumbai, Ahem[illegible] Be[illegible]lure, Lucknow, etc. Therefore, those states are called comparatively developed stat[illegible]hile [illegible] states which are geographically not suitable, where transportation of goods is not[illegible]e qu[illegible]um of industry is very low. The government specifically planned some major p[illegible]to b[illegible]in some

underdeveloped region but due to infrastructural facilities, unskilled human resources, those are not performing well.

- **Education: -** The nation is known by its people. Educated and skilled human resources is a real asset of the nation. The country like India which has huge population, literate the people is challenge for it. There is vast difference in educational level of the people of the country. One of the reasons a availability of educational facilities. Due to geographical barriers, it is very difficult to provide educational facilities at every corner of the nation, moreover poverty is also one of the reason for less literacy. Following chart is showing the educational infrastructure available in the state.

Educational Infrastructure among Selected States

Sr. No.	States	Primary Education No. of Schools	Secondary Education No. of Schools	Higher Education No. of Universities
1	Uttar Pradesh	2,45,919	24569	67
2	Madhya Pradesh	1,42,587	14893	43
3	Rajasthan	1,07,931	28195	70
4	Maharashtra	98,213	25025	45
5	West Bengal	95,723	10194	34
6	Bihar	80,166	7627	22
7	Karnataka	61,739	18136	52
8	Gujarat	44,051	10942	57
9	Kerala	16,458	4682	20
10	Manipur	4,865	1109	4
11	Mizoram	3,072	753	3
12	Goa	1,462	495	2
13	Sikkim	1,279	227	7

Source – www.niti.gov.in (Niti Aayog Website, as per year 2014).

Primary education is base of education system, to call a person literate, he has to complete at least primary education. Therefore, every government is focusing majorly on primary education by making some special provisions and providing free education, mid-day meal etc. Uttar Pradesh, Madhya Pradesh, Rajasthan and Maharashtra are major states in India and therefore having maximum number of primary schools. Although having maximum number of primary schools in those states, Kerala having the highest literacy ratio.

Only having schools is not sufficient, for the development of the nation, skilled human resources is necessary. Therefore, focus is to be given of skill development of the people. The government has taken an initiative for the same.

- **Per Capita Income: -**

Per Capita income is the best tool f[illegible] measuring the economical imbalances. The regions where economical development is more[illegible]nately Per Capital income is also higher and vice versa.

Stat[illegible]e GDP and Per Capita Income

Sr. No.	State	GDP (Rs. In Lakh Crore)	Per Capita Income (In Rs.)
1	Maharashtra	25.35 Lakh Crore	2,25,892
2	Uttar Prad[illegible]sh	14.46 Lakh Crore	72,300
3	Tamil N[illegible]du	13.39 Lakh Crore	1,84,210
4	Karn[illegible]ka	12.80 Lakh Crore	2,06,451
5	G[illegible]t	12.75 Lakh Crore	2,14,285
6	W[illegible] Beng[illegible]	9.20 Lakh Crore	1,00,000
7	R[illegible]sthan	7.50 Lakh Crore	1,03,219
[illegible]	[illegible]a	7.48 Lakh Crore	1,96,842
9	[illegible]ya	7.35 Lakh Crore	1,02,083

10	Andhra Pradesh	6.99 Lakh Crore	1,37,000
11	Bihar	6.32 Lakh Crore	63,200
12	Assam	2.58 Lakh Crore	80,625
13	Jammu & Kashmir	1.51 Lakh Crore	1,16,153
14	Goa	70,400 Crore	2,70,150
15	Manipur	18,042 Crore	58,442
16	Mizoram	17,561 Crore	1,59,645
17	Sikkim	16,637 Crore	2,27,465

Source - https://en.wikipedia.org (As per Year 2017)

The economical development is measured oin the basis of GDP of that region. From above table, we can see that Maharashtra is biggest contributor towards GDP. There is close relation between GDP and Per Capita Income but subject to population of the country. If GDP is divided by population of the state, we can find out per capita income of the state. In short, though the GDP is higher but if population is also higher, then Per capita income will be lower. Likewise, Maharashtra having the highest GDP but Sikkim having the lowest GDP has the highest Per Capita Income.

Average Per Capita Income of the India is Rs.1,12,432/-, considering this as a standard Per Capita Income, we can find out the states which are above and lower the average. The states like Maharashtra, Tamil Nadu, Karnataka, Rajasthan, Kerala, Goa are having quiet satisfactory per capita income as compare to average Per Capita Income of India whereas the states like UP, Bihar, Assam, Manipur are below average. Necessary action to be taken for overall growth of the states to bring those into main stream.

❖ **Causes for Regional Imbalances in India: -**

No doubt, that the area allocated to different states is unequal but there are also some reasons due to which, the development of such regions is lagging behind. We can see beside having large area, some states are not performing well and some state are doing very well although having small area. Now, we will discuss the Causes of regional imbalances in India.

- **Development of Infrastructural Facilities: -** The states when basic infrastructural facilities like Roads, water, electricity, telecommunication, health are available, those have achieved a remarkable growth, even some development states have certain district where such facilities are not available, the growth of such region is not satisfactory.

  Sometimes, geographical location of that region is a main barrier for development of that region. The states like Himachal Pradesh, Uttarakhand, Northeast region are surrounded by mountains therefore it is very expensive and tough job to provide such facilities in such area.

- **Population Density: -** As said earlier, Population is strength as well as weakness of the country. There is difference between density of population in every state. Where the density if more, those region are undeveloped like Bihar, Uttar Pradesh whi[illegible]e low density states like Maharashtra, Gujarat, Tamil Nadu, Karnataka are comparatively deve[illegible]l states. Excessive population brings up new challenges like unemployment, inadequacy educ[illegible] infrastructure and health facilities, lower education level, poverty etc.

- **Unequal Distribution of Natural Resources: -** The state[illegible] divi[illegible]d on the basis geographical location. Some states have ample availability of natural reso[illegible] like [illegible]ater, soil, forest, minerals etc. Wherever the ample availability of such resources, t[illegible]es are developed. Ample availability of water and good quality soil is helpful fo[illegible]ure[illegible] minerals availability promotes the mining and processing industries. The states like [illegible]P, M[illegible]ashtra, Rajasthan are having good climate and water facilities therefore their a[illegible]al pr[illegible]uction is higher. Although having higher agricultural income, some parts of the N[illegible]htra [illegible] well in

Agricultural sector and lots of farmers are doing suicide due to financial problems. It means proper management of resources is to be done.

- **Policy of Government : -** The state government policies for overall development of the state has vital impact on the development of the state. The states who have opened-up the door for Foreign Direct Investment have shown a substantial growth whereas other not. If Basic infrastructural facilities are not provided, no industry will be established in states. Some time the size and income from the state restrict the central government to look after the growth of the region. The government mainly focuses of the states which generates higher revenue. Therefore the development of underdeveloped region becomes slower.
- **Social and Cultural Factors: -** The states having traditional mentality and engaged in historic and cultural thinking are not picking-up the pace of growth. This is one of the reason why the states like Uttar Pradesh, Madhya Pradesh and Bihar are comparatively under developed.
- **Political Effect: -** The regions where citizens of the state are educated and politically aware, they forced the government to for development vice versa the states where the development of education is not done the lack of awareness about political effect can be seen which affect the slow growth of the region.

❖ Efforts Taken to minimize the Regional Imbalances

The government has repeatedly consider the point of regional imbalances and have taken systematic effort through Five Years Plan. It is accepted in First Five Year Plan that due to centralization of industries, the regional imbalance generated and it cannot be change suddenly. In next fourth, sixth and ninth plan, some policies are designed to minimize the regional imbalances.In the field of Agriculture, the government has educated people to do the farming by using new technology, providing irrigation facilities, loans at minimum rate, establishment of banks in rural areas etc. But due to local conditions and risk taking capacity, it is difficult to minimize the agricultural imbalances. Even though, due to regional development program, the undeveloped regions like Bihar, Orissa, Assam are growing very fast.In Industrial Policy of 1948, 1956, 1971, 1986 and 1991 some special provisions are made for regional development through industrial development. More important has been given on issuance of licenses and reduction in tax rates. The industrialists are attracted to establish their industry in undeveloped region and even some of government industries are also established in economically backward area. Infrastructure facilities are base of industrial development in region. In five years plan, a special focus is given on transportation and telecommunication facilities. Roads and rail route are constructed for better transportation also the health and education facilities, electricity and irrigation facilities are also provided in such area but due to lack of natural resources, lot can be done in this area.The government has established a board which guides the new entrepreneur to establish the industries in undeveloped area by giving them attractive offers and subsidies.

❖ **Remedial Actions to be tak[illegible] minimize the Regional Imbalance: -** There is a principle of management that we sho[illegible]e the available resources at optimum level. If the available resources are used at opt[illegible] level, we can surely improve the status of the region. Moreover the gove[illegible]pares some plans to develop the underdeveloped states and bring them under the [illegible]ream.

- **Availability of Basic [illegible]uctural Facility: -** The state and Central Government should jointly make the effo[illegible]evelop the backward region by providing basic infrastructural facilities like [illegible]spor[illegible] Health and Education.
- **Attract the [illegible]tabli[illegible]dustrialist:-** The government should give attractive offers to indu[illegible]entr[illegible]s to establish their business in undeveloped regions. With the help of pri[illegible]ies [illegible]elopment of such reason is possible.

- **Establishment of Government Projects: -** The government has already taken a move to establish the government projects in backward area so that the allied facilities will be mad available and the local people will get employment and those states will also bring in the ma stream of the nation.
- **Foreign Direct Investment: -** The government should invite the Foreign Direct Investment t establish the business in rural area.
- **Protection to Industries: -** Some times, the industrialist are harassed by local political leaders and other persons. Therefore the industrialist are afraid of establishing the industries, in such case, the government should provide support to such entrepreneurs.
- **Focus on Agricultural Sector: -** New technology should be introduced to increase the productivity of the agricultural sector. Moreover the subsidies to be provided on the agricultural equipments, the government should help and promote the farmers to grow more and export the quality products.
- **Optimum Utilization of Natural Resources:-** India is a country where natural resources are sufficiently available. But the optimum utilization has not been made. In Maharashtra around 40% of Dams in India are located but still the regions like Marathwada, Vidarbh and Khandesh are not getting adequate water supply. The planning of available resources should be done meticulously and such resources are to be made available to such backward area.
- **District Level Planning: -** Development of backward region cannot be done by making plan only. Implementation of the plans is toughest part therefore decentralization policy is to be adopted and work to be done on district level and Taluka level.
- **Educate the People: -** The government should arrange the program to literate the people and make them aware about the importance of development of the region.

❖ **Conclusion: -** For the development of the nation, every part of the country is playing an important role. Different states are having identity and availability of natural resources and geographical location. Although having different land setup of the states, one cannot ignore the growth of that region. Regional imbalances can be reduced by effective implementation of meticulous planning by state and central government and also sincere efforts are needed on ground level.

References: -

https://en.wikipedia.org

www.niti.gov.in

Bibliography: -

Books: -

Bhartiy Aarthik Niti (Indian Economic Policy),
Author Dr. P.D. Maheshwari, Dr. Sheelchandra Gupta,
Publication – Kailash Book Sadan, Bhopal.
Edition – 2014, ISBN – 978-81-89900-86-1.

Web-sites: -

www.yourarticlelibrary.com

www.planningcommission.nic.in

www.shodhganga.inflibnet.ac.in

The Berar General Education Society's
Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola

Dr. R. D. Sikchi
Principal & Convener

Dr. Prasannajit R. Gawai
Hod Of Economics &
Organizing Secretary

SRJIS

SCHOLARLY RESEARCH JOURNALS

Sr No 5+4/5+4, TCG'S Sai Datta Niwas, Phase-II, Wing-D, Flat No. 104,
Near Telco Colony, Jambhulwadi Road, Dattanagar, Ambegaon (kh), Pune-46 ,
Website: www.srjis.com, Email : dryashdnet@gmail.com

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March-2018
SPECIAL ISSUE-49

Issues and Challenges of Goods and Service Tax (GST)

अतिथी संपादक :
डॉ. आर. एच. गुप्ता
प्राचार्य,
संत मुक्ताबाई कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
मुक्ताईनगर, जि. जळगाव

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय , येवला
ता. येवला. जि. नाशिक.

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC) List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY ONLINE RESEARCH JOURNAL

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March- 2018
SPECIAL ISSUE-49

Issues and Challenges of Goods and Service Tax (GST)

अतिथी संपादक :
डॉ. आर. एच. गुप्ता
प्राचार्य,
संत मुक्ताबाई कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
मुक्ताईनगर, जि. जळगाव

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय , येवला
ता. येवला. जि. नाशिक.

विशेषांक संपादक :
प्रा. डॉ. जे. बी. मोरे
वाणिज्य विभाग प्रमुख
प्रा. बी. एल. महाजन
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 550/-

अनुक्रमणिका

Sr.	Title of the Paper	Authors Name	Page No.
1	Adoption of GST: A Step for Economic Unification of India	Dr. Arundhati S. Ninawe	07
2	An Overview of GST in Indian Economy	Dr. Surendra R Jichkar	12
3	वस्तु व सेवा कराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. बी. एल. महाजन	20
4	वस्तू व सेवा कर आणि त्याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. डॉ. प्रविण काशिनाथ पाटील	26
5	GST: Impact on Indian Economy	Dr.Nilam M.Chhangani	31
6	Impact of GST on Indian Economy	Prof. Dr. Suresh Rajaram Varade	35
7	GST for E-Commerce - Conceptual Framework and its Impact	Dr. Arundhati S. Ninawe	39
8	Invoice Guidelines under GST	Dr. Surendra R Jichkar	43
9	जीएसटी आव्हान आणि समस्या	जयश्री पंडीत तायडे	47
10	**Impact of GST on Ecommerce in India.**	Ms. Megha Y. Patil & Dr.Kalpana P.Nandanwar	50
11	GST : A Movement of Tax Reform	Dr. Kalpana P. Nandanwar	53
12	भारतीय अर्थव्यसस्थेतील जीएसटी चे महत्त्व	Prof. S. M. Jawale	57
13	Issues and Prospects of Agricultural Market Committee in Nandurbar District	Dr. Narendra B. Gosavi & Ravi Nandlal Kesur	62
14	जीएसटी एक नविन कर प्रणाली	धंजे वर्षा प्रकाश	68
15	**वस्तू व सेवा कराची वाटचाल आणि मूल्यमापन**	**प्रा.डॉ .नीता सुधाकर वाणी**	71
16	Issues and Challenge of Goods and Services Tax	Priti Govind Bijave	76
17	**वस्तू व सेवा कर प्रणाली**	**कु. अनुराधा सुनील पाटील & प्रा. जगतराव उत्तम धनगर**	80
18	**वस्तू व सेवा कराचे भारतात महत्व**	**प्रा. प्रशांत वाल्देव**	86
19	**वस्तू व सेवा करात भारतीय राज्यव्यवस्था आणि घटकराज्यांची लक्षणीय वाटचाल: एक विश्लेषणात्मक**	**जाधव बाबासाहेब कैलास**	89

	अध्ययन		
20	Features of Goods and Service Tax in India	Prof. Sanjay Amritrao Saindane	96
21	The Changing Business Environment; Impact and Implication of GST on the Indian Stock Market	Ms. Anindita Banerjee	102
22	Importance of GST in India	Dr. Gopal Gorakh Kolhe	110
23	A Study on the Positive and Negative Aspect of GST on Indian Economy	Prof. Ajit Gopalrao Kulkarni	114
24	भारतीय करव्यवस्थेतील सुधारणा – वस्तु व सेवा कर	प्रा. आर. एल. कछवा	122
25	भारतातील वस्तु व सेवा करा समोरील आव्हाने	प्रा. आर. एस. वासनिक	128
26	भारत में जी.एस.टी. – एक प्रमुख कर सुधार	डॉ. विनोद काले	132
27	GST is A Beneficial in Various Sectors in India	Heena Kapoor & Rashmi Govindjiwala	141
28	भारतातील जी.एस.टी.चे महत्व	प्रा.पी.पी.चौधरी, प्रा.एस.एल. खडसे, प्रा.व्ही.एस.श्रावगे	148
29	Goods and Service Tax (GST) in India and Its Impact on Indian Economy	Manish Pareek	152
30	A study of GST- A Unified Taxation System Regime in India	Dr. J. B. More, Mr. Amar Prabhakar Narkhede	158
31	जीएसटी चा क्रीडा साहित्याच्या विक्रीवर होणारा परिणाम	प्रा.डॉ. विरेंद्र शिवसिंग जाधव	164
32	वस्तू व सेवा कराचे महत्व	प्रा.डॉ. शरद सुधाकर काठोके	168
33	Issues and Challenges before Service Sector with implementation of GST	Dr. C.S. Sukhadane. Mr.Digvijaysinh A. Patil	174
34	Impact Of GST On Commom Man (Costemer)	Mr. Sk Ajruadin Sk Babu	181
35	Goods and Services Taxes in India, Canada, New Zeland, Singapore & Australia	Miss Vishakha Wagh	189
36	Impact and Challenges of GST	Prin. Dr. F. N. Mahajan Prof. Vivek Arun Joshi	195
37	वस्तू व सेवा कर - एक दृष्टीक्षेप	प्रा.डी.एस.पाटील	204

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 49 : Issues and Challenges of Goods and Service Tax (GST) UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Impact and Challenges of GST

Prin. Dr. F. N. Mahajan.
Principal,
JDMVP's Arts, Science and Commerce College,
Yawal, Dist. – Jalgaon.

Prof. Vivek Arun Joshi.
Asst. Professor,
Shree Sant Gadge Baba Hindi Mahavidyalay,
Bhusawal, Dist. – Jalgaon.

Abstract : -

Introduction of GST have raised several issues which has to study. About eight months completed from the implementation of GST, it is interesting to overview the impact of GST on Indian economy and challenges faced by different sector and remedial actions to be taken by government. Some mixed opinion were also received that GST have raised the rates of all goods and service, this paper will show the pre and post GST rates as well as international comparison of tax rates and reason behind them.

Key word – GST, Cascading effect, Double Taxation, Input Tax Credit, Indirect Tax, Revenue Generation.

Introduction: -

When one hear the word "Tax", everyone's eyebrow raises to know about it because it is directly related to your income. Willing or unwillingly, one has to pay Tax that may be in Direct Form or in indirect form. Though it is forcefully collected by individual but it is so mandatory for the development of the nation. Every part of the society is contributing his share towards revenue collection to Government by paying taxes. Amongst the types of taxes, Indirect Taxes are playing vital role in generation of revenue. As every individual whether rich or poor is paying at-least Indirect Tax. Therefore the structure and mechanism of Indirect Tax has to be designed meticulously to generate higher revenue, avoid tax evasion and simple to understand.

On 01st July 2017, Indian Government has taken a revolutionary decision in the history of independent India of implementing Goods and Service Tax (GST) in all over the nation. The tag line was designed as "One Nation One Tax". GST

is an indirect tax, still the direct tax structure remains the same. From 2009 GST Council have assessed the need and importance of GST and finally after heavy mind storming discussion, the day had come to implement the GST.

Almost eight months have passed from implementation of GST, it is time to review the impact of GST on economy, traders, retailers, individuals and most importantly on revenue collection. Government is still observing the progress of GST keenly, understanding the problems in regularization and taking some remedial actions for effective implementation.

Research Methodology: -

Objectives of Research: -

- To study the impact of GST on economy and other sectors.
- To make comparative study of International tax rates with India.
- To make comparison of Pre and Post GST rates.
- To study the challenges posed due to GST.
- To suggest remedial actions to overcome the drawbacks and streamline the procedure.

Data Collection: -

- **Primary Sources: -** Interview of Customers, tax practitioners, retailers, video lectures.
- **Secondary: –** Books, Websites and journals.

Pre Tax system in India: -

Tax structure of any nation is playing a vital role in economy. Complex tax structure may lead to tax evasion and tax avoidance. It also needs skilled and huge man power for effective implementation and collection of revenue. Simplification of tax structure can generate higher revenue, create more tax payers and less human resource and ultimately low cost.

Prior to GST, the Indirect Tax structure was very complex. Central Government and State Government have their own Taxes which are administered by them. Following is the types of taxes: -

A. Central Taxes

- Central Excise duty
- Additional duties of excise
- Excise duty levied under Medicinal &Toiletries Preparation Act
- Additional duties of customs (CVD & SAD)

- Service Tax
- Surcharges & Cesses.

B. State Taxes

- State VAT / Sales Tax
- Central Sales Tax
- Purchase Tax
- Entertainment Tax (other than those levied by local bodies)
- Luxury Tax
- Entry Tax (All forms)
- Taxes on lottery, betting & gambling
- Surcharges & Cesses.

Every State had different Taxes and different tax rates also and in addition, some taxes were levied by Central Government. It became difficult to manufacturers, traders and retailers to comply all the necessary formalities of filling return of all these taxes and facing the audit by different tax authorities. Due to complex structure, some loop holes were finding by individuals and the incidence of Tax avoidance and Tax evasion increased considerably. Due to complexicity and limited manpower, it became also difficult to administer all the taxes smoothly.

Here, the need of a unique tax system generated. To avoid cascading effect and dual taxation, the nation was in need of such a structure which may bring maximum possible individuals to cover under the tax regime, loop holes should be closed, tax collection procedure must simplified and input tax credit mechanism should be effective smoother and stronger. Considering the necessity of simple tax structure, the Government had decided to design a Simplified Tax platform which is suitable for the entire nation and here the concept of GST took place.

GST means a Good and Service Tax, which has replaced the complex tax structure in India. The government has taken a revolutionary step of implementing the GST from 01st July 2017. The GST has eliminated all the Indirect Taxes and simplified the tax structure by applying a single tax on Goods and Services in entire nation. Like other nations, India has also accepted the Dual control mechanism, i.e. the GST will be administered by Central and State Government and the share of both Government will be equal.

The GST has been categorized in four parts, i.e. Central Goods and Services Tax (CGST) which is collected by Central Government, State Goods and Services Tax (SGST) which is collected by State Government, Interstate Goods and Services Tax (IGST) which is collected by Central Government and Union Territory Goods and Services Tax (UTGST) which is collected by Union Territories.

Individuals having turnover of the financial year upto Rs.20 Lakh and Rs. 10 Lakh for North Eastern States and special category states are be exempted from tax. The slabs of GST are 5%, 12%, 18% and 28%. The total collection of revenue under GST till December 2017 (Within six months only) is more than Rs.86,000/- Crores.

International rates and comparison: -

Implementing GST in the country affected the international business also. At every stage comparison will be obviously be done with the tax rates of other countries, lets have look at taxes on Goods and Services in other countries.

Country	**Rates on Goods and Services (GST/VAT/Sales Tax)**
Australia	0%-10%
Canada	0%-15%
China	17%
France	20%, 10%, 5.5%, 2.1%
Germany	19% or 7%
India	**28%. 18%, 12%, 5%, 0%. GST**
Iran	0%-9%
Israel	17%
Japan	8%
Kuwait	0%
Nepal	13%
New Zealand	15% GST

Pakistan	0%-17%
Oman	5%
Russia	18%-10%
Saudi Arabia	5%
Si9ngapore	7% GST
South Africa	14%
Sri Lanka	0%-12%
United Kingdom	5%-20%
United States	0%-11.725%

Source - en.wikipedia.org

Looking at above table, it is noticed that India has the highest rates of taxes on Goods and Services i.e. up to 28%. But these GST rates are not new for India, tax payers were paying the taxes at almost same rates before GST. India is highly populated country and major share of population residing in villages and rural area therefore providing the basic facilities like education and health require huge revenue. Moreover, India is also a developing country it has to focus on basic infrastructural, Industrial, Agricultural, Service Sector and as well as rural development of the country, it also need a considerable financial support to the Government. To maintain the balance in the economy, revenue is the most important factor and hence progressive tax system has been adopted by India considering the minimum rates of taxes on daily need goods and maximum taxes on luxurious goods and services. The higher rates of taxes will obviously contribute the higher revenue.

Pre and Post GST rates on goods and services: -

GST implementation have drastically shocked the economy and some mixed comment received that the GST has revolutionary changed the rates of taxes on goods and services. Before going to analyze the effect of GST, let's see the comparative study of tax rates on different goods and services.

GST rate on some common use items, as given by the CBEC

Description of goods	Pre-GST tax incidence	GST rate
Wheat	2.50%	0%
Rice	2.47%	0%
Unbranded flour	3.50%	0%
Curd/lassi/butter milk	4%	0%
Unbranded natural honey	6%	0%
Ultra high temperature (UTH) milk	6%	5%

Tea (other than unprocessed green leaves of tea)	6%	5%
Milk powder	6%	5%
Sugar	6%	5%
Sweetmeats	7%	5%
Vegetable edible oils	6%	5%
Spices	6%	5%
Ketchup and sauces	12%	12%
Mustard sauces	12%	12%
Toppings, spreads and sauces (other than mayonnaise, salad dressings, mixed condiments and mixes seasonings)	12%	12%
Mineral water	27%	18%
Sugar confectionery	21%	18%
Children's picture/drawing/coloring book	7%	0%
Footwear of RSP (retail sale price) up to Rs. 500 per pair	10%	5%
Kerosene pressure lantern	8%	5%
Coal	9%	5%
Tooth powder	12%	12%
LED	15%	12%
X-ray films for medical use	23%	12%
Diagnostic kits and reagents	16%	12%
Fixed speed diesel engines of power not exceeding 15HP	16%	12%
Fly ash bricks and fly ash blocks	16%	12%
Sewing machine	16%	12%
Hair oil	27%	18%
Toothpaste	27%	18%
Soap	27%	18%
Footwear of RSP more than Rs. 500 per pair	21%	18%
LPG stove	21%	18%
Aluminum foil	19%	18%
School bag	22%	18%
Printers (other than	19%	18%

multifunction printers)		
Staplers	27%	18%
Tractor rear tyres and tractor rear tyre tubes	20%	18%
Helmet	20%	18%
CCTV	19%	18%
Baby carriages	27%	18%
Plastic tarpaulin	19%	18%
Bamboo furniture	23%	18%
Headgear and parts thereof	27%	18%
Cement	29%	28%

Source- https: www.ndtv.com

Above chart is self explanatory and gives a clear idea about the rates of taxes before and after GST. Only selected common used items have been taken for comparison and it is interesting to see that the rates of all of the above items have been reduced as compare to pre GST incidences. There are some goods, on which the GST rates have been raised but most of those are luxurious goods and services. Now, lets see the impact of GST.

Impact of GST on Indian economy: -

- Due to extended tax base, the government is getting higher revenue.
- Businessman can enjoy the input tax credit all over the country, hence he may buy the best quality goods even at affordable rates by expanding the base of registered dealers.
- More transparency can be seen in system as the customer understands the taxes they are charged and on what basis.
- Due to elimination of octroi duty, the costs and time of transportation have reduced.
- Due to input tax credit mechanism, the business has expanded their boundaries. Out of state dealers are also become the customers of business.
- GST removed the numbers of taxes and complex structure and provided a simplified tax policy.
- GST removed the cascading effect of taxes i.e. tax on tax
- Above chart shows that the rates of GST have been reduced ultimately it results in lower tax Burdon on common man.
- Lower cost attracted the higher demand of goods and result in rise in production of goods.
- Due to simplified procedure, the government can have keen eye on non tax transaction (Black money) and more dealers have registered themselves to avoid legal complications which result in wide tax base ultimately higher revenue collection.

Challenges due to GST: -

- **Economy: -** GST is revolutionary step in the Taxation history of independent India. Any new thing takes some time to get settle in market. Due to ambiguity and less preparedness in GST, the market went into shock for some and the growth of economy

was slower down but as the time passes, the government simplified the procedure, removed the drawbacks, brings more clarity, the economy is going to stable and regaining the speed.

- **Industry / Retailer: -** Due to turnover limit, some unregistered dealers has to register themselves, GST registration of VAT registered dealers, creating invoices as per GST, GST returns and rates of GST, change in business software, policy change due to middle in year, lack of computer knowledge among businessmen, stringent time period limit of GST returns etc. Increased tax rates on some sectors like insurance, telecommunication, agriculture, real estate etc. have shown slower growth rate due to increased taxation.
- **Tax Practitioner: -** Though the date of implementation of GST was pre known, there is less preparedness amongst clients as well as on the part of government, various provisions of GST are ambiguous, increased compliances lack of skilled resources, preparedness in IT System are the challenges faced by Tax practitioner.
- **Small Businesses: -** Small business which were away from the tax Burdon, have covered under the regime of GST and will have to fulfill all the compliance for the same. Though it feels complicated, still it is very necessary for them.
- **Individuals: -** The taxes on luxurious goods have risen and therefore affected the buying behavior of individual. Some retailer took the advantage of reduced rates of GST and increased the base rate (profit margin) which resulted in higher cost for individual. The day today need agriculture goods attracted higher tax moreover, the telecommunication and insurance sector have also attracted higher rate of taxes which also affected the higher cost of such services.

Actions to be taken to resolve the Issues relating to GST: -

- **Role of Government:-** The government should streamline the procedure of GST, bring more clarity in rules and regulation. The taxes on some day today goods must be decreased. Government should set simplified mechanism of filling returns and other formalities that will attract more customers and higher revenue. Also the government should have understood the problems of tax payers and tax collectors and take necessary actions as and when needed.
- **Role of Tax Practitioners: -** To simplify the tax mechanism and structure, the Tax practitioner should tell the practical difficulty in compliance suggest necessary remedial actions to overcome the same.
- **Role of Businessman** – The businessmen should follow the rules and regulations levied government and keep transparency in transactions which may prevent them from taking legal actions. They should clearly tell their practical difficulties to concern government authorities which may lead them to take necessary actions. If any misconduct is seen in market, they should play the role of Whistle Blower and report to concern authority.

Conclusion: -

Implementation of GST is the mile stone in the indirect tax history of the country. GST have merged a large number of Central and State Taxes into "one tax" and simplified the procedure by avoiding cascading effect. An individual get benefitted due to reduced tax

Burdon of day today goods. Due to transparent character, GST has become the simplified and easy to administer tax. Though the initial some months have shown slower growth rate of economy, but as the law of nature it takes some time to get settle down likewise Indian economy will also stabilize in the due course. Although it looks like complicated one but it will benefit the economy in long run.

Bibliography: -

Web-Sites: -

https://economictimes.indiatimes.com

https://www.entrepreneur.com/article/302811

https://cleartax.in/s/impact-of-gst-on-indian-economy

http://www.gstindiaexpert.com/Home/AboutGST/Need-for-GST

Books: -

Title of Book: - *Classifications and Exemptions under Goods and Service Tax*

Author – CA Madhukar N. Hiregange, CA Vasant K. Bhat, CA Nagendra Hedge.

Publication – Bharat's.

Edition – December 2017.

COSMOS IMPACT FACTOR

Search Journal | Search

HOME INDEXED JOURNAL SUGGEST JOURNAL REQUEST IF DOWNLOAD LOGO REVIEWER PANEL

Category

INDEXED JOURNAL
SUGGEST JOURNAL
JOURNAL IF
REQUEST FOR IF
DOWNLOAD LOGO
CONTACT US

SAMPLE CERTIFICATE
SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

GIF GLOBAL IMPACT FACTOR

News Updates Due to large number of application please allow us time to update your journal

Get Involved

Home
Evaluation Method
Journal List
Apply for Evaluation/Free Service
Journal Search

Recently Added Journals

Research Journey	
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

Research Journey

SJIF 2016:

Under evaluation

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

Previous evaluation SJIF

2015: Not indexed
2014: 3.009
2013: Not indexed
2012: Not indexed

The journal is indexed in:

SJIFactor.com - SJIF Scientific Journal Impact Factor

Basic information

Main title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor-in-chief	Prof. Dhanraj Dhangar
	M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DI
	India
Publisher	MRS. SWATI SONAWANE

SWATIDHAN PUBLICATIONS **Price : Rs. 550/-**

For Details Visit To : www.researchjourney.net

ज्ञानाचे प्रतिक

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

संपादन आणि मांडणी

प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने, प्रा. व्ही. एन. रामटेके, प्रा. डॉ. संदिप एस. साळुंके

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९ व्या जयंती वर्षानिमित्त
संपादित ई-ग्रंथ

ज्ञानाचे प्रतिक
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक

प्राचार्य, डॉ. जे. बी. अंजने,
प्रा. व्ही. एन. रामटेके,
डॉ. एस. एस. साळुंके,

प्रकाशक

प्राचार्य, सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

ज्ञानाचे प्रतिक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक: प्राचार्य, डॉ. जे. बी. अंजने,
प्रा. व्ही. एन. रामटेके,
प्रा. एस. एस. साळुंके,

ISBN 978-81-946921-0-2

ISBN क्रमांक : 978-81-946921-0-2

DDC वर्गीकरण क्र. 891.465

महाविद्यालय प्रकाशन क्र. 03

पहिली आवृत्ती: ऑगस्ट २०२०

प्रकाशक: प्राचार्य, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

प्रकाशन स्थळ: ऐनपूर ता. रावेर, जि. जळगाव, [महाराष्ट्र] पिन. ४२५५०७

मुखपृष्ठ: प्रा. संदीप एस. साळुंके.

अक्षरजुळणी व मुद्रण: ग्रंथालय विभाग, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

मूल्य: १०० रुपये

© प्राचार्य, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

ईमेल: svpca123@yahoo.com, svpca.librarian@gmail.com
संकेतस्थळ: http://ainpurcollege.org/

- या पुस्तकात प्रकाशित झालेल्या लेखातील मते हि ज्या त्या लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही.
- या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रोनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी- फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकांच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

भारताचे संविधान

उद्‌देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक **न्याय;**
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्‌धा
व उपासना यांचे **स्वातंत्र्य;**
दर्जाची व संधीची **समानता;**

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी **बंधुता**
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्‌वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.

प्रस्तावना

ज्ञानाच्या आधारावर संपूर्ण विश्व लोकशाही युक्त होण्यासाठी वा मानवाच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय व संपूर्ण व्यक्तिमत्व विकास करण्यासाठी रात्रंदिवस एक करून संपूर्ण आयुष्य खर्ची घालणारे बोधिसत्व, महामानव, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९ व्या जयंती वर्षानिमित्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सर्वांगीण ज्ञान व विचार समाजातील सर्व घटकांच्या माध्यमातून पोहचवण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.

या महामानवाने प्रकांड ज्ञानाच्या जोरावर स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या तत्वांच्या आधारावर संपूर्ण विश्र्वामध्ये मानवतावाद प्रस्थापित केला आणि गोरे आणि काळे रंग भेद, परंपरागत जातीय विषमतेने ग्रासलेल्या समाज व्यवस्थेला गुलामगिरीच्या साखळदंडातून मुक्त करण्याकरिता मानवी मूल्यावर आधारित न्याय समाजरचना निर्माण करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृतिशील तत्वज्ञान संपूर्ण विश्वाला प्रभावशाली बनविण्यासाठी आजही उपयुक्त आहे याची प्रचिती येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या ज्ञानाचा, विचारांचा आणि कार्यांचा व्यापक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास या ई- ग्रंथात समाविष्ट विषय व त्यामधील शोधनिबंध हे मानवतावाद, विकास व समाज परिवर्तन करणारे आहेत. अशा या ज्ञानाच्या आधारे विचारांची व कृतीची ही लढाई निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. यातूनच उद्याचे प्रज्ञा शील करूणा या तत्वावर आधारित विश्व घडणार आहे. म्हणून १२९ व्या जयंतीचे औचित्य साधून बाबासाहेबांचे विचार जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचा संपादकांचा हेतू आहे.

या ई- ग्रंथाच्या निर्मितीसाठी आमच्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य व या ई-ग्रंथाचे प्रकाशक डॉ. जे. बी. अंजने यांनी मार्गदर्शन केले. तसेच आमचे सहकारी प्रा. के. एल. हेरोळे, यांनी सहकार्य केले.

या ई-ग्रंथाचे संपादक डॉ. जे. बी. अंजने, प्रा. विनोद एन. रामटेके आणि डॉ. संदीप एस. साळुंके यांनी अथक मेहनत घेवुन हे पुस्तक पूर्ण केले. तसेच याठिकाणी अनुल्लेखित असलेले या कार्यात योगदान दीलेल्यांचे आम्ही आभारी आहोत. आपण हे पुस्तक हृदायपूर्वक स्विकराल अशी आम्ही आशा बाळगतो.

संपादक मंडळ

प्राचार्यांचे मनोगत

चीनच्या चीनच्या वुहान शहरात १६ डिसेंबर २०१९ रोजी एक ५७ वर्षीय महिला पहिली कोरोना रुग्ण म्हणून सापडली.त्यानंतर हळू हळू जवळपास जगातील २०० देशात कोरोना विषाणूने आक्रमण केले. जवळजवळ ८० टक्के जगाचा भाग टाळेबंद झाला.भारतात ३० जानेवारी २०२० रोजी पहिला कोरोना रूग्ण आढळला. केरळ मधील वुहान शहरात शिक्षण घेत असलेली युवती मायदेशी परत आल्यानंतर कोरोना रुग्ण आढळली. हळूहळू भारतातही कोरोना विषाणूने पाय पसरले. २४ मार्च २०२० पासून भारतात टाळेबंदी घोषित करण्यात आली. शासनाने वर्क फ्रॉम होमचे आदेश दिले. अशा या टाळेबंदीच्या काळात लोकांनी चांगली पुस्तके वाचावीत व संशोधनपर लेख लिहावेत या उद्देशाने महाविद्यालयाच्या ग्रंथालय व मानसशास्त्र विभागाने डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या १२९ व्या जयंती वर्षानिमित्ताने 'ज्ञानाचे प्रतिक : डॉ बाबासाहेब आंबेडकर ' या शीर्षकाचा ई-ग्रंथ प्रकाशित करावयाचे ठरविले.प्राध्यापक, संशोधक, विद्यार्थी यांना विविध विषयवर शोध निबंध पाठविण्यासाठी आवहान केले. सदर आवाहनाला प्रतिसाद म्हणून एकोणावीस शोध निबंध प्राप्त झाले.सर्वच शोधनिबंध अभ्यासपूर्ण असून वाचकांच्या ज्ञानात भर घालणारे आहेत. सदर ई-ग्रंथ प्रकाशित करतांना मनस्वी आनंद होत आहे. हा ई-ग्रंथ सर्वच क्षेत्रातील वाचकांना मार्गदर्शक व ज्ञानात भर घालणारा ठरेल याची मला खात्री आहे. हा ई-ग्रंथ प्रकाशित करण्यासाठी महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल प्रा.डॉ.संदीप साळुंखे व मानसशास्त्र विभाग प्रमुख प्रा.विनोद रामटेके यांनी मेहनत घेतली.ऐनपूर परिसर शिक्षण प्रसारक मंडळाच्या व्यवस्थापन मंडळाचे मार्गदर्शन लाभले. या ई-ग्रंथात काही त्रुटी असतील त्या केवळ आमच्या असतील. त्याबद्दल वाचक निश्चितच आम्हास मोठ्या मनाने क्षमा करतील अशी आशा बाळगतो. आपण सर्व या ई-ग्रंथाचे मनापासून स्वागत कराल अशी अपेक्षा व्यक्त करतो.

धन्यवाद !!

डॉ. जे. बी. अंजने
प्राचार्य.

अनुक्रमनिका

अ. क्र	शिर्षक	पान क्र
१	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार.............-प्रा. बैसाणे एस. पी.	१
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार -डॉ. शकुंतला एम. भारंबे	८
३	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार.............-प्रा.साजिद के.शाह	१३
४	डॉ.आंबेडकरांची धर्मांतर घोषणा आणि मुस्लिमांची प्रतिक्रिया -डॉ.मोरे डी. ए	२३
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता..................-प्रा. राजाराम कांबळे	३२
६	Dr. B. R. Ambedkar and Feminism in India. -Dr. prashant krushnarao pathak	३८
७	ग्रंथप्रेमी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी......................-प्रा. विकास विधाते	४३
८	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोण -प्रा.बाजीराव कृष्णाजी पाटील	४७
९	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि पत्रकारिता.............-प्रा. डॉ. सतीश मस्के	५३
१०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला विषयक विचार -डॉ. सचिन खलकसिंह राजपूत	५९
११	बहुआयामी विचारवंत: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर -प्रा.सिद्धार्थ आबाजी तायडे	६५
१२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बौद्ध धर्म.......... .-डॉ मधुकर खंडू पवार	७३
१३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य व विचार -प्रा.देवराव नामदेव सोनकांबळे	७९
१४	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार -संतोष पंढरीनाथ कारभारी	८३
१५	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यह प्रज्ञावंत मनोवैज्ञानिक -प्रा विनोद रामटेके	९३
१६	संतती नियमन, कुटुंब नियोजन बाबत डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार -डॉ. जे. बी. अंजने	९९
१७	Dr. Babasaheb Ambedkar's work for Dalit and Women Empowerment ....Asmita V. Joshi	१०५
१८	आधुनिक भारताचे स्थापत्य विशारद भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ....प्रा. समता प्रकाश तायडे	१०८
१९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार ....प्रा. विवेक अरुण जोशी	११२

१

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

-प्रा. बैसाणे एस. पी.

प्रस्तावना :

मानिय विश्ववंदनीय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जगात एक समाजसुधारक, घटनातज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ, स्त्री समाज सुधारक, दलितांचे कैवारी, कामगारांचा नेता, थोर अर्थशास्त्रज्ञ अशा अनेक पैलूंनी डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकरांची ख्याती आहे. परंतु बाबासाहेब आंबेडकर एक थोर अर्थशात्रज्ञ सुद्धा होते. यांचे त्याचा लेखनात व भाषणांमध्ये आपनास अनुभवास येते. विदेशातील बाबासाहेबांचे प्रोफेसोर म्हंतात कि, "भारतात जर अस्पुश्यता राहिली नसती तर बाबासाहेबांचा रूपाने जगाला एक मोठे अर्थशात्रज्ञ लाभले असते. पण त्या अर्थशास्त्रज्ञाचा जास्त वेळ अस्पुश्यता निवारण मध्ये व भारतातील सामाजिक प्रश्न सोडवण्यात गेले. त्यामुळे जग एक विद्वान अर्थशास्त्रज्ञाला मुकले. "बाबासाहेबांचे अर्थशास्त्र या विषयाच्या अभ्यासाकडे जास्त आकर्षण होते. ते आपनास त्यांची देशी व विदेशी शिक्षण निवडीतुन दिसून येते. त्यांनी पदवी प्राप्त करण्यासाठी अर्थशास्त्र हा विषय घेतला. तसेच लंडन स्कुल ऑफ एकॉनोमिक्स येथे प्रवेश घेतला. डी.एस.सी, एम.एस.सी. साठी सुध्दा विषय अर्थशास्त्रचेच निवडले. म्हणजे त्यांच्या अभ्यासाची ओढ अर्थशास्त्र विषयांकडे होती हे स्पष्ट दिसते.

उद्देश :

1) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लिखाणातील आर्थिक विचारांचा आभ्यास करणे.
2) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे समाजसुधारक, राज्यशास्त्रा बरोबरच अर्थतज्ञ सुध्दा होते हे अभ्यासाणे.

3) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आजच्या आर्थिक विकास साठी कसे आवश्यक आहे. ते अभ्यासणे.

विषय विवेचन :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लिखाण अष्टपैलू आहे. त्यात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय इत्यादी सर्वच अंगावर प्रकाश टाकणारे खूप विपुल आणि प्रचंड लेखन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरनी केले आहे. महाराष्ट्र शासनाने बाबासाहेबाच्या भाषण व लेखनाचे एकूण २२ खंड (इंग्रजीत व काही मराठीत) प्रकाशित केलेत. इतर समाजसुधारक व राजकीय नेत्यापेक्षा बाबासाहेबांचे वाचन व लेखन प्रचंड होते. त्यांना इंग्रजी, मराठी, हिंदी, गुजराथी, पारशी, बंगाली, फ्रेंच, जर्मन, संस्कृत आणि पाली अश्या १० भाषा त्यांना अवगत होत्या. त्यातून त्यांनी वाचन व लेखन केले ज्ञानाच्या महासागरातून सदर लेख साठी त्यातून फक्त एक दवबिंदू उचलायचा आहे. त्या उदेशाने बाबासाहेबांचे आर्थिक विचारांकडे लक्ष्य देणे क्रमप्राप्त ठरते. ते आपणास त्यांच्या पुढील ग्रंथातून दिसुन येते.

Administration and Finance Of The East India Company.

The Evaluation Of Provincial Finance In British India -1917.

The Prombelm Of The Rupees : Its Origin And Its Solution -1923.

Fedretion Versus Freedom -1936.

Communal Deadlock And A Way To Solve It -1946.

The Buddha Or ञarlmarx.

Statement Of Evidence To The Royal Commission Of Indian Currency-1926.

Mr. Russel And The Reconstruction Of Society -1918.

Small Holding In Indian And Their Remedies-1918.

Currency And Exchanges-1925.

The Present Problem Of Indian Currency -1925.

Report Of Taxation Enquiry Committee (1926)

Forward To Cammodity Exchange -1947.

इत्यादी लिखाणातून डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रखर व स्पष्ट असणारे आर्थिक विचार दिसून येतात त्यांचे आर्थिक विचार समस्येवर फक्त तात्पुरती डाग-डूजी करणारे नव्हते तर दूरगामी अर्थव्यवस्थेला फायदेशीर ठरणारे असे स्पष्ट अचूक व निर्भीड असे विचार वरील लेखनात बाबासाहेबांनी मांडले आहेत.

डॉ.बाबासाहेंबांचे मानवसंसाधना बाबतीत दृष्टीकोन:

डॉ.बाबासाहेंबांचे दूरगामी दृष्टीकोनाने पाहीले होते. कि, जग हे जागतिकीकरणाकडे वाटचाल करणार होते. उद्योन्मुख भारताला एक विकसित अर्थव्यवस्था म्हंणून पुढे यायचे असेल तर मानवसंसाधन विकासाकडे लक्ष्य देवून मागासवर्गीय समाज व स्त्री समाजचा रूपाने असलेल्या देशतील मानवसंसाधन विकास करण्यासाठी त्यांचे शिक्षण, प्रशिक्षण, आत्मभावना, स्वयांप्रेम, आत्मविश्वास निर्माण केला पाहिजे. त्याबाबतीत त्यांनी विविध लेख व ग्रंथांमध्ये प्रखर आग्रह धरत काही. निर्भीड सत्याग्रह व आंदोलने हि केली. जेणे करून मानव संसाधनाचा विकास भारतात सुरु होईल. त्यासाठी त्यांनी प्रोव्हीडड फंड, आयुर्विमा, स्त्री सबलता, कामगार कायदे इत्यादी. मार्गांनी प्रत्यक्ष अमलात आणले. तसेच मागास वर्गीय, शेतकरी, ग्रामीण मजुराच्या शैक्षणिक व आर्थिक़, सामाजिक, परिस्थितीत समता आणली पाहिजे. असा त्यांचा आग्रह त्यांचा लेखनातून व भाषणातून स्पष्टपणे दिसून येतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच शेती व शेतीउद्याग संबंधी विचार:

डॉ . बाबासाहेब आंबेडकरांनी " जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक्स सोसायटी " मध्ये 1918 साली लेख प्रकाशित केला" त्याचे नाव .small holdings in India and their remedies "त्यात त्यांनी भारतीय शेतीच्या संदर्भात एकत्रित सहकारी शेतीचा पुरस्कार केला

आहे. कारण भारतातील वाढत्या लोकसंखेचा विचार करता शेतीत वापरली जाणारी उपकरणे अत्यंत कमी व कमी दर्जाची आहेत त्यामुळे शेती उत्पादनात झपाटय़ाने वाढ होउ शकत नाही . त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी शेती उत्पादन झपाटय़ाने वाढणे गरजेचे आहे शेतकऱ्यांच्या दयनीय आर्थिक परिस्थितीचा विचार करता ते शक्य नाही म्हणून एकत्रित सहकारी शेती करून त्यात उपकरणांची संख्या वाढली तर उत्पादन वाढेल. शेतीची प्रतिहेक्टरी उत्पादकता वाढेल त्याबाबतीत त्यांनी शेती संदर्भात विचार या लेखात मांडले. बाबासाहेबांचा भांडवलशाही तत्वावर अर्थव्यवस्थेचा विकास होईल. त्यासाठी त्यांनी प्रकल्प, गुंतवणूक, जलसिंचन, उर्जा आणि शेतीपूरक उद्‌योगावर भर दिलेला आढळून येतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकसंख्या धोरणाबाबत विचार:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक सुधारणावादी अर्थशास्त्रज्ञ होते त्यानी स्पष्ट म्हटले होते की . भारतातील वाढती लोकसंख्या देशाच्या आर्थिक विकासात समस्या निर्माण करेल. म्हणून त्यांनी सरकारला कुटुंब नियोजन व्यूहरचना अंगिकारण्याबाबत शिफारस करून लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण करण्याचे सुतोवाच केलेले आढळून येते.

सहकार क्षेत्राबाबत डॉबाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार .:

डॉ बाबासाहेबांना अभिप्रेत सामाजिक, आर्थिक, लोकशाहीवादी भारत देशासाठी “बहुजन हिताय. बहुजन सुखाय" ह्या तत्वज्ञानावर आधारित सहकारी श्रेत्र वृध्दीगंत करावे. समाजातील वंचित व कमजोर श्रेत्राला सक्षम बनवण्यासाठी सहकारी बँका, सहकारी शेती इ. चा वापर करणे गरजेचे आहे. जेणेकरून आर्थिक असमतोल कमी करता येईल.

आर्थिक नियोजनबाबत डॉबाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार .:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा नियोजित अर्थव्यवस्थेच्या यशस्वीतेवर विश्वास होता. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा दुष्परिणाम लक्षात घेऊन तिचा अस्विकार केला होता. ते विकेन्द्रित आर्थिक नियोजनाचे पुरस्कर्ते होते. सरकारने आपल्या आर्थिक नियोजनाद्वारे श्रीमंत व गरीब यांच्यातील आर्थिक दरी कमी करण्यासाठी नियोजनाचा वापर करावा. असा त्यांचा आग्रह होता. आर्थिक नियोजनाद्वारे समूहाच्या विकासाकडे लक्ष्य द्यावे व आर्थिक लोकशाही यशस्वीतेसाठी शासनाने प्रयत्न करावा असे त्यांचे विचार होते.

राजस्व बद्दल बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार:

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे सर्व आय-व्ययाबाबतचे विचार त्यांच्या पी. एच. डी च्या प्रबंधातून व करारोपन कमिटीसमोरिल मांडलेल्या विचारातून स्पष्ट होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सरकारच्या अनुत्पादक खर्चाच्या विरोधात होते. त्याच्या ph.d. च्या प्रबंधात त्यांनी स्पष्ट केले होते. की इंग्रज सरकार फक्त प्रशासकीय कामाचा मोबदला म्हणून भारतातुन मोठ्या प्रमाणावर कर वसुली करून मायदेशी पाठवतात. ही भारतीय जनतेची लूट करीत आहेत. सरकार लोकांना सामाजिक कल्याण. आर्थिक विकास अशा कोणत्याही परिपुर्ती कराच्या मोबदल्यात करित नाही. म्हणून ब्रिटिश सरकारने भारताच्या संपत्तीची लुट करांच्या नावाखाली करीत आहे. हे त्यांच्या देशातच परखडपणे मांडणारे अर्थातज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. त्याच्या मते सरकारी खर्च हा प्राधान्य क्रमाने शिक्षण, आरोग्य, आवास, आर्थिक कल्याण, सामाजिक बांधकाम इ. वर व्हायला हवा न की फक्त संरक्षणासाठी. बाबासाहेबांनी केंद्र व राज्य सरकारच्या वित्तीय संबंधांबाबत समान वाटपाबाबत शिफारस करतात. कराची आकारणी ही श्रीमंत व गरीब यांच्यातील विषमतेची दरी कमी करण्यासाठी उपाययोजना म्हणून करारोपनचा वापर करावा असे त्यांचे म्हणणे होते. करारोपन हे प्रगतीशील पध्दतीने व्हावे. तसेच कर हा जास्त मोठ्या प्रमाणावर लावू नये. तो अंशतः

असावा. वाटा प्रकारचा नसावा. त्यांनी शेतसारा बाबतीत ही आपले आर्थिक विचार मांडले आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रचंड लिखाणातून जेवढे वाचन -मनन केले तेवढे मुद्दे समोर येतात. बाबासाहेबांनी कल्याणकारी अर्थशास्त्र, सार्वजनिक आय-व्यय, शेती उत्पादकता, शेती सुधारणा, कामगार हित, स्त्रियांचे स्वावलंबन, आत्मसंभावना, दलितांचा उध्दार, देशाचा आर्थिक विकास, रिझर्व्ह बँक, व्यापारी बँका, सहकारी बँका, नियोजने धोरणे, आंतरराष्ट्रीय चलन, विनिमय दर, आंतरराष्ट्रीय व्यापार असे अनेक विषयांवर आपले विचार मांडले. ते आजही जगासाठी उपयुक्त आहेत. असे आपणास लक्षात येते. थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे फक्त एक समाजसुधारक किंवा राज्यघटनाकारच नव्हते तर ते कमालीचे अर्थतज्ञ ही होते. त्याचे आर्थिक विचार जगातील इतर देशानी अवलंबिले आहेत. जलसिंचना बाबतची एकच योजना जर भारताने बाबासाहेबांनी सांगितलेली अवलंबिली असती तर आज शेतकरी आत्महत्या, बेरोजगारी, व गरीबी इत्यादी समस्या दूर झाल्या असत्या. ज्या देशानी बाबासाहेबांचे आर्थिक विचार त्यांच्या अर्थव्यवस्थेत आगिकारले ते देश आज विकसित अर्थव्यवस्था म्हणून नावारूपाला आहेत. थोडक्यात बाबासाहेब आंबेडकर हे महान आर्थिक विचारवंत ही होते. समाजसुधारक, राज्यशास्त्रीय विचारवंत होते. त्याच बरोबर ते जागतिक कीर्तीचे अर्थशास्त्रज्ञ ही होते. हे सिद्ध होते.

संदर्भ ग्रंथ:

1) Dr. Babasaheb Ambedkar. :writing and speeches.

2) Ambedkar B. R. &Rodrigues ::The essential writing's of B. R. Ambedkar --new Delhi :oxford. Oxford university press.

3) B. R. Ambedkar small holdings in India and their remedies. JOURNAL OF the Indian economics society ---vol. 198

4) फडके भालचंद्र: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

5) प्रा. प्रतिमा परदेशी : डॉ. आंबेडकर आणि स्त्री -मुक्ती.

6) डॉ. नरेंद्र जाधव :बोल महामानवाचे.

7) प्राचार्य पी. डी. देवरे व डॉ. डी. एस. निकुभ :भारतीय राजकियविचारवंत

२

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार

डॉ. शकुंतला एम. भारंबे

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या रुपाने या देशाला महानायक मिळाला. या क्रांती सूर्याच्या तेजाने बहुजन समाज प्रकाशमय झाला. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता हे मूल्य घटक त्यांनी स्वतंत्र भारताला प्रदान केले. प्रत्येक व्यक्ती न्याय हक्कापासून वंचित न राहता देशातील प्रत्येक नागरिकाला जगण्याची हमी मिळावी असे सार्वभौमत्व त्यांनी देशाला बहाल केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार हे क्रांतिकारी व मानवतावादी होते विविध विषयांवर त्यांनी आपले विचार मांडले आहेत.

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र आहे. माणसांमधील अविद्या, अंधश्रद्धा, अंधविश्वास व अंधविचार आपल्या प्रगतीला मारक ठरतात त्यामुळे माणसाची प्रगती खुंटते. समाजातील विषमता दूर करण्यासाठी, सामाजिक असमानता कायमची नेस्तनाबूत करण्यासाठी लोकशाहीच्या जपणुकीसाठी व लोकशाही समाजात रुजवण्यासाठी शिक्षण हा एक योग्य राजमार्ग आहे. सर्व समाजाचा, माणसाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणायचा असेल तर शिक्षण ही मूलभूत गरज आहे. माणसाला आपले कर्तव्य व हक्कांची जाणीव शिक्षणाने प्राप्त होते हे बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जाणले त्यामुळे त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व विशद केले आहे. 'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे' हे दूध जे लोक पितील ते गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही असे ते आपल्या समाजबांधवांना सांगत असत.

महात्मा फुले यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून अस्पृश्यांना, दलितांना जागविण्यात त्यांचे हक्क व अधिकार प्राप्त करुन देण्याकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आपले जीवन खर्च करावे लागले त्यांनी आपल्या मूकनायक, बहिष्कृत भारत, समता, जनता, प्रबुद्ध भारत या वृत्तपत्रातून, मासिकातून प्राथमिक शिक्षण, उच्चशिक्षण दलितांना, अस्पृश्यांना अन्ना सारखे

अतिशय आवश्यक असून त्याकडे त्यांचे आकर्षण वाढवण्याकरता त्यांना शैक्षणिक सवलती दिल्या पाहिजेत. त्यांना इतरांच्या बरोबरीने आणण्याकरता त्यांचा शैक्षणिक व सामाजिक विकास साधण्याकरिता त्यांना आर्थिक मदत सरकारकडून मिळणे अत्यावश्यक आहे. त्याशिवाय त्यांच्या जीवनातील वर्षानुवर्षाचा अंधकाराचा अस्त होणार नाही हे त्यांनी जाणले होते. या सर्व बाबींचे मूळ शिक्षणात आहे व या सर्व आजारावर एकच जालीम औषध आहे ते म्हणजे शिक्षण. म्हणून पाश्चात्त्य विद्येच्या स्पर्शाने पावन झालेल्या नि माणसाच्या माणूसपणासाठी प्रतिष्ठेसाठी झुरणाऱ्यात बाबासाहेबांच्या मनाने भारतातील चातुर्वर्ण व्यवस्थेविरुद्ध व शिक्षण विषयक जागृती साठी रान पेटवले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवन प्रवाहात महान विभूतींच्या शैक्षणिक कार्याचा ठसा पदोपदी उमटलेला दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २७ डिसेंबर १९१७ ला अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषणात म्हटले होते, "शिक्षणानेच तरणोपाय आहे असे माझे ठाम मत झाले आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्या देशाची उन्नतीझाली नाही असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीही पडणार नाही. म्हणून सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदुस्थानाला अत्यंत आवश्यकता आहे. याबाबतीत माझा गतकाल म्हटला म्हणजे इतिहासातील एक अंधारी रात्र आहे."

महात्मा फुले यांनी शिक्षणाची गंगा गोरगरिबांच्या दारी नेण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या वक्तृत्वाने, नेतृत्वाने अपार कष्ट सहन करून पदोपदी अपमान सहन करून विविध ग्रंथरचना करून जागवण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा फुले यांनी विद्येविना किती अनर्थ होतो हे पुढील ओळीतून स्पष्ट केलेले आहे. यातून शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी जाणले आहे म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा फुले यांना आपले गुरु मानले.

“विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले”

एवढे सारे अनर्थ एका अविद्येने केले

समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्यायावर आधारित समाज व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी शिक्षणासारखे दुसरे साधन नाही हे त्यांनी ओळखले म्हणून महात्मा फुलेंच्या काळानंतर अस्पृश्य, अतिशूद्र यांच्यात शैक्षणिक सुधारणा न झाल्याने शैक्षणिक कार्याला सुरुवात करताना अनेक जातीवादी प्रवृत्तींना तोंड देणे भाग पडले. म्हणून शिक्षणाचे महत्व त्यांनी विशद करतांना म्हटले आहे की, "भारतातील गोरगरिबांचे, शोषित, पिडीतांचे शोषण थांबवायचे असेल तर शिक्षण हा तिसरा डोळा आहे. त्याशिवाय त्यांच्या जीवनात क्रांती येणे अशक्य आहे."

ज्या समाजव्यवस्थेने प्रवृत्तीने 80 टक्के लोकांच्या अस्मितेचे अपहरण केले होते. माणुसकीच हिरावून घेतली होती. त्यांना शिक्षणामुळे अस्मिता प्राप्त होईल. त्यांचे जीवन नव्या तेजाने उजळल अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची खात्री होती. शिक्षणाच्या माध्यमातून हजारो वर्षापासून ज्या बहुजन समाजाला अज्ञानाच्या तुरुंगात डांबले होते त्यांना ज्ञानाचा सूर्य दाखवायचा होता हे सर्व पटवून देताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भगवान बुध्दाचे उदाहरण देत म्हणतात. "एकदा लोहित नावाच्या ब्राह्मणाने भगवान बुद्धाला प्रश्न विचारला होता. शूद्र या चौथ्या वर्गाला विद्या शिकवता कामा नये हे तत्व तु का मान्य करीत नाहीस? त्यावर बुद्धाने उत्तर दिले, चार वर्ग हे धंद्या व्यवसायाकरता पडलेले आहेत परंतु ज्ञान हे काही रोजगाराचा प्रश्न होऊ शकत नाही. ज्ञान हे जीवनात अत्यंत आवश्यक आहे. ज्याप्रमाणे मनुष्याला अन्नाची गरज असते त्याचप्रमाणे सर्वांना विद्येची गरज आहे पण भारतातील जातीयवादी समाज व्यवस्थेने भगवान बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाला पायदळी तुडवून आपले वर्चस्व सिद्ध करण्याकरता सर्वांची सूत्रे आपल्या हातात ठेवण्याकरता ८०% समाजाला संस्कृतीपासून, समस्येपासून आणि सामाजिक न्यायापासून कोसो मैल दूर ठेवले. शिक्षणाने माणसाला आपल्या अस्तित्वाची जाणीव करून देते. ही मानवाची मूलभूत जाणीव असल्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणूस हतबल

होऊन अल्पायुषी होतो तसेच शिक्षणाच्या अभावी निर्बुद्ध होऊन जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम होतो. शिक्षणासोबत शील व विनयाचेही महत्त्व असते. शिलाशिवाय विद्या काहीच कामाची नसून तलवारी सारखी असते. 'शिलं हेच सर्वोच्च स्थान" याचा प्रत्यय त्यांच्या जीवनात वारंवार दिसून येतो. त्यांनी भगवान बुद्ध, महात्मा कबीर व महात्मा फुले या पुरोगामी व परिवर्तनवादी विचारांच्या व विज्ञानवादी विचारांच्या थोर पुरुषांना गुरु मानले होते व विद्या, विनय व स्वाभिमान ही त्यांची उपस्थिती दैवते होती. जीवनभर या थोर महापुरुषाबद्दल आदर व प्रेम होते. भारतातील प्रत्येक माणूस शीलवान, नीतिमान हवा असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्वप्न होते. त्याचप्रमाणे स्त्री-पुरुषांनी एकत्र राहून शिक्षण घेतले पाहिजे व त्यातून शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी प्रतिपादिले आहे. स्त्री-पुरुष समानतेचा हा मूलमंत्र आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचा पायाभूत विचार करतांना ज्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळत नाही त्यांच्यासाठी सक्तीचा कायदा असावा असे म्हटले आहे. शिवाय शिक्षण सरसकट सर्वांसाठी मोफत न करता जे फी देऊ शकतात त्यांच्याकडून ती घ्यावी म्हणजे सक्तीच्या शिक्षणाचा खर्च भागविण्यात मदत होईल असे त्यांचे मत होते. केवळ बाराखड्या शिकवणे म्हणजे शिक्षण नव्हे तर मुलांची मने सुसंस्कृत करणारे दर्जेदार शिक्षण त्यांना अभिप्रेत आहे. इतका सूक्ष्म विचार डॉ. बाबासाहेबांनी प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीतही केलेला होता. तर १९ जून १९५० मध्ये औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालयाच्या रूपाने मराठवाड्यात त्यांनी उच्च शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली ती खूप महत्वपूर्ण आहे. मराठवाड्याच्या शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनात परिवर्तन घडवणारा दैदिप्यमान इतिहास निर्माण केलेला आहे तो विसरता येणे शक्यच नाही. राष्ट्रहित व समाजहिताचे भान ठेवणार्याचे खरे शिक्षण होय असे ते मानत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक दृष्टिकोनाचे महत्त्वाचे दोन पैलू लक्षात घेण्यासारखे आहे:-

१. शिक्षणासाठी स्त्री-पुरुष असावेत असता कामा नये.

२. शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण असावे

प्रचलित शैक्षणिक धोरणाच्या अनुषंगाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन अभ्यासता त्यांच्या शिक्षणाकडे बघण्याची दृष्टी व्यापक, वास्तव व विज्ञानवादी स्वरूपाची आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. भाषणे आणि विचार- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संपादक डॉक्टर धनराज दहाट, खंड 2

2. अनंत पैलूंचा सामाजिक योद्धा- डॉ. प्रल्हाद लुलेकर

3. मातंग समाज आणि आंबेडकरवाद- चंद्रकांत वानखेडे

३

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार

-प्रा.साजिद के.शाह

प्रस्तावना :

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य विविधांगी आहे. त्यांचे व्यक्तिमत्व बहुआयामी होते. मानवी जीवनाच्या विकासासाठी, राष्ट्राच्या उद्धारासाठी महत्त्वपूर्ण असणाऱ्या सर्वच बाबींवर त्यांचे अध्ययन होते. त्यांच्या विचारातून मानवी विकासाला पोषक असणारी अशी कोणतीही बाब सुटलेली नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या एकदंर कार्यात सामाजिक सुधारणांना विशेषतः दलितोद्धाराच्या चळवळीला विशेष महत्त्व आहे. ते स्वतः एका अस्पृश्य कुटुंबात जन्मल्याने त्यांना अस्पृश्यतेचे अनेक वाईट अनुभव आले होते. म्हणूनच त्यांनी अस्पृश्यता नष्ट करणे आणि अस्पृश्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हे आपल्या जीवनाचे पहिले ध्येय ठेवले होते. लक्षात ठेवा तलवारीच्या धारेपेक्षा लेखणीची धार कायम टिकणार आहे आणि सर्वात प्रभावी शस्र आहे, म्हणून तलवार हातात न घेता लेखणी हातात घेऊन अन्यायावर मात करा. अशी त्यांची शिकवण होती. बाबासाहेबांनी जगातील सामाजिक शास्त्रांचा (अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, धर्मशास्त्र, नीतीशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, इतिहासशास्त्र आणि कायदाशास्त्र) सखोल अभ्यास केला. त्याचबरोबर जगातील साम्राज्यशाही, भांडवलशाही, जगातील युद्ध, स्वाऱ्या, लढाया आणि विविध क्रांत्यांचा अभ्यास केला. तसेच वंशवादाचा आणि जागतिक स्तरावर असलेल्या गुलामांच्या जीवनांचा अभ्यास केला. डॉ. बाबासाहेबांच्या वाचनात, चिंतनात व लेखनात प्रचंड ताकद, शक्ती होती. ज्ञानसंपन्नतेच्या शक्तीमुळेच व्यक्ती, समाज, राज्य आणि राष्ट्र महान बनत असते, याची त्यांना पुरेपूर जाणीव झाली होती. त्यांनी जगातील सर्व धर्मांचे चिकित्सक अध्ययन केले. धार्मिक चिंतनातून त्यांचे मानवी विकासाला पूरक असे सर्वांग सुंदर विचार तयार झाले. ते १८-१८ तास अभ्यास करून शेकडो वर्षांचा शिल्लक राहिलेला ज्ञानाचा बॅकलॉग भरून काढत होते.डॉ. बाबासाहेबांनी तळागाळातील

उपेक्षित समजला गेलेला, गणला गेलेला, सर्वसामान्य माणूस सर्वशक्तिनिशी जागा केला. त्याला आत्मसन्मान, स्वाभिमान, अस्मिता व सामर्थ्याची जाणीव करून दिली. मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त केले. हक्काने जगण्याचे शिकवले. त्यासाठी स्वातंत्र्य, समता बंधुता व न्याय समाजात निर्माण करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे भारताच्या नव्या उभारणीचे एक महान स्त्रोत आहेत.

लोकशाही आणि राज्यघटना:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खडतर ज्ञानाची साधना करून प्रचंड ज्ञान संकलित केले होते. त्यांना कायद्याचे ज्ञानही प्रचंड प्राप्त झाले होते. त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग करून घेण्यासाठी तत्कालीन राजकीय मंडळींनी भारतीय संविधान रचण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविली. जगातील आदर्श समाज निर्माण करण्यासाठी त्यांनी लोकशाही शासनाचा स्वीकार केला. त्यासाठी एक व्यक्ती, एक मत, एक मूल्य आणि त्यांची एकच किंमत हा सिद्धांत दिला. ही राजकीय लोकशाही असली तरीही त्याचे रूपांतर सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीमध्ये व्हावे, असे त्यांना वाटत होते. तरच जगापुढे हा देश टिकेल अन्यथा अडचणीत येईल. यासाठी त्यांनी देशाला शोभेल तसेच भारताला आधुनिक काळात सर्व प्रकारच्या सुधारणा व सर्वांगीण विकास करता येईल, अशी राज्यघटना दिली.२१ व्या शतकात आपला देश विकासाच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे त्याचे श्रेय बाबासाहेबांच्या या लोकशाही प्रधान विचारांना द्यावे लागेल.

समाजसुधारणाविषयक विचार:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समाजसुधारणाविषयक दृष्टिकोण एकोणिसाव्या शतकातील नेमस्त सुधारकांपेक्षा गुणात्मकदृष्ट्या भिन्न होता. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समोरील समाजाचे प्रश्न मुळात वेगळे होते. समाजात जोपर्यंत विषमता आहे, भेदभाव आहे, उच्चनीचता आहे, स्पृश्य-अस्पृश्य आहे, तोपर्यंत इतर सुधारणा या वरवरच्या आहेत, एक

प्रकारे ती मोडक्या घराची डागडुगी आहे. असा त्यांचा विचार होता. म्हणूनच त्यांनी समाजरचनेच्या बदलाचा विचार मांडलेला आहे. त्यासाठी कृतिशील प्रयत्न सुद्धा त्यांनी केले होते. देशातील दलितांना त्यांचे अस्तित्व व सत्व, अस्मिता आणि आत्मप्रत्यय देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नावाच्या क्रियाशील विचारवंताला प्रचंड वैचारिक संघर्ष करावा लागला. एक नवे मानव मुक्तीचे तत्वज्ञान बाबासाहेबांच्या रूपाने विसाव्या शतकात उदयास आले.

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र:

शिक्षणाने माणसाला आपले कर्तव्य व हक्कांची जाणीव होते. समाजातील अस्पृश्य समाजाला स्वत्वाची जाणीव व्हावी यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्त्व समाजात विशद केले. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. ते जो प्राशन करेल तो माणूस वाघासारखा गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही, असे ते समाज बांधवांना तसेच जो घटक शिक्षणापासून वंचित आहे, त्यांना आग्रहाने सांगत. प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया आहे, म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार व गुणवत्तेचे असावे, असे त्यांचे ठाम मत होते. प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय असे असले पाहिजे की, मुलगा किंवा मुलगी एकदा शाळेत दाखल झाली की, तो किंवा ती पूर्णपणे सुशिक्षित, माहितीपूर्ण व गुणवत्ता प्राप्त करूनच बाहेर पडावी. शासनाने यासाठी लक्ष द्यायला हवे. त्यांचे म्हणणे हाते की, समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत शिक्षण गेले पाहिजे. शिक्षण प्राप्त झाल्याने व्यक्ती बौद्धिकदृष्ट्या सशक्त होते. व्यक्तीला चांगले आणि वाईट यातील फरक समजायला लागतो. प्रज्ञा, शील आणि करुणा हे गुण प्रत्येकाच्या अंगी आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केलेली आहे. शाळेत मुलांना केवळ बाराखडी शिकवू नये, तर मुलांची मने सुसंस्कृत व गुणवत्तामय बनवावी. समाजहितार्थ या ज्ञानप्राप्त मुलांनी आपली सामाजिक बांधिलकीची कर्तव्ये योग्य व समर्थपणे पार- पाडावीत असे शिक्षण असावे. शाळा म्हणजे उत्तम नागरिक व कर्तव्यदक्ष नागरिक बनविणारे कारखाने आहेत. याचे भान या प्रक्रियेत भाग घेणाऱ्यांनी ध्यानी घ्यावे.

शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या समाजातील बहुजन वर्गासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी; ची स्थापना १९४६ साली करुन, त्यांनी मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेज व औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. राष्ट्रहित व समाजहिताचे भान ठेवणारेच खरे शिक्षण होय, असे ते मानीत. त्यांच्या शैक्षणिक उपक्रमातून आज हजारो- लाखो बांधव शिक्षण घेऊन बाहेर पडतात. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या शैक्षणिक उपदेशाचा मार्ग अवलंबून देशातील लाखो करोडो वंचित बांधव शिक्षणाच्या वाटेवर चालत आलेले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजाला शिक्षणाचा दाखविलेला हा महान दीपस्तंभ आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व होते. भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राजनीतिज्ञ, तत्त्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांनी दलित बौद्ध चळवळीला प्रेरणा दिली आणि अस्पृश्य (दलित) लोकांविरूद्ध होणारा सामाजिक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी चळवळ उभारली, तसेच महिलांच्या आणि कामगारांच्या हक्कांचे समर्थन केले. ते ब्रिटिशकालीन भारताचे मजूरमंत्री, स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदामंत्री, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार आणि भारतीय बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवक होते. अशा सार्थ शब्दांत ज्यांचा गौरव करता येईल.

जातिसंस्था विषयक सिद्धांत:

कोलंबिया विद्यापीठामध्ये १९१६ साली डॉ. ए.ए. गोल्डनविझर यांनी मानववंशशास्त्र विषयक परिसंवादात भाग घेण्यासाठी भीमराव आंबेडकरांना बोलविले. त्यांनी भारतातील जाती, त्यांचा उगम, विकास आणि वास्तविकता या विषयावर व्याख्यान दिले. तेव्हा आंबेडकर हे केवळ २५ वर्षांचे होते. आंबेडकरांनी या आपल्या शोध पुस्तिकेत जातिसंस्था विषयक खालील सिद्धांत मांडले. वर्ग आणि जात तसे मानायचे झाले, तर निकटवर्ती होत. कालांतराने ते अलग होतात. बंदिस्त केलेली, गोठवलेला वर्ग म्हणजे ‘जात’. जातिसंस्था मनूने निर्माण केली हे डॉ. आंबेडकरांना मान्य नव्हते. आंबेडकरांच्या मतानुसार, मनूने जातीचा कायदा सांगितला नाही. तो ते करू शकता नव्हता. मनूपूर्वी कित्येक वर्षे जातिसंस्था अस्तित्वात होत्या. स्मृतिकार

मनूने अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांची संहिता बनवून, त्याला तात्त्विक आणि धार्मिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले.जानेवारी, १९२८ च्या टाईम्स ऑफ इंडियात इंदूर संस्थानात अनुसूचित जातींना मिळणाऱ्या वाईट वागणुकीबद्दलच्या वृत्तांताची तुलना आंबेडकरांनी १८ व्या शतकातील पेशवाईतील रिजनाच्या स्थितीशी केली. आंबेडकरांनी जात या संकल्पनेची चिकित्सा करून तिचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. जात ही श्रमविभागणी- वरही अवलंबून नाही आणि नैसर्गिक कल वा योग्यतेवरही अवलंबून नाही. व्यक्तीची कामे जात आधीच तयार करते. कुळ कुवतीच्या आधारे नव्हे तर, जन्मानुसार किंवा आई-वडीलांच्या सामाजिक स्थानानुसार ठरते. हा जन्मावर आधारित परंपरागत सिद्धांत हजारो वर्षांपासून चालत आलेला होता. या परंपरेच्या जात्यात बहुजन समाज पिढ्यानपिढ्या पिसला जात होता. याची जाणीव बाबासाहेबांना झाली होती. भारतात निर्माण झालेल्या जातीसंस्थेच्या या सिद्धांताला समजावून देण्याचे काम केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या जातीभेद निर्मुलन(Annihilation of caste) या ग्रंथात म्हणतात, जातीभेदाचा धर्माशी कवडीचा सुद्धा संबंध नाही. ही प्रथा असून तिचा उगम मला माहीतही नाही आणि माझ्या अध्यात्मिक भुकेच्या शांतीसाठी तो माहीत करून घ्यावा याची मला कधी गरजही वाटली नाही. परंतु हे मात्र मला समजते की, ही प्रथा अध्यात्माच्या व राष्ट्राच्या दोघांच्याही अभ्युदयाला अत्यंत घातक आहे. वर्ण आणि आश्रम या अशा संस्था आहेत की, जातीप्रथेशी त्यांचे कसलेच सोयरसुतक नाही.२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आपल्या देशातील जातीप्रथेच्या उत्पत्तीला घेऊन गहन अध्ययन झालेले होते.

अस्पृश्यतेच्या विरुद्ध संघर्ष:

बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेचे दाहक चटके जन्मताच अनुभवले होते. उठता-बसता अस्पृश्यतेचा अनुभव त्यांना आलेला होता. बाबासाहेबांनी गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट १९१९ बाबत साऊथ बरो कमिटीसमोर आपले विचार मांडले. यावेळी त्यांनी दलित व इतर मागासलेल्या समाजांसाठी वेगळे मतदान विभाग व आरक्षण यांची मागणी केली. इ.स. १९२०

साली त्यांनी मुंबईत मूकनायक नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले. त्यावेळी शाहू महाराजांनी त्यांना २००० रुपयांची आर्थीक मदत दिली.बाबासाहेबांनी वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून अस्पृश्यतेला वारंवार विरोध केलेला आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मागासवर्गीयांच्या उत्थानासाठी बहिष्कृत हितकारिणी सभा सुरू केली. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या धर्मांतर का? या ग्रंथात म्हणतात, ज्याप्रमाणे पाण्याचा थेंब समुद्राच्या पाण्यात टाकला असताना त्याच लोप होतो, तसा माणसाचा तो केवळ समाजात राहिला म्हणून त्याचा लोप होऊ शकत नाही. त्याचे जीवन स्वतंत्र असते. त्याचा जन्म समाजाच्या सेवेकरिता नसून स्वउन्नतीकरता आहे. या एकाच कारणामुळे सुधारलेल्या राष्ट्रांत एका माणसाला दुसऱ्या माणसास आपला गुलाम करून ठेवता येत नाही. ज्या धर्मात व्यक्तीला प्राधान्य नाही, तो धर्म मला मान्य होऊ शकत नाही.

महाडचा सत्याग्रह:

बाबासाहेबांनी महाड येथील चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करून अस्पृश्यतेविरुद्धची आपली लढाई आणखीन प्रखर केली होती. इ.स. १९२७ च्या सुमारास त्यांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध जागृत चळवळ सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी पिण्याच्या पाण्यासाठी व हिंदू देवळांमध्ये प्रवेशासाठी चळवळी व मोर्चे काढण्यास सुरुवात केली. संपूर्ण देशात बहुसंख्य ठिकाणी अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवठ्यावर पाणी भरण्याचा किंवा पिण्याचा अधिकार नव्हता.

४ ऑगस्ट १९२३ रोजी ब्राह्मणेतर पक्षाचे नेते सी.के. बोले यांनी मुंबई प्रांताच्या विधिमंडळात एक ठराव पास करून घेतला. त्यानुसार सार्वजनिक निधीतून बांधलेली किंवा शासकिय नियमांनुसार बनविलेल्या संस्थांनी प्रशासित केली सार्वजनिक शाळा, न्यायालये, कार्यालये आणि दवाखाने व सर्व सार्वजनिक पाण्याची ठिकाणे, विहिरी व धर्मशाळाचा वापर करण्यास परिषदेने अस्पृश्य वर्गांना परवानगी दिली आहेया ठरावानुसार महाडच्या नगरपालिकेने आपल्या ताब्यातील चवदार तळे अस्पृश्यांना खुले केल्याचे जाहीर केले. परंतु स्पृश्यांनी अस्पृश्यांना तळ्यातून पाणी भरू दिले नाही. त्यामुळेच अस्पृश्यांना त्यांचा हक्क

मिळवून देण्यासाठी बाबासाहेबांनी महाड येथे पिण्याच्या पाण्यासाठी सत्याग्रह करण्याचे ठरवले. बाबासाहेबांनी १९ मार्च व २० मार्च १९२७ रोजी महाड येथे कुलाबा परिषद भरवली, अध्यक्ष स्वत: बाबासाहेब होते. या परिषदेस सुरेंद्र चिटणीस, संभाजी गायकवाड, अनंत चित्रे, रामचंद्र मोरे, गंगाधरपंत सहस्त्रबुद्धे आणि बापूराव जोशी हे दलितेत्तर सवर्ण व ब्राह्मण नेते होते. या परिषदेत अस्पृश्यतेचा धिक्कार करून ठराव पास झाले. महाराष्ट्र राज्य साहित्य, संस्कृती महामंडळ यांनी डॉ. आंबेडकर यांचे जन्मशताब्दी वर्ष म्हणून १९९३ साली प्रकाशित केलेल्या, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ संपादक मंडळाच्या प्रस्तावनेत असे म्हटले आहे, जातिभेदाच्या दाहकतेचे चटके बाबासाहेबांनी लहानपणापासून सोसले होते. धर्ममुढांनी केलेल्या अन्यायाने घायाळ झाले होते. म्हणून त्यांचा हा लढा अस्पृश्यतेविरुद्धचा आहे, त्यांचा लढा मानवमुक्तीचा लढा आहे.

बहिष्कृत हितकारिणी सभा :

बाबासाहेब आंबेडकरांनी २० जुलै १९२४ रोजी मुंबई येथे 'बहिष्कृत हितकारिणी सभे'ची स्थापना केली. सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या तळागाळात फेकल्या गेलेल्यांना भारतीय समाजातील इतरांच्या बरोबर आणणे, हे ह्या सभेचे ध्येय होते. अस्पृश्यांना समाजाबाहेर ठेऊन, त्यांना नागरी, धार्मिक वा राजकीय हक्क देण्यात आले नव्हते. त्यांच्या अधिकारांप्रती त्यांच्यामध्ये जागृती निर्माण करणे हा उद्देश होता. आंबेडकरांनी सायमन कमिशनकडे एक पत्र सादर केले व त्यात त्यांनी मागासवर्गीयांसाठी नामनिर्देशन तत्त्वावर जागा आरक्षित ठेवण्यासंबंधी मागणी केली. तसेच भूदल, नौदल व पोलीस खात्यात मागासवर्गीयांची भरती करण्यासंबंधीचीही मागणी केली होती. सभेमार्फत अस्पृश्यांच्या कल्याणासाठी शाळा,वसतिगृहे व ग्रंथालये सुरू करण्यात आली.

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता:

डॉ. आंबेडकरांच्या विचारात सातत्याने ज्यांचा उल्लेख येतो ती तत्त्वे म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव ही तत्त्वे होत. लोकशाही राज्यपद्धती, समाजवाद, राज्यसमाजवाद. हिंदू तत्त्वज्ञानाची चिकित्सा, धम्म या विविध संदर्भातील बाबासाहेबांच्या विचारात एक समान सूत्र दिसते. ते म्हणजे स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव या तत्त्वत्रयींचा पाठपुरावा त्यांच्या लेखनात आणि भाषणांतही या तत्त्वांचा पुनःपुन्हा उल्लेख येतो. खरे म्हणजे बाबासाहेबांच्या प्रत्येक कृतीमागे ही त्रयी असल्याचे स्पष्ट होते. महाडच्या परिषदेपुढे केलेल्या भाषणापासून तर 'बुद्ध अँड हिज् धम्म' पर्यंतच्या लेखनात; तसंच इतर अप्रकाशित लेखनातही स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव यांचे संदर्भ येतात; त्यांचा पुरस्कार केलेला दिसतो. म्हणजे या तत्त्वांचा पाठपुरावा त्यांनी जीवनाच्या कोणत्यातरी एकाच टप्प्यावर केला असे नाही, तर हयातभर केला. तसेच हा पुरस्कार जीवनाच्या एखाद्याच क्षेत्रापुरता नाही. म्हणजे फक्त समाजकारणात ही तत्त्वे आणि आर्थिक किंवा धार्मिक बाबतीत दुसरी असे होत नाही. सामाजिक व्यवहारांच्या सर्व क्षेत्रासाठी या तत्त्वांचा पुरस्कार बाबासाहेब करतात. त्यांच्या दृष्टीने ही तत्त्वे सर्वस्पर्शी आहेत. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव हे त्यांनी आदर्शच मानले. 'ॲनायइलेशन ऑफ कास्ट' मध्ये ते म्हणतात, "मला विचाराल तर माझा आदर्श समाज म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभावावर आधारित समाज असेल.ऑक्टोबर १९५४ मध्ये आकाशवाणीवरून केलेल्या भाषणातही त्यांनी याचा पुरस्कार केलेला होता. १४ एप्रिल १९२९ रोजी रत्नागिरी येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा शेतकरी परिषद, चिपळूण येथे आयोजन करण्यात आली होती. या परिषदेत त्यांनी कोकणातील खोतीदारीविरूद्ध शेतकऱ्यांचे आंदोलन सुरु केले. या संबंधी १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी खोती पद्धत नष्ट करणाऱ्या कायद्याचे विधेयक बाबासाहेबांनी मुंबई विधिमंडळात मांडले. १० जानेवारी १९३८ रोजी बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली २५,००० शेतकऱ्यांचा मोर्चा विधिमंडळावर काढण्यात आला. सप्टेंबर १९१८ मध्ये शेतजमिनीच्या समस्येवर शोधनिबंध एका प्रसिध्द मासिकात प्रकाशित केला. शेतकऱ्यांसाठी

त्यांनी पीक विमा योजना सुचवली. श्रमिकांची श्रमशक्ती उद्योग क्षेत्रात वळवायला हवी; तसेच शेतीचा विकास करण्यासाठी राज्य समाजवादाचा सिद्धांत त्यांनी मांडला. धार्मिक समानतेचा अधिकार मिळवण्यासाठी अमरावती येथील प्राचीन अंबाबाई मंदिरात, पुण्यातील पर्वती मंदिरात, नाशिक येथील काळाराम मंदिरात बाबासाहेबांनी मंदिर सत्याग्रह केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समग्र पीडित, शोषित व दलितांचे प्रतिनिधी म्हणून लंडनच्या तिन्हींही गोलमेज परिषदांना हजर राहिले.

समारोप:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथांत श्री. कर्णिक म्हणतात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन हे रोमांचकारी इतिहास आहे. त्या जीवनाचे अनेक पैलू उलगडून पहावयाचे झाल्यास, स्वातंत्र्यपूर्व भारताच्या अनेक घडामोडींची चिकित्सा करावी लागेल. बाबासाहेबांचे जीवन परिपूर्ण असे विकसित झाले, त्यामुळे त्याला भीमपर्व असेच नाव द्यावे लागेल. स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेत अस्पृश्यांचे हितसंरक्षण करण्याच्या हेतूने त्यांनी इंडियन राऊंटेबल कॉन्फरन्सला मागण्या सादर केल्या. इ.स. १९२० च्या दशकाच्या अखेरीस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलितांचे राजकीय नेते बनले होते. इ.स. १९३२ रोजी ब्रिटिश मंत्रिमंडळाने पुणे करार मंजूर करून घेतला. त्यावर मंत्रिमंडळाने शिक्कामोर्तब केले. मजुरांना, कामगारांना हक्क व अधिकार मिळवून देण्यासाठी इ.स. १९३६ मध्ये त्यांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना, दलित शिक्षणसंस्थेची स्थापना, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून शिक्षणाची द्वारे खुली केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीमुक्तीचे पक्के समर्थक होते. त्यांच्यावर तथागत गौतम बुद्धांच्या शिकवणुकीचा आणि महात्मा जोतिबा फुलेंच्या कार्याचा प्रभाव होता. ते स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदामंत्री असलेल्या बाबासाहेब आंबेडकरांचा भारतीय संविधानात सिंहाचा वाटा होता. एवढे सूक्ष्म निरीक्षण असणारे आणि कोणावरही अन्याय न करता सर्वांना समान हक्क, अधिकार देणाऱ्या बाबासाहेबांच्या असामान्य बुद्धीची प्रचिती संविधानाच्या वाचनावरून, तरतुदींवरून

येतेच. त्यांचा आजीवन लढा मानवी हक्कांसाठी सुरु राहिलेला होता. प्रत्येक व्यक्तीला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मागण्यासाठी बाबासाहेब समाजव्यवस्थेतील तथाकथित मानसिकते बरोबर लढत होते. त्यांचे सामाजिक कार्य सुद्धा विविधांगी स्वरूपाचे आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:

१) डॉ.कुंभार प्रकाश, दलित साहित्य: काही विचार आणि दिशा, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती २००५ पृष्ठ क्रमांक - २२

२) डॉ. आंबेडकर भीमराव रामजी, जातिभेद निर्मूलन, संपादक- सूर्यकांत भगत, मिलिंद प्रकाशन, वर्धा. प्रथमावृत्ती २०१८, पृष्ठ क्रमांक- १०५

३) डॉ. आंबेडकर भीमराव रामजी, धर्मांतर का?. प्रकाशक-मिलिंद प्रकाशन, वर्धा. द्वितीय आवृत्ती- डिसेंबर २०१५ पृष्ठ क्रमांक -२०

४) संपादक मंडळ-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, साहित्य व संस्कृती महामंडळ, महाराष्ट्र राज्य. प्रथमावृत्ती १९९३, पृष्ठ क्रमांक - ८

५) तत्रैव - पृष्ठ क्रमांक ६०१

४

डॉ.आंबेडकरांची धर्मांतर घोषणा आणि मुस्लिमांची प्रतिक्रिया

डॉ.मोरे डी. ए

हिंदू धर्मियांनी अस्पृश्य वर्गाला पिढ्यानुपिढ्या गुलामगिरीतठेऊन माणुसकीचे सर्व अधिकार नाकारले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरानी या बहिष्कृत समाजाला जागृत करून त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण केला.अस्पृश्यही माणसेच आहेत त्यानाही जगण्याचा अधिकार आहे हे हिंदुच्या गळी उतरविण्यासाठी महाड तळ्याचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह केला. परंतु दुर्दैवाने हिंदुलोकांच्या ह्रदयाला पाझर फुटला नाही महाड तळ्याच्या सत्याग्रहावेळी बाबासाहेबांनी इशारा देतांना म्हटले कि “ स्पृशानी जर सत्याग्रह अयशस्वी केला तर तो त्यांचाच तोटा होईल अस्पृशांची खात्री होईल कि ‘हिंदुधर्म हा दगडांचा धर्म आहे. त्यांच्यापुढे कपाळ फोडून घेतले तरी काहीही होणार नाही.स्पृशांनो? घ्या तुमचा धर्म,असे म्हणून अपोआपपरधर्मात जाण्यास अस्पृश्य तयार होतील.”[१] त्यामुळे हिंदुनी आपली कर्मठ भूमिका बदलावी.एवढेचबाबासाहेबांचे म्हणणे होते.जरहिंदुनीआपली पारंपारिक भूमिका सोडली नाही तर काय होऊ शकेल हे स्पष्ट शब्दात बजावताना म्हटले “आम्ही तुमच्या लाथा खाऊ,पण तुमच्या धर्मातच राहू आम्ही का म्हणावे “ [२] मानवी हक्काच्या प्रस्थापनेसाठी अस्पृशानीकाळाराम मंदिर सत्याग्रह सुरु केलेला होता. “ २ मार्च १९३० पासून ते १९३४-३५ सालापर्यंत चालू होता”[३] परंतु हिंदूचे ह्रद्य परिवर्तन काही होऊ शकले नाही. या सत्याग्रह संबधाने डॉ. बाबासाहेबांनी असे स्पष्ट केले कि, “…मंदिरात दगडाचा देव आहे.त्याचे दर्शन झाल्याने व त्याची पूजा केल्याने आमचे सर्वस्वी प्रश्न सुटणार नाहीत…..पण केवळ आजचा आमचा सत्याग्रह हा हिन्दुंच्या मनात बदल घडवून आणण्याचा होता “[४] मात्र हिंदूलोकबाबासाहेबांचेप्रामाणिक प्रयत्न समजू शकले नाहीत.मुळात “……. त्यांचा हेतू हिंदू धर्मात राहून अस्पृश्य समाजाला आपली

अस्पृश्यता नष्ट करता येईल का?आणि हिंदुना लोकशाहीच्या नव्या मनुचे आकलन होऊन तदनुसार त्यांचे हृद्यपरिवर्तन होऊन समाजपरिवर्तनाला तयार होतीका? हे आजमाविण्यासाठी होता" [५] हिंदूसनातनी मात्र चातुर्वर्ण्याचा पुरस्कार करून सामाजिक समता,बंधुता हे तत्वेनाकारीतहोते.त्यामुळेअस्पृश्यांचा लढा कितीही न्याय्य असला तरी तो हिंदू सनातन्यांना पचणारा नव्हता. त्यामुळे पुढील काळात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर धर्मांतराच्या विचाराकडे ओढले जात होते. इ.स.१९२७ सालचे त्यांचे विधान या संदर्भाने महत्वपूर्णआहे.ते म्हणाले" शक्यतोहिंदुधर्मातराहयाचे आणि अखिल बहिष्कृतवर्गाच्या दृष्टीने विचार करायचा, अशीच आमची इच्छा असल्यामुळे आम्ही आमचे सत्याचे प्रयत्न चालविले आहेत.तथापि कोणत्याही एका व्यक्तीच्या किंवा एखाद्या वर्गाच्या सहनशीलतेला मर्यादा हि असायचीच " [६]

१) **येवला येथील धर्मांतरघोषणा :-**

हिंदुसमाज अस्पृशाना आपले म्हणेल आणि समता प्रदान करेल अशी बराच काळ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची धारणा होती. म्हणून ते एकत्वाची भूमिका मांडताना म्हणत कि " हिंदू हा वर्ण ठेवणे हा हिंदू संघटनांचा पाया आहे,आणिअस्पृशांची चळवळ हि हिंदू समाजाला एकवर्ण निर्माण करून समता स्थापन करण्यासाठी आहे." [७] परंतु बाबासाहेबांचे विचार हे कितीहीएकत्वाचा गाजावाजा करणारे असले तरी ते सनातन्यांना परंपरेचे धिंडवडे काढणारे वाटले.म्हणून डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराची त्यांनी प्रतारणा केली.

२४ मे १९२४ बार्शी टाकळी जिल्हा सोलापूर येथील सभेत बाबासाहेब वैतागून म्हणाले कि " ....ज्या हिंदुधर्माची तत्वे इतकी उच्च पण व्यवहार इतका नीच आहे कि त्या धर्मात आमची उन्नती होणे शक्यच नाही. ज्या धर्मात माणसाला माणुसकी नाही तो धर्म काय कामाचा? ज्या रस्त्यावरून ख्रिश्चन ,मुसलमान व इतर अहिंदू जातात त्याच रस्त्यावरून अस्पृशाला जाण्यास मनाई असावी असा हिंदूधर्माचा नियम आहे….."[८] हा नियम त्रावणकोर सारख्या संस्थानात काटेकोरपणे पाळला जात होता तेथे "....हलक्या समजल्या जाणाऱ्या

जातीच्या लोकांना ब्राम्हणांच्या चौऱ्याहत्तर पावलापेक्षा जवळ जाण्यास सक्त मनाई होती शिवाय आपल्या जाण्या-येण्याची सूचना म्हणून रस्त्याने जातांना त्यांना डुकरासारखा आवाज करीत जावे लागे."[९] डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा त्रागा का होता याची कल्पना यावरून येऊ शकते. तरी देखील नलिनी पंडित म्हणतात " अनेकदा त्यांनी सांघिक धर्मांतराच्या पोकळ आणि हास्यास्पद घोषणा केल्या." [१०]बाबासाहेबांना वाटत असे किमान आता तरी सनातनी ब्राम्हण मंडळीत बदल होऊन ते अस्पृश्यांना माणूस म्हणून मानवी अधिकार देतील, पण तसे काही झाले नाही त्यांनी आपली भूमिका अधिक कठोर केली त्यामुळे बाबसाहेबाची मोठी निराशा झाली धर्मान्तरा शिवाय अस्पृश्योद्द्धाराला दुसरा पर्याय नाही या निष्कर्षाप्रत बाबासाहेब इ.स.१९२७ मधील चवदार तळ्याच्या लढ्यानंतरएकदोन वर्षातच येऊन पोहचले"[११]पण ते हिंदुच्या मानसिकतेत बदल होण्याची वाट पहात होते. पण विषमतेच्या होरपळलेले अस्पृश्याचा सोशिकपणा मात्र संपलेला होता. त्यामुळे लोक धर्मांतराचा निर्णय स्वत:च घेऊ लागले ४ डिसे१९२७ रोजी सूर्यभानभिवसन महार या व्यक्तीने एक पत्र लिहिले "मे. अजमत मियाजहागीरदार साहेब, बाळापुर-याजकडे विनंती कि....हिंदू धर्मात उच्च-नीचपणाची मूर्ख चाल नांदत आहे त्यामुळे माझा धर्म कोणता हे मला कळले नाही, हिंदू म्हणावे तर जनावरापेक्षाहीनीच मानतात..... तरी मला मुसलमानबनविल्यास मी परमेश्वराजवळ आपले गुण सदोदित गात राहीन," [१२]त्याच प्रमाणे "नागपूर,कामठी येथील महार साधू शंकर मुकुंदबैले यांनी केवळ चंदनटीळा व जानवे घातले त्यामुळे त्यांना बेदम मारले. म्हणून कामठी भागातील महार लोक संतापून मुसलमान होण्यास तयार झाले"[१३] तसेच बळीराम आठवले या अस्पृश्याने श्री दत्तात्रेयरामचंद्रशर्विकार या बडया प्रस्थाला पत्र लिहून कळविले कि " लासूर येथील हिंदुनी महार लोकांना तकलिब देण्याचा ठराव केला आहे तो अत्याचार दूर करण्याची व्यवस्था क्ररा तसे न झाल्यास त्या "लोकांनीपरधर्म स्वीकारल्यास माझ्याकडे कोणताही बोल राहणार नाही"[१४] कारण सवर्णाच्या जुलमाने नुकतेच " पातुरडे येथील

अस्पृश्यांनी इस्लाम धर्माचा स्वीकार करण्याचा ठराव पास करण्यात आला होता " [१५] इ.स. १९२९ च्या मार्च महिण्यात जळगावच्या जामोद येथील अस्पृश्यांनी सवर्णांना नोटीस बजाऊन सांगितले कि " समानतेचे हक्क द्या नाहीतर धर्मांतर करू "[१६] आणि त्यांनी २जुन १९२९ ही 'एक डेडलाईन' दिली ".नाशिक येथील कोहिनूर गावच्या ५०० अस्पृश्यांनी धर्मांतराची '२९' हि तारीख जाहीरही करून टाकली होती "[१७] अस्पृश्याच्या वरील धर्मांतर लाटेमुळे बाबासाहेबानाही धक्का बसला, त्यांनी त्वरित जामोद्चे धर्मांतर थांबविले पण बाबासाहेबांनी ओळखले होते कि 'समानतेच्या तत्वाला आसुसलेल्या लोकांना आता फारकाळ थांबविता येणार नाही,' म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकराना येवला परिषद घेऊन धर्मांतराची घोषणा "मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी, हिंदू म्हणून मी मरणारनाही " [१८]

<u>२) मुस्लीम जगतात उत्साह;-</u>

डॉ.बाबासाहेबांची धर्मांतर घोषणा खरेतर 'अस्पृश्यांना मुस्लीम होण्यापासून रोखण्यासाठीच होती' कारण या येवला परिषदेच्या दोन वर्ष अगोदर त्यांनी -(१३ सप्टे. १९३३) सुभेदार सवाद्कराना पत्रात स्पष्टपणे लिहिले होते कि, "मी मुसलमान होणार नाही" [१९] पण या स्पष्टीकरणाकडे दुर्लक्ष करून मुस्लीमातील धुरंधरनेते, मुल्ला -मौलवी आणि ,सत्ताधिश आनंद व्यक्त करू लागले. 'हिंदुनी अस्पृश्यावर अन्याय, अत्याचार केला कि, मुसलमान नेते आंतरिक खुश होत असले पाहिजेत, कारण त्या शिवाय पिडीत अस्पृश्य इस्लामकडे वळत नसत हा अनुभव होता, म्हणूनच" .. ..अस्पृश्यांची हिंदू म्हणून नोंद होऊ नये "[२०] याची शिरगणतीच्या वेळी काळजी घेत कायदेआजम महंमद जीना यांनी 'लुईफिशर' या अमेरिकन पत्रकाराला म्हटले होते "हिंदी मुसलमानापैकी शेकडा ७५ टक्के मुसलमान हे पूर्वाश्रमीचे हिंदूच होत. पंडित नेहरू तर हा आकडा ९५ टक्क्यावर नेतात" [२१]श्री जे.एच. खांडेकरयानी लिहिले कि " १९११ साली अस्पृश्याची लोकसंख्या ९.५ कोटी होती ती १९४१ साली ४.५ कोटी झाली. १९११ साली मुस्लिमांची संख्या ५ कोटी होती ती १९४१ साली १० कोटी झाली. केवळ तीस वर्षातच

मुस्लिमांची संख्या ५ कोटी वरून १० कोटी होण्याचे कारण हिंदुच्या त्रासांनी हैराण झालेल्या अस्पृशानी मुसलमानी धर्म स्वीकारला हे होय '' [२२] या वरून इस्लाम स्वीकारण्याची प्रवृत्ती खालच्या जातित जास्त प्रमाणात होती. म्हणूनच डॉ.आंबेडकरांच्या त्या धर्मांतर घोषणेने मुस्लिमांना आनंद झाला.

<u>३) मुस्लीम नेत्यांचे प्रयत्न:-</u>

डॉ. बाबासाहेबांच्या धर्मांतरानंतर ४ मार्च १९३६ रोजी आगाखान-पंथीय मुस्लिमांनी मुंबईत सभा घेऊन मुस्लिमांना आगाखान म्हटले 'आपल्या मंडळीनी त्यांना इस्लाममध्ये घेऊन त्यांची सर्वांगाने उन्नती घडून आणावी.' या सभेनंतर आगाखान आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमध्ये बोलणी होऊन आंबेडकर मुसलमान धर्म स्वीकारणार आहेत अशी एक अफवा हि पसरली "[२३] त्यामुळे हिंदुत घबराट निर्माण होणे सहाजिकच होते. खिलाफत चळवळीचे प्रतिनिधी मौलाना महंमद इरफान यांनी तातडीने डॉ.आंबेडकरांची भेट घेऊन इस्लामधर्म स्वीकारण्याची विनंती करून ते म्हणाले 'इस्लाममध्ये संपूर्ण समता आहे. आपण भारतीय आठ कोटी मुस्लिमांचे नेते होण्याची शक्यता निर्माण होईल' असे आमिष दाखविले. उलेमा संघटनेचे अहेमदसैद यांनी बाबासाहेबांना कळविले कि " इस्लाम मध्येच तुमच्या आकांक्षा पूर्ण होतील" [२४] खालिदगौबा हे पूर्वाश्रमीचे हिंदूच होते आणि या वेळी ते खासदारही होते त्यांनी बाबासाहेबांना मुस्लिमधर्म स्वीकारण्या विषयी तारेद्वारा विनंती केली" [२५] 'मौनाथ-उफ-इस्लाम'या संस्थेच्या चिटणीसाने मुसलमान धर्म स्वीकारण्याचे आमंत्रणही दिले."[२६]पुण्यात मुस्लिमाचे एक पथक बाबासाहेबांना भेटून त्यांनी इस्लामधर्म स्वीकारण्याविषयी विनंती केली" [२७] पंजाबातील मुस्लीम' अहमदियापंथा' कडून बाबासाहेबांना इस्लाम स्वीकारण्याचे निमंत्रण आले होते. पीरजमात अली यांनी बाबासाहेबांची भेट मुंबईत घेतली आणि मुस्लिमधर्म स्वीकारणे शक्य आहे काय? या संबंधी चर्चा केली" [२८]

४) धर्मांतर घोषणेचे आंतरराष्ट्रीय पडसाद :-

बाबासाहेबांनी केलेल्या धर्मांतर घोषणेची दखल आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घेण्यात आली 'कैरो' सारख्या देशातून धनिक मुस्लिमांनी एक मोठा निधी उभा करून तो भारतात पाठवून अस्पृश्य् वर्गाला इस्लामकडे आणण्याची योजना आखली गेली. डॉ.बाबासाहेबांचे आधुनिक विचार लक्षात घेता काही तडजोडी स्वीकारण्याची तयारीसुद्धा दाखविण्यात आली. त्यात " इस्लामचा स्वीकार केलातर अस्पृश्यांना' पडदा पद्धत' आणि' सुंता' या गोष्टी बंधनकारक रहाणार नाहीत "[२९]कैरो वरून एक उच्चस्तरीय समिती भारतात येऊन गरीब अस्पृश्य वर्गाची पहाणी करून गेली. फंड वाढविण्यात आला अनेक मुस्लीम राष्ट्रातील मुल्ला-मौलवी भारतात पाठविण्यात आले.

५) निजामाची धांदल ;-

धर्मांतर घोषणेमुळे जगभरात उडालेली खळबळ देशात आणि देशाबाहेर मुस्लीम धर्मियात उसळलेली चैतन्याची लाठ यामुळे निजामाला तर आकाश ठेगणे झाले. निजाम "संस्थानात मुस्लिमांची संख्या वाढविण्यासाठी त्याने 'तबलीग.' कार्येक्रम जोमाने सुरु केला."[३०]" निजामाने धर्मांतरासाठी धर्माखाते 'अमुरे-मजहाबी' स्थापन केले "[३१]निजाम मशिदीना मोठे अनुदान देत असे पण हे अनुदान अस्पृश्यांना मुसलमान बनविण्यासाठी वापरले जात असे"[३२]अस्पृश्यांनी इस्लाम कबूल केला तर संख्येच्या दृष्टीने आपण प्रबळ होऊ आणि पुढे 'आझाद- हैद्राबाद'चे स्वप्न साकार करता येईल. म्हणून त्याने अस्पृश्यांसाठी ५ कोटी रुपयाच्या निधीची तरतूद करून ठेवली" [३३]जणूकाही बाबासाहेब आज ना उद्या मुसलमान होणारच आहेत या अविर्भावात नबाब ख्वाजाहबिबुलाने " ....अस्पृश्यांच्या मुक्तीसाठी आणखी एक कोटी रुपयांचा फंड मुस्लिमांनी उभा करावा "[३४] असे आवाहन केले. निजाम आपल्या संस्थानात अस्पृश्यांच्या उन्नतीचे उपक्रम राबवू लागला 'पस्ता-ख्वाम' (अस्पृश्य) माझे नाक आहे त्यांना वर उचलणे आमचे नैतिक कर्तव्यच आहे" [३५] असे म्हणू लागला. एक अस्पृश्य पुढारी मंत्रिमंडळात घेतला. परंतु बाबासाहेबांनी निजामाचा हा बनावटपणा फार पूर्वीच ओळखला होता.

५) डॉ. आंबेडकरांची भूमिका :-

इ.स.१९२९ मध्ये देशभर अस्पृश्यावरील अन्याय-अत्याचाराच्या घटना वाढल्या होत्या. जळगाव मधील सवर्णांच्या जात्यांधामुळे तर बाबासाहेब इतके संतापले कि त्यांनी असहाय अस्पृश्यांना पाहून "मुसलमान होण्याचा सल्ला दिला..."[३६]पणतो सल्ला म्हणजे हिंदुना 'धक्का' देण्याचे तंत्र होते तरी विदर्भातील एक नेते अ. का. गवई यांनी 'डॉ आंबेडकर - मुस्लीम धर्म स्वीकारणार असल्याची अफवा उठवली.' धर्मांतर घोषणेनंतर दोन महिन्यांनी "ईद निमित्ताने सामुदायिक प्रार्थने साठी बाबासाहेब आंबेडकराना हकीम अबूयुसुफइसफादानी यांनी आमंत्रण दिले"[३७] बाबासाहेब तेथे गेले देखील, पण त्यामुळे पुढे "ते आणि त्याचे अनुयायी मुसलमान होणार आहेत" अशी पीर जमात अल्ली यांनी उठविलेली अफवा पंजाब येथील एका प्रसिद्ध वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झाली "[३८]

बाबासाहेबांच्या धर्मपरिवर्तनाची चर्चा देशात आणि देशाबाहेर मोठ्या प्रमाणात चालू होती. बाबासाहेबाच्या धर्मांतर भूमिकेमुळे अतिशय घाबरलेल्या अवस्थेत होते. आंबेडकर जर सुडाच्या भावनेने मुसलमान झाले तर काय होईल? याची धास्ती हिंदुतील धुरंदराना वाटत होती. पण बाबासाहेबांचे इस्लामसंबधी मत काय आणि कसे होते हे त्यांनी धर्मांतरघोषणे पूर्वी आणि घोषणेच्यानंतर देखील वेळप्रसंगी स्पष्ट केले. ते असे- " मुसलमान धर्म खऱ्या धर्मनिष्ठ मुसलमानाला हिंदुस्थानहि आपली मायभूमी आहे आणि हिंदू आपला इष्ठमित्र आहे असे मानु देत नाही. मुसलमान समाज हा सामाजिक सुधारणेचा विरोधक आहे. इस्लामचे बंधुत्व हे सर्वव्यापक नाही. ते बंधुत्व मुसलमान अनुयायांपुरतेच असते. असे त्यांनी आपल्या 'Thought on Pakisthan' याग्रंथात नमूद केले आहे "[३९]

मुसलमान धर्माविषयी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार वरील प्रमाणे असल्यामुळे मुसलमानधर्म स्वीकारावा हि कल्पना देखील त्यांच्या मनाला कधीही शिवणे-शक्य नव्हते.

संदर्भ -

१) कीर धनंजय, ' डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ' पाप्युलरप्रकाशान, मुंबई-१९९३ पृ. ९५
२) उपरोक्तपृ. ९६
३) खरातशंकरराव (संपा.) 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रे' इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे १९९०- पृ.५७ .
४) उपरोक्त पृ. ५७
५) वामन निंबाळकर (संपा)'सामाजिक क्रांतीची दिशा-म.भी.चिटणीस समग्र वाङ:मय' -प्रबोधन प्रकाशन -नागपूर २००९ पृ.२६६
६) शिखरे दा.न.(संपा) 'पंचशील पाक्षिक- दुसऱ्यामहाड सत्याग्रहाची हस्तपत्रिका, पृ ६१
७) गांजरेमा.फ.(संपा)' डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे' -खंड -७, अशोक प्रकाशन -नागपूर पृ.९
८) उपरोक्त पृ.९
९) राम गोपाल ' भारतीय मुसलमानांचा राजकीय इतिहास'-अनु.कमल पाध्ये-प्रका महाराष्ट्र साहित्यआणि संस्कृती- प्रकाशन मुंबई २००२ -पृ.२
१०) नलिनी पंडित 'महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास-ग्रंथालीप्रका.मुंबई २००० पृ.१८९
११) मोरे (डॉ.) दिनेश 'मराठवाड्यातील दलित चळवळीचा इतिहास 'आनंद पब्लीकेशन औरंगाबाद-२००६ -१५९
१२) बहिष्कृत भारत , ४ नोव्हे.१९२७
१३) बहिष्कृत भारत , २१ ऑग.१९२७
१४) बहिष्कृत भारत ,४ नोव्हे. १९२७
१५) थत्ते यदुनाथ ' भारतरत्नडॉ.बाबासाहेब आंबेडकर;जीवन विचार कार्य आणि परिणाम कौस्तुभ प्रकाशन -नागपूर १९९४ -पृ.३७
१६) बहिष्कृत भारत ,१५ मार्च १९२९
१७) sources material on Dr. Babasaheb Ambedkar and movement of Untouchables Vol-1 Educational Dept. of Maharashtra Bombay-1982- pp.135
१८) खरातशंकरराव 'पूर्वोक्त पृ.१
१९) सुरवाडे विजय (संपा) 'समकालीन सहकाऱ्यांच्या आठवणी' सुगावा प्रकाशन -पुणे आवृ.२००४ -पृ.१८६
२०) Dr. Ambedkar B.R. ' Thought on Pakisthan ' PP. 241
२१) कीर धनंजय -पूर्वोक्त -२९०
२२) खैरमोडेचा.भ.' डॉ.भी.रा.आंबेडकर -खंड.१२ पृ.२१२
२३) कांबळे (प्रा.) अरुण 'धर्मांतराची भीमगर्जना' सुगावा- प्रकाशन २००६ पृ .२२
२४) कसबेरावसाहेब ' आंबेडकर आणि मार्क्स ' सुगावा प्रकाशन, पृ. २२७
२५) कांबळे (प्रा.) अरुण, पूर्वोक्तपृ. २१
२६) दैनिक सकाळ -२३ ऑक्टोबर १९३५
२७) मून वसंत 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ' नेशनल बुक -दिल्ली पृ.७०
२८) कीर धनंजय-पूर्वोक्त-पृ.२६९
२९) कसबेरावसाहेब-पूर्वोक्त -पृ. २२७
३०) औचरमल (डॉ.)एल.वाय.आंबेडकरीचळवळआणिहैद्राबाद संस्थानातील दलितमुक्ती - संग्राम-सुगावा प्रकाशन १९९७ पृ. १७
३१) मोरे (डॉ.) दिनेश -पूर्वोक्त-पृ. १९४
३२) गायकवाड (डॉ.) नरेंद्र;मराठवाड्यातील दलित चळवळ अणि हैदराबादचा स्वातंत्रसंग्राम सुगावा प्रकाशन पृ.५९

३३) मून वसंत -पूर्वोक्त -पृ.३४

३४) कांबळे (प्रा.) अरुण- पूर्वोक्त.-२४

३५) मोरे (डॉ.) दिनेश पूर्वोक्त -१९३

३६) उपरोक्त-पृ. १९३

३७) दैनिक-सकाळ -२६ डिसे. १९३५

३८) कीर धनंजय -पूर्वोक्त पृ.२६९

३९) कीर धनंजय -'विश्वभूषणडॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मानसआणितत्वविचार रघुवंशी प्रकाशन -पुणे-१९७२ पृ.५०

५

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता

- प्रा. राजाराम कांबळे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे शोषित दलित वंचित जनतेच्या हक्कासाठी समतेसाठी लढणारे शुर लढवय्ये, बंडखोर, क्रातीकारी, क्रियाशील विचारवंत, महापुरूष होय. त्यांचे जीवन अनेक अविस्मणीय घटनांनी भरलेली गाथा होय. अस्पृश्यांचे मुक्तीदाता, समाजसुधारक, भारतीय संविधानाचे निर्माते, प्रकाड पंडित, अर्थतज्ज्ञ, साहित्यिक म्हणून त्यांचा नावलौकिक भारतीयांना माहित आहे. ते अष्टपैलू व्यक्तिमत्व होते. परंतू ते मुरब्बी पत्रकार होते, वृत्तपत्र सृष्टीतील नायक होते. त्यांचे इंगजी भाषेवर प्रभुत्व होते. त्यांची ग्रंथसंपदा इंग्रजी भाषेत असल्याचे जगाला माहित आहे. पण ते मराठी भाषेतही चांगले लिहू शकत होते हे त्यांच्या पत्रकारितेच्या क्षेत्रातील कामगिरीवरून समजून येते. पत्रकारितेच्या क्षेत्रात त्यांनी आपला ठसा उमटविला होता. मराठी साहित्य वाङमयाचा त्यांनी परिश्रमपुर्वक अभ्यास करून उच्चकोटीतील पत्रकार म्हणून नावलौकिक मिळविला होता. मराठी भाषेवरही त्यांनी प्रभुत्व मिळविलेले होते. इंग्रजी भाषेच्या बरोबरीने बाबासाहेबांनी मराठी भाषेचा सन्मान केला होता.

समस्त भारतवर्षाला आणि जगाला सुपरिचित व्प्यक्तिमत्व म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. हा त्यांचा परिचय ते समाजक्रांतिकारक म्हणून असला तरी त्यांच्या असामान्य बुध्दिमत्तेने त्यांच्या गाढ व्यासंगाने त्यांच्या जीवन आणि कार्याचे पैलू अनेक लेखकांनी प्रकाशित केलेले आहेत. डॉ. बाबासाहेबांच्या सामाजिक कार्याबददल भारताच्या भविष्याची दिशा निश्चित करण्याच्या त्यांच्या द्रष्टेपणाबददल भारतीय राज्यघटनेतील त्यांच्या देशचिंतनाबददल समाजचिंतनाबददल अनेक मोठमोठया विचारवंतानी लेखकांनी लिहिले आहे. या सर्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विविध जीवनाचे पैलू पाहात असताना भारतात अस्पृश्यता निवारण, राज्यघटनेचे शिल्पकार कायदेपंडित, समाजसुधारक, अर्थतज्ज्ञ, कृषीतज्ज्ञ, जल विद्युत विषयक कार्य, स्वातंत्र्य, समता बंधुता आणि

न्याय ही तत्वे रूजविण्यात तसेच भारताच्या लोकशाही बळकटीकरणासाठी त्यांची पत्रकार म्हणून असणारी भुमिका उल्लेखनीय आहे.

वृत्तपत्र हा समाजाचा आरसा आहे. समाज जागृतीसाठी वृत्तपत्रांइतके प्रभावी साधन दुसरे कोणतेच नाही याची जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानां होती. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नसला तरी निव्वळ शैक्षणिक उत्थान केल्यानेच समाजोध्दार होणार नाही हे अर्थशास्त्रात डॉक्टरेट झालेल्या बाबासाहेबांना कळले होते. आपला समाज शिक्षणासोबत समाजिक आर्थिक राजकीय इ. क्षेत्रात पुढे येण्यासाठी वृत्तपत्राची विशेष गरज जाणवू लागली. "हजारो संगिनीपेक्षा चार धारदार वृत्तपत्रे उचित कार्य करतात " या जगाला जिंकू पाहणा-या नेपोलियनच्या विचारसरणीप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वृत्तपत्र या माध्यमाचा सुयोग्य वापर बहुजन समाजाच्या सर्वांगिण उध्दारासाठी केला. अर्थहिन आणि द्रव्यहीन समाजाला सर्वांगिण विकास करण्यासाठी वृत्तपत्र या माध्यमासारखी इतर कोणतीही भुमी नाही अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भुमिका होती.

१८९१ ला इंग्रज सरकारने भारतीयांना राजकीय स्वरूपाच्या स्वायत्त अधिकाराचा पहिला हप्ता दिला. १९०९ च्या दरम्यान मोर्ले मिटो सुधारणान्वये भारतीय लोकांना राजकीय हक्काचा दुसरा हप्ता दिला गेला याच कालखंडात मुस्लिम लीगची स्थापना होवून त्यांच्याही राजकीय हक्काची मागणी पुर्ण करण्यात आली होती. १९१७ मध्ये पुन्हा इंग्रज सरकारने अधिकचे राजकीय हक्क देण्याची घोषणा केली. याचा फायदा केवळ हिंदू आणि मुस्लिम लीगलाच होणार होता. ही बाब लक्षात घेवून डॉ. बाबासाहेबांनी राजकारणात पर्दापण केले. परंतू ते ज्यांच्यासाठी लढू इच्छित होते तो समाज मुक आणि अज्ञानी होता. अशा मुक्या आणि अज्ञानी समाजास त्याच्या हक्काची जाणीव करून देण्यास तसेच सामाजिक राजकीय कार्यास गती आणण्यास त्यांनी ३१ जानेवारी १९२० रोजी मुकनायक या वृत्तपत्रास प्रारंभ केला. पत्रकारितेसंदर्भात आपले मनोगत व्यक्त करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुकनायकाच्या संपादकीयमध्ये लिहीतात, " बहिष्कृत लोकांच्या अन्यायावरील उपाययोजना सुचविण्यात आणि त्यांच्या उन्नतीच्या स्वरूपाची चर्चा करण्यास वृत्तपत्रासारखे दूसरे क्षेत्र नाही

तत्कालीन बरीचशी वृत्तपत्रे स्वतःच्या जातीची हितसंबध पाहणारी असल्यामंळे सामाजिक अभिसरणाच्या प्रक्रियेस लगाम बसतो बहिष्कृतांच्या दुःखाचे आणि दुःख विमोचनाचे शब्दरूप साधन मुकनायक होय."

छत्रपती राजर्षी शाहु महाराज यांच्या मदतीने सुरू केलेल्या मुकनायक या वृत्तपत्रास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेले नाव सुध्दा अतिशय समर्पक आहे. कारण शेकडो वर्षाच्या गुलामगिरीत चाचपडणा-या तोंड असून बोलु न शकणा-या बहुजन समाजाला दिशा देण्याचे महान कार्य मूकनायकला करावयाचे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता केवळ ग्रामीण शहरी किंवा भारतीय संस्कृतीचे जतन करणारी नव्हती तर ती समग्र भारतीय जीवनाच्या आणि संस्कृतीच्या परिवर्तनाची वैचारिक लढाई होती. म्हणून मराठी पत्रकारितेच्या इतिहासामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता ही लोकपत्रकारिता ठरलेलीआहे. मुकनायकमधील चौदा अग्रलेख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वतः लिहून बहुजन समाजाला त्यांच्या अधिकार आणि कर्तव्याची जाणीव करून दिली. तसेच त्यांनी आपल्या पत्रकारितेमार्फत बहुजन समाजात स्वाभिमानाची ज्योत पेटविली.

मुकनायक हे वृत्तपत्र त्या काळातील इतर वृत्तपत्रांप्रमाणे अल्पावधित लोप पावणारे नसावे, तर दिर्घकाळात चालविण्याचा त्यांचा मनसुबा होता. यासाठी ते रात्रंदिवस एक करून लेखन कार्यास लागले. इंग्रजीत लिहिण्याची व इंग्रजीत विचार करण्याची सवय जडली असल्याने ते इंग्रजीत लिहित नंतर त्याचे स्वतः मराठीत भाषांतर करून छापून काढीत यासाठी त्यांना अधिक मेहनत व वेळ खर्ची घालावा लागे वृत्तपत्र अधिक जोमाने चालविता यावेत त्यात दुसरी कोणती अडचण येवू नये म्हणून त्यांनी सिडनहॅम या सरकारी कॉलेजची प्राध्यापकाची नोकरी सोडली. डॉ.बाबासाहेब उच्च शिक्षणासाठी परदेशात गेले त्यांच्या गैहजेरीत व्यवस्थापकांना मूकनायक चालविता आले नाही. समाजबांधवांच्या प्रामाणिक सहकार्याअभावी मूकनायक बंद पडले. परंतू अस्पृश्यांना राजकारणात पाय रोवून उभे राहिले पाहिजे याची जाणीव झाली. तसेच मूकनायक अस्पृश्यांना नवविचार देणारे पाक्षिक ठरले.

अस्पृश्यांच्या समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी सन १९२४ साली बहिष्कृत भारत सभेची स्थापना केली. अस्पृश्यांच्या समस्यांचा अडचणींचा या सभेने चौफेर विचार करून ही चळवळ अधिक तेजस्वी करण्यासाठी वृत्तपत्राच्या नावाचा विचार करण्यात आला की जे ३ एप्रिल १९२७ रोजी बहिष्कृत भारत नावाने सुरू करण्यात आले होते. या वृत्तपत्राची सर्व प्रकारची जबाबदारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वीकारली होती. वृत्तपत्र सृष्टीतील अनुभव त्यांना नव्हता तरी त्यांनी आपल्या बांधवांसाठी तळमळीने मोठया जिददीने अनेक लेख लिहिले बहुजन समाजाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर बहिष्कृत भारता मार्फत स्वातंत्र, समता, बंधुता आणि न्याय या चार चतुःसुत्रीचे बाळकडू पाजले. या महापुरूषाचे वृत्तपत्रातील लिखाण चिरंतर राहिल म्हणूनच ते उच्चकोटीतील पत्रकार ठरतात. म्हणून त्यांना वृत्तपत्रसृष्टितील नायक संबोधने उचित ठरेल.

वृत्तपत्रातून सत्य परिस्थितीची जाणीव बाबासाहेब करून देत असत. अस्पृश्य बांधवांनी आत्मप्रतिष्ठेसाठी लढा देण्यास तयार रहावे गुलामगिरिच्या बाहुपाशातून मुक्त होण्यासाठी संघर्ष करण्यास सिध्द व्हावे असा उपदेश करून बधीर मुक्या लाचार जनतेत ते स्फुर्ती निर्माण करीत असत. अस्पृश्यांच्या विविध समस्यांबरोबरच हिंदू समाजातील अप्रिय रूढी परंपरा असामाजिक तत्वांचा या वृत्तपत्रात उल्लेख करून हिंदू समाजाची अधोगती कशी झाली याविषयी ते तपशीलवार लिहित डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गाढे अभ्यासक असल्याने वृत्तपत्रातील लिखाणात युक्तीवादाला आणि तर्कशक्तीला आवाहन असे त्यामूळे त्यांचे लेख बुध्दीला चालना देणारे असत विचार क्रांतिकारी असायचे. परिणामस्वरूप वाचक वर्गात उत्साह संचार करीत असे. जनजागृती करण्यास त्यांचे लिखाण सक्षम होते.

२४ नोव्हेंबर १९३० मध्ये बाबासाहेबांच्या जनता चा पहिला अंक प्रकाशित झाला त्याचे संपादक देवासम विष्णू नाईक होते डॉ. बाबासाहेबांना सार्वजनिक कामाचा व्याप असूनही जनता मध्ये त्यांनी जे लेख लिहिले त्याला वृत्तपत्र सृष्टीत तोड नाही. त्यांनी हाती घेतलेले सामाजिक कार्य कशा योग्य आणि आवश्यक आहेत त्याचे विवेचन जनता मधून करीत त्यांच्या विचारांनीजनता भारावून जायची

आपले मानसिक शोध होत असल्याची त्यांना जाणीव व्हायची त्याूळे अस्पृश्यांना बाबासाहेब आपले मुक्तीदाता असल्याचे जाणवत असे. त्यांची वृत्तपत्रीय भाषा सरळ पण सडेतोड निर्भीड असल्याने वाचकांच्या हृदयात त्यांचे विचार जावून भिडत. त्यांच्या लेखात पक्का निर्धार आवेश जोश असायचा प्रतिस्पध्र्यावर ते एखाद्या कसलेल्या मुरब्बी योध्दाप्रमाणे बौध्दीक वाद करीत की ज्यामुळे विरोधक घायाळ होत असत. सामाजिक प्रबोधन व सामाजिक न्यायाचा आग्रह त्यांनी पत्रकारिता क्षेत्रात त्यांनी धरला होता. डॉ. बाबासाहेब क्रियाशील विचारवंत होते. क्रांतीकारी होते. आणि हे क्रातीकारी विचार समाजाने स्वीकारावे म्हणून त्यांनी जाणीवबध्द लेखन केले. त्यांच्या लिखाणात आक्रमकता होती.

३१ ऑक्टोबर १९३१ रोजी "जनता" चे साप्ताहिकात रूपांतर झाले या साप्ताहिकात सर्व धर्मियांचे लेख प्रसिध्द होत असत बाबासाहेबांची वृत्तपत्रे, विचारपत्रे होती. या आंबेडकरी चळवळी, अभिप्राय, सभा, संमेलने यांचे वृत्तांत, कवितांचा समावेश असायचा . तद्नंतर जनताचे 4 फेब्रुवारी 1956 रोजी प्रबुध्द भारत असे नामांतर झाले. धर्मांतरापुर्वीच बाबासाहेबांनी या नावाचा विचार केला होता.

वर्षानुवर्षे जातीयतेच्या नावाखाली भारतीय हिंदू धर्मीय वर्णव्यवस्थेतील अस्पृश्य समाज हिणत्वाने जीवन जगत होता. जातीय व्यवस्थेला धर्माच्या मुलाम्याने अधिकच मजबुती आणली होती. या मजबुतीवर प्रहार करण्यासा राष्ट्रपिता महात्मा फुले यांच्यानंतर कोणीही पुढे येण्यास धजत नव्हता. अशा वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुक्ती संग्रामास कंबर कसली व समाज प्रबोधनार्थ मुकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता, समता, प्रबुध्द भारत इ. वृत्तपत्रे वाचकांच्या उंबरठयावर पोहोचवली. हा मानव कल्याणाचा वसा त्यांनी आपल्या जीवाचे रान करून जपला. त्यासाठी त्यांनीआपला देह व बुध्दिमत्ता पणास लावली यातून त्यांच्या वृत्तपत्रीय तळमळीची जाणीव होते. मूकनायक आणि बहिष्कृत भारत ही वृत्तपत्रे चालविण्यासाठी त्यांनी जे कष्ट उपसले ,त्याची परतफेड बौध्दबांधव,बहुजन वर्ग व स्त्रीया कधीही करू शकणार नाहीत अशा तगमगीतूुन व कष्टातून त्यांनी लोकजागृतीचे व समाजजागृतीचे कार्य केले.

एकंदरीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वृत्तपत्रीय कार्यासाठी जो काही त्रास घेतला त्यास तोड नाही हे आम्ही नम्रपणे कबुल केले पाहिजे की त्यांच्या या वृत्तपत्रामूळे भारत देशात मोठी समाजक्रांती घडून आली. मानवतेसाठी लढण्याची नवशक्ती माणसाप्रमाणेच जगण्याची प्रेरणा या वृत्तपत्रांनी दिली. समाजक्रांतीने जी आकाशाला गवसणी घातली ती या वृत्तपत्रांमुळेच. हा या वृत्तपत्राचा गौरव आणि पत्रकार म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे श्रेष्ठत्व होय.

६

DR. B.R. AMBEDKAR AND FEMINISM IN INDIA

-Dr. prashant krushnarao pathak

ABSTRACT: -

Dr. Ambedkar – The determined fighter and a deep scholar has made significant efforts to lead the society on the path of Liberty, Equality and Fraternity. He was first Indian to brake down the barriers in the way of advancement of women in India. He laid down the foundation of concrete and sincere efforts by codifying the common Civil Code for Hindus and other sections of the Indian society. The present paper is an attempt to highlight Dr. Ambedkar's view on women problems in pre and post independent India and its relevancy in present scenario. Dr. Ambedkar started his movement in 1920. He started fierce propaganda against the Hindu social order and launched a journal Mooknayak in 1920 and Bahiskrit Bharat in 1927 for this purpose. Through its issues he put due stress on the gender equality and the need for education and exposed the problems of the depressed as well as women. The encouragement of Dr. Ambedkar to empower women to speak boldly was seen when Radhabai Vadale addressed a press conference in 1931. He strongly advocated for family planning measures for women in Bombay Legislative Assembly. Dr. Babasaheb spent his life for the betterment of women even involved in bad practices and professionals like prostitutions. Ambedkar created awareness among poor, illiterate women and inspired them to fight against the unjust and social practices like child marriages and devdasi system.

INTRODUCTION

Dr. B.R Ambedkar was among the most outstanding intellectuals of India in the 20th century in the word. Paul Baran, an eminent Marxist economist, had made a distinction in one of his essays between an "intellect worker" and an intellectual. The former, according to him, is one who uses his intellect for making a living whereas the latter is one who uses it for critical analysis and social transformation. Dr. Ambedkar fits Baran's definition of an intellectual very well. Dr. Ambedkar is also an outstanding example of what Antonio Gramsci called an organic intellectual, that is, one who represents and articulates the interests of an entire social class. Dr. Ambedkar – the determined fighter and a deep scholar, secured the highest academic honors from some of the most prestigious universities of the world. He made significant efforts to lead the society on the path of Liberty, Equality and Fraternity. It

is proved by a recently conducted survey by „History TV 18 and CNN IBN‟ in June 2012. „Who is the greatest Indian after Mahatma Gandhi?‟ is the question asked from the people of India. The contestants include, First PM Jawahar Lal Nehru, Singer Lata Mangeshkar, Industrialist J.R.D.Tata, A.P.J.Abdul Kalam, Indira Gandhi and Vallbhbhai Patel etc. The final cumulative ranking was conducted following the three ways poll; ranking by jury (online and on ground), ranking by popular votes and ranking by market research. Finally, Dr. B.R.Ambedkar declared as winner. Historian Ramchandra Guha stated on the declaration of results "Dr. Ambedkar‟s legacy has been distorted to suit particular interests. He was a great scholar, institution builder and economic theorist" Prof. A. K. Sen has also said, "Ambedkar is my Father in Economics. He is true celebrated champion of the underprivileged. He deserves more than what he has achieved today. However he was highly controversial figure in his home country, though it was not the reality. His contribution in the field of economics is marvelous and will be remembered forever..!" Ambedkar was not only the father of Indian Constitution; he was a great freedom fighter, political leader, philosopher, thinker, economist, editor, social reformer, revivalist of Buddhism and was first Indian to brake down the barriers in the way of advancement of women in India. He laid down the foundation of concrete and sincere efforts by codifying the common Civil Code for Hindus and other sections of the Indian society.

II. OBJECTIVES, METHODS AND MATERIALS

The present paper is an attempt to highlight Dr. Ambedkar's view on women problems in pre and post independent India and the relevancy of his ideas in present political and social scenario of India. Secondary data collected from internet, Government documents, newspapers, published papers, books and speeches delivered by Dr. Ambedkar in Parliament, various conferences and meetings in pre and post independent India.

ANALYSIS AND DISCUSSION

Dr. Ambedkar started his movement in 1920. He stated "We shall see better days soon and our progress will be greatly accelerated if male education is persuaded side by side with female education…" 1 He started fierce propaganda against the Hindu social order and launched a journal Mooknayak in 1920 and Bahiskrit Bharat in 1927 for this purpose. Through its issues he put due stress on the gender equality and the need for education and exposed the problems of the depressed as well as women. Ambedkar‟s perception of women

question, emphasizing their right to education, equal treatment with men, right to property and involvement in the political process resembled the global feminists demand. As J. S. Mill expressed in the Subjection of Women, the legal subordination of one sex to the other is wrong in itself and one of the chief hindrance to human development; and ought to be replaced by a principle of perfect equality, admitting no privilege or power on the one side, nor disability on the other, Ambedkar also holds the same views on work for women (More 2011). In January 1928, a women‟s association was founded in Bombay with Ramabai, Ambedkar‟s wife, as its president. In the Kalram Temple Entry Satyagraha at Nasik in 1930, five hundred women participated and many of them were arrested along with men and ill treated in jails. The encouragement of Dr. Ambedkar to empower women to speak boldly was seen when Radhabai Vadale addressed a press conference in 1931. She said "It is better to die a hundred times than live a life full of humiliation. We will sacrifice our lives but we will win our rights." The credit for this self – respect and firm determination of women goes to Ambedkar. Dr Ambedkar believed in the strength of women and their role in the process of social reform. The historic „Mahad Satyagraha‟ witnessed participation of three hundred women along with their male counterparts. Addressing another meeting of about 3000 women, he said, "I measure the progress of community by the degree of progress which women had achieved. Let every girl who marries stand by her husband, claim to be her husband‟s friend and equal, and refuse to be his slave. I am sure if you follow this advice, you will bring honour and glory to yourselves." He strongly advocated for family planning measures for women in Bombay Legislative Assembly. In 1942, being a Labour Minister of Executive Council of Governor General, he introduced a Maternity Benefit Bill. He provided several provisions in the constitution for protecting the welfare and civil rights of women. He introduced the Hindu Code Bill in the Parliament and highlighted the issues about women‟s property right. The bill received strong opposition from many political leaders. In turn, Dr. Ambedkar resigned from the cabinet expressing his discontent over non acceptance of woman‟s right by the parliament. Besides, he highlighted the issues of Muslim women. His secular perspective is known through his thoughts on „Purdah‟ (Veil) system, religious conversions and legal rights for Muslim women. In short, along with the depressed class women, his thoughts for emancipation of all the women are expressed with same allegiance 2 . Ambedkar emphasis was on reconstruction of the Hindu society on the basis of equality rather than the social reforms initiated by Brahma Samaj or Arya Samaj because their attempts were limited only to the upperstrata of the society. His in depth study of Smritis and

Shashtras and his experience from the response of upper castes during the temple entry movement crystallized his conclusions on Hindu philosophy and society. Gaining inspiration from Ambedkar, many women wrote on various topics. And Tulsibai Bansode started a newspaper „Chokhamela‟. This shows how Ambedkar created awareness among poor, illiterate women and inspired them to fight against the unjust and social practices like child marriages and devdasi system. Dr. Babasaheb Ambedkar exclaimed, "I strongly believe in the movements run by women. If they are truly taken in to confidence, they may change the present picture of society which is very miserable. In past, they have played a significant role in improving the condition of weaker section and classes.‟‟‟ He always honored women for their work and hardships. While addressing in conferences to women he could easily communicate with them as a homely person and conversation. He evoked women in the following words. "Never wear such clothes which will degrade our personality and character. Avoid wearing the jewellery on your body everywhere. It is not fare to make hole on nose and wear „nath‟." In this he condemned all the bad traditions, habits and ways of life which made life difficult and complex. And to the surprise, even the illiterate women followed his advice from the bottom of their heart.

Dr. Ambedkar tried an adequate inclusion of women‟s right in the political vocabulary and constitution of India. i.e. , Article14 - Equal rights and opportunities in political, economic and social spheres. Article 15 prohibits discrimination on the ground of sex. Article 15(3) enables affirmative discrimination in favour of women. Article 39 – Equal means of livelihood and equal pay for equal work. Article 42 – Human conditions of work and maternity relief. Article 51 (A) (C) – Fundamental duties to renounce practices, derogatory to the dignity of women. Article 46 – The state to promote with special care, the educational and economic interests of weaker section of people and to protect them from social injustice and all forms of exploitation. Article 47 – The state to raise the level of nutrition and standard of living of its people and the improvement of public health and so on. Article 243D (3), 243T (3) & 243R (4) provides for allocation of seats in the Panchayati Raj System. The Hindu Code Bill, the most formidable legislative measure of modern India, sought among other reforms, to put an end to a variety of marriage systems prevailing in India and legalise only monogamous marriages. The Code also sought to confer on women the right of property and adoption which had been denied by Manu. It put men and women on an equal level in all legal matters.

CONCLUSIONS

In the condolence message, on Ambedkar"s death in parliament, Prime Minister Jawaharlal Nehru said "Dr. Babasaheb Ambedkar was a symbol of revolt against all oppressive features of Hindu society". His dream of society, based on gender equality is yet to be realized and therefore his thoughts are important for the social reconstruction that favors women empowerment. Dr. Babasaheb expressed his views on the state of life of all women. He stated that women must be treated equally and given equal prestige. He insisted on Hindu Code bill suggesting the basic improvements and amendments in assembly. He also insisted and evoked all the parliamentary members to help to pass the bill in parliament. Eventually, he resigned for the same. The teachings and thoughts of Dr. Ambedkar are useful not only women but also all the Indian even today. His deep concern and feelings for all round development of women is expressed from his each sentence and word. In his last speech in Indian Parliament we can know his feelings and respect showed towards women. He quoted the famous thoughts of an Irish Patriot Daniel O Connal as, "No man can be grateful at the cost of his honour, no woman can be grateful at the cost of her chastity.

REFERENCES

[1]. Ahir,D.C. (1990) "The Legacy of Dr. Ambedkar" B.R.Publishing corporation, New Delhi

[2]. Ambedkar, B.R. (1987) "Women and Counter Revolution" Riddles of Hindu Women" in Dr. Baba Saheb Ambedkar: Writings and Speeches, Vol. 3, Department of Education, Govt of Maharashtra.

७

ग्रंथप्रेमी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर

-प्रा. विकास विधाते

स्पष्ट रूप से देखा जाए तो भले ही डॉ़ बााबसाहब आंबेडकर जी का जन्म हिंदु वर्णव्यवस्था में दलित जाती में हुआ था । लेकिन इसी चातुवर्ण्य व्यवस्था के तहत दलित समाज को सत्ता, संपती एंव **शिक्षा** में अधिकार नही था । फिर भी सवाल यह है की डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी ने अपने जीवन में ग्रंथो से इतना प्यार क्यों किया और उन्हें ग्रंथप्रेमी डॉ. बाबासाहब आंबेडकर क्यो कहा जाता है । तो इन सारे सवालों का जवाब हमें इतिहास से मिलता है । मूल रूप से ग्रंथो की परंपरा हमें तथागत भगवान गौतम बुध्द के समय से ही बरकरार दिखाई देती है । उसी समय इस **देश** में नालंदा, **तक्षशिला**, **विक्रमशिला**, वल्लभी और सारनाथ जैसे **विश्वविद्यालय** का निर्माण हुआ था । मतलब आज से ढाई हजार साल पहले इस **देश** के **पूर्व पश्चिम**, दक्षिण, उत्तर और मध्य **देश** में **शिक्षा** का प्रवाधान था । सम्रट **अशोक** के समय में भी इस **देश** में 84 हजार **विहारों** का निर्माण किया गया । इन्ही **विहारों** में धम्मकार्य के अलावा **शिक्षा** का प्रावधान किया गया था । लेकिन सम्राट **अशोक** का **पोता बृहदरथ पुष्य मित्र शुंग** के दवारा हत्या एक कपटनिति से करवाई गई । तब से इस **देश** में जातीयवादियों का बोलबाला रहा है । आगे चलकर इसी परंपरा को रोकने का कार्य क्रांतिबा जोतिबा **फुले** ने किया । उन्होंने बहुजनों के पीछडेपन का कारण जानना चाहा तो उन्हें पता चला की इस **देश** में अविज्ञा के कारण इस **देश** का मूलनिवासी समाज पिछडा हुआ है तब जाकर यहॉ के मूलनिवासियों को जोतिराव फुले ने ज्ञान का मार्ग दिखलाया । इतना ही नही उन्होंने बहुजन समाज में **शिक्षा** की जागृती के लिए

विद्या बिना मति गई,
मति बिना गति गई,
गति बिना नीति गई,
नीति बिना वित्त गई
वित्त बिना शूद्र चरमराये,
इतना सारा अनर्थ एक अविद्या से हुआ

इस तरह का नारा दिया जिससे बहुजन समाज में **शिक्षा** के प्रति जागृती फैल **गयी** । यह उदाहरण इतिहास का गवाह है क्योंकि बाबासाहब के पिता रामजी पर जोतिराव के सत्यषोधक समाज के संस्कार थे । पिता रामजी जोतिराव फुले के कॉरवा से चिरपरिचित थे । उसी कारण उन्हें **शिक्षा** से लगावा था । इतना ही नही पिता रामजी ने भी दलितों के दुखों को **अनुभव लिया था।** उन्हें भी यकीन था की दलितों के दुखों को दूर करना है तो **शिक्षा** के बगैर नही चलेगा । उन्होंने अपने बेटे को **शिक्षा** के प्रति चेतित किया था । इतना ही नही सुभेदार रामजी अपने बेटे को बचपन से किताबे पढने की लगन से जोड दिया था । बेटा भिमराव भी किताबों से प्यार करने लगा, किताबे पढने लगा । बेटे भिमराव की किताबों की लगन देखकर पिता रामजी आनंदी हो जाते **थे** इतना ही नही उनके पास पैसा नही होता तो वह अपनी बे**टी** के गहने गिरवी रखते **थे** । उससे पैसे लेकर उससे किताबे लेते **थे** जब तनख्वाह मिलती तो वह पैसे चुकाकर अपनी बेटी के गहने वापीस लाते **थे** ।

इस तरह से बेटे भिमराव की पढने की भुख बडने ही लगी थी । पढने की लगन से वह **पाठशाला** से लेकर अपनी गली और पुरे इलाके से परिचित हो गए थे । बचपन से भिमराव होनहार और **होशियार** लडका **था** । जैसे ही यह लडका बडा होने लगा तो किताबों के प्रति वह आकर्षित होने लगा । जब वह बम्बई में दसवी कक्षा में पढता था उस समय की बात है । दोपहर के खाना खाने के समय में वह नजदीक के ही गार्डन में जाकर लगन से पढाई करता **था** । जिससे उन्हें वहॉ के लोग भी जानने पहचानने लगे थे । इसी पढते लडके को केळूसकर गुरूजी ने भी देख लिया था । एक दिन केळूसर गुरूजी ने भीमराव से अपना नाम भी पुछ लिया था और किताबों की लगन देखकर उन्हें नवाजा भी गया था । उसी समय केळुसकर गुरूजी ने भिमराव को एक किताब दिया था उस किताब का नाम था 'गौतम बुध्द' भिमराव ने यह किताब पढकर वह काफी प्रभावीत **हुये** थे । तब से उनकी और केळुसकर गुरूजी की अच्छी जान पहचान हुई थी । जहॉ पर किताबों की वजह से ,भिमराव और कुळुसकर गुरूजी की पहचान तो हो गई लेकिन यही **पहचान** आगे चलकर लंबी पहचान बन गई क्योंकि आगे चलकर सयाजी **गायकवाड** महाराज की तरफ केळुसकर गुरूजी ही डॉ. भिमराव को लेकर गए थे ।

हमने उपर देख लिया की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी को बचपन से किस तरह की किताबे पढने की **लगन** लगी थी । जब वह दसवी कक्षा में थे तो उन्होंने नेपोलियन के बारे में सुना था

तो उसी किताब को मिलाने के लिए डॉ बाबासाहब ने दसवी की परीक्षा हो जाने के बाद छुटियों में काम करके उससे वह किताब खरीदी थी । इतना ही नही कॉलेज जाने के लिए उनके घरवालो ने उन्हें पैसे दिए थे लेकिन भिमराव ने उस पैसो से किताब खरीद ली थी और वह महिना भर कॉलेज तक पैदल ही जाते थे । आगे चलकर उनकी यह भूक और भी बढ गई थी । उसी किताबों की भूख को मिटाने के लिए इस ग्रंथप्रेमी डॉ.बाबासाहब आंबेडकरजी ने मुंबई में दादर के पास हिंदू कॉलोनी में दो प्लॉट लिए थे । एक प्लॉट पर उन्होंने खुद को रहने के लिए बंगला बनवाया था । उसी के नजदिक उन्होंने ग्रंथो के खातिर बंगला बनवाया था । दुनिया में आपको यह एकमात्र उदाहरण देखने को मिलेगा की किसी ने किताबों के खातिर बंगला बनावया था । जब डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी **विदेश** में थे उस समय उन्होंने वहॉ पर अलग अलग तरह की सुंदर **सुशिल** बडी बडी ग्रंथो के लिए मंजिलो का निर्माण देखा था । उस समय डॉ. बाबासहब ओबेडकरजी को भी लगता था कि क्यों न मै भी अपने **देश** में इस तरह की किताब घर बनवाउॅ और उन्होंने जो ख्वॉब देखा उसे पुरा भी किया ।

ग्रंथप्रेमी डॉ बाबासाहब आंबेडकरजी ने एक ही समय में एक रहने के लिए और एक किताबों को रखने के लिए बंगला बनवाया था । जहॉ पर वह रहते थे उस बंगले को उन्होंने राजरत्न यह नाम दिया था और किताब के लिए जो उन्होंने बंगला बनवाया उसका नाम था चारमिनार । जब वह खास करके किताबों के लिए महल बनवा रहे थे । तब वह खुद उस बंगले के काम की देखबाल करते थे । विषेष करके उन्होंने किताबों का राजमहल बनवाते समय किताबें रखने के लिए अलमारीयों को जगह रख दि थी अन्य ग्रंथो के लिए भी डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी ने अपने राजमहल में अलग किस्म से जगह दे दी थी । किताबे खराब न हो जाए उसके लिए उन्होंने खाली जगह छोड दी थी । जिस में ग्रंथालय में हवा खिल सके । इस बात का भी ध्यान रखा गया था । जब उनके इस किताबों के राजमहल का निर्माण हो गया तो उन्होंने अपनी इस ग्रंथालय में उन्हें जो केळूसकर गुरूजी ने किताब दे दी थी उस किताब से अपनी ग्रंथालय की **शुरुवात** कर दी थी । इनके ग्रंथालय में करीब करीब साठ हजार से आगे से ज्यादा किताबे थी । इनमें **खासकर समाजशास्त्र,** इतिहास, संस्कृत, इंग्रजी, **राज्यशास्त्र**, मराठी, हिंदी और **विदशी** भाषा की किताबे भी थी । हर समय किताबे आसानी से मिल जाए उसके लिए डॉ बासाहब आंबेडकरजी ने किताबो को नंबर दिए गए थे । अपनी इस राजमहल में नंबर के तहत ही किताब को रख दिया गया था । इसका यह भी मतलब था कि आसानी से किताब मिल जाए और किताबे जल्दी न फट जाए । ?

जब डॉ बाबासाहब आंबेडकरजी **विदेश** से अपने **देश** आ रहे थे उस समय । इस ग्रंथप्रेमी **व्यक्ति** ने अपने लिए अगर क्या लाया था तो किताबे । उन्होंने चार से पॉच बक्से किताबे **विदेश** से मंगवाई थी

। लेकिन दुख की बात वह जहाज ही डूब गई । जिसके कारण डॉ बाबासाहब आंबेडकरजी की किताबे डूब गई । ऐसा भी कह दिया जाता है कि वह अपने जीवन में कब दुखी हुए थे । तो इस बात का उदहारण है उनकी किताबों का जहाज जब डूब गया था तब डॉ बाबासहब आंबेडकरजी दुखी हुए थे । जिस तरह से बचपन में उन्हें कक्षा से बाहर बिठाया गया लेकिन आगे चलकर वह बी ए, एम ए, बी एस सी, एम एस सी, **पि. एच. डी.,** डि एस सी, एल एल बी, एल एल डी, डी लिट, बार ॲट लॉ आदि डिग्रिया ले चुके थे । इसी के साथ जिस भिमराव को बचपन में गरीबी की वजह से किताबे नही मिली । उसी डॉ. बााबसहब आंबेडकरजी ने अपने बलबुते पर किताबों के लिए राजमहल बनवाया था । **शायद** इस दुनिया **मे** सबसे पहला उनका ही अपना नीजि किताबों एवं ग्रंथो के लिए राजमहल हुआ होंगा । इस तरह से थे ग्रंथप्रेमी डॉ. बाबासाहब आंबेडकर ।

८

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्ष्णिक दृष्टिकोण

प्रा.बाजीराव कृष्णाजी पाटील

जीवनकार्याचे निरुपण, दलिताचे दिपस्तंभ, सनातनांचे कर्दनकाळ, भारतरत्न् डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ कायदयाचे जानकार नव्हते तर ते एक शिक्षणतज्ज्ञही होते. महात्माजोतीराव फुले यांना गुरु मानून डॉ.आंबेडकरांनी महात्मा जोतीरावांची चळवळ पुढे नेण्याचा वसा घेतला होता. डॉ. बाबासाहेबांनी या चळवळीला अधिक क्रियाशील आणि अधिक सक्ष्म बनविले समग्र शोषित वर्गाचे शिक्षण झाले पाहिजे. असा त्यांचा आग्रह होता. शिक्षण हा सामाजिक , आर्थिक आणि राजकीय क्रांतीचा मुलाधार आहे. असे त्यांचे सांगणे होते.

भारतरत्न् डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दैदिप्यमान, प्रकांडपंडित असे सर्व क्षेत्रात निपुण होते. इतिहास, राज्यशास्त्र ,अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र , मानववंशशास्त्र अशा विविध विषयांचे त्यांना ज्ञान होतेच शिवाय ते उत्कृष्ठ कायदेपंडित होते, पत्रकार होते, संसदपटु होते. बैाध्द्ध्म्म्चक्रपर्वतक होते त्याबरोबरच उत्कृष्ठ अर्थतज्ज्ञ होते. त्यांचे अनेक क्षेत्रात अतुलनीय योगदान आहे. भारतीय सामाजिक राजकीय आणि आर्थिक परिवर्तन् घडवून आणण्यासाठी विविध पैलूपैकी एक महत्वाचा शैक्षणिक पैलू याबाबत काही अंश् मांडण्यांचा हा एक प्रयत्न्.

भारतीय दलितांचे प्रश्न् सोडविण्यासाठी ज्या काही चळवळी झाल्या त्याचा तपशिल इथे मांडायचा नाही तर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यता निर्मूलनाचा त्यासाठी जाति निर्मूलनाच्या संदर्भात शैक्षणिक विचारांचा आढावा घेण्यांचा प्रयत्न् आहे . भारतात प्राचीन कालखंडात जाति व्यवस्थे विरूध्द पहिला हल्ला महात्मा गौतम बुध्दांनी केला. ज्ञान म्हणजे प्रकाश ही सुंदर व्याख्या बुध्दांनी लोकांच्या साठी केली. चातुर्वर्ण्य चंद्रग्रहण लागलेल्या भारतीय समाज रचने बाबत अतिशय तिखट प्रतिक्रिया महात्मा जोतीराव फुले यांनी दिली. अस्पृश्यता आणि जाति भेद म्हणजे भारतीय समाजाला लागलेले कॅन्सर होते. फुले–शाहू- आंबेडकरी

चळवळ या रोगाचा उपचार ठरले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले आयुष्य् अस्पृश्यता आणि जातियता यांच्या निर्मूलनासाठी घालविले. ते बहुसंख्य् वर्गाच्या कल्याणासाठी आयुष्य्भर कार्यकरत राहिले . शोषित वर्गांचे शिक्षण झाले पाहिजे हा त्यांचा आग्रह होता. तसेच समाजाची पुनर्रचना झाली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. त्यासाठी शिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोण् विधायक होता. शिक्षण हा सामाजिक आर्थिक राजकीय क्रांतीचा मूलाधार आहे असे त्यांचे सांगणे होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबडेकरांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान –

शिका, संघटित व्हा, आणि संघर्ष करा या तीन तत्वात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सर्व शैक्षणिक विचारांचे सार आहे. क्रियाशील बनणं् ,अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात संघर्ष करणं आणि त्या ध्येयासाठी संघटन बाधणे म्हणजेच क्रांतीचा मार्ग खुला करणे होय. शिक्षण हीच शोषणमुक्तीची पायवाट होती. भारतीय पददलित , स्त्रिाया यांच्या उज्ज्वल भविष्याचा मार्ग म्हणजे शिक्षण होय. अशी त्यांची खात्री होती बाबासाहेबांच्या मते जे माणुस घडविते ते शिक्षण होय. शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि प्रज्ञा यांचा सुरेख संगम होय. डॉ.आंबेडकरांना मूल्याधिष्ठित म्हणजे उच्च् नैतिक बैठक असलेले शिक्षण अपेक्षित होते. विशुध्द्नैतिक आचरणातून त्यांना केवळ व्यक्ती जीवनाचा विकास करायचा नव्हता तर लोकशाही देखील यशस्वी करायची होती. अमेरिकेहून त्यांनी त्यांच्या वडिलांच्या मित्राला लिहिलेल्या पत्रात म्हटले होते. दीनदलितांचे दैन्य् संपविणारा एकमेव मार्ग म्हणजे त्यांचे शिक्षण होय. कार्यकर्त्यांनी शिक्षण प्रसारासाठी झटले पाहिजे त्यांनी या पत्रात शेक्सपिअरच्या नाटकातील एक वाक्य लिहीले होते. प्रत्येक मनुष्याच्या आयुष्यात जेव्हा संधीची लाट येते. तेव्हा तिचा योग्य् प्रकारे उपयोग केला तर त्या मनुष्यास वैभव प्राप्त् होते. शिक्षणाची संधी प्रत्येकाने

साधावी असा सल्ला त्यांनी आपल्या कार्यकर्त्यांना दिला. संधीचा सदुपयोग करणे हे वचन त्यांच्या जीवन शिक्षणांचे मुख्यसूत्र होते.

समानते साठी शिक्षण-

समाजात दिवसेंदिवस असमानतेची दरी वाढत असल्यांचे पाहून त्यांना खंत वाटत होती त्यांचे विचार असे होते की शिक्षण प्रत्येकाच्या आवाक्यात आणता आले पाहिजे म्हणून निम्नस्तरीय वर्गासाठी शिक्षण जेवढे स्वस्त व सुलभ् करता येईल तेवढे करता आले पाहिजे तत्कालीन शासनाला त्यांनी मागासवर्गीय समाजाला आपुलकीची वागणूक देण्याचे आवाहन केले होते. डॉ.बाबासाहेब सांगतात की, सर्वजाती जमातींना एका समानतेच्या पातळीवर आणावयांचे असेल तर त्या वरील एकमेव उपाय म्हणजे असमानतेचे तत्व् नाकारणे आणि जे त्या पातळीखाली आहेत त्यांना आपुलकीची वागणूक देणे.

नैतिक मूल्यांसाठी शिक्षण –

डॉ.बाबासाहेबांच्या मते शिक्षण मूल्याधिष्ठित असावे. मुलांच्या मनावर शिक्षणाचा प्रभाव योग्य् प्रकारे झाला पाहिजे. शिक्षणाने त्याग, मानवता,विनम्रता, नैतिकता यासारखी मूल्ये बालमनावर रुजविली पाहिजेत यामुळे त्यांचा व्यक्तीमत्व् विकास होऊ शकेल . जीवनालामूल्याची जोड असणे गरजेचे आहे. कारण मूल्य् शिकविली जात नाहीत तशी ती आत्मसात केली जात नाहीत . तर मुलांमध्ये उपजत असलेल्या मूल्यांचा विकास केला पाहिजे. आजच्या समाज स्थितीचे अवलोकन करताना असे दिसते की समाजात नैतिक मूल्यांची घसरण् होताना दिसते पण शेअर बाजारात मूल्य् वाढताना दिसते. हे समाजाचे भीषण वास्तव जाणवते.

स्त्री शिक्षण-

पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणाले होते" एका पुरुषाला साक्षर केले तर एक व्यक्ती सुधारते पण एका स्त्रीला साक्षर केले तर सर्व कुटूंब सुधारते."

डॉ.आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार तपासताना सावित्रीबाई फुले यांच्या वचनाची आठवण येते त्या शिक्षणाचं महत्व् सांगताना म्हणतात.

'शुद्रांना सांगण्याजोगा आहे एकच मार्ग हा ,

शिक्षणाने मनुष्य्त्व् ,पशुत्व् हटतेपहा

गाडगे महाराज या महापुरूषानं शिक्षणाचा फार सोपा अर्थ् आपल्याकीर्तनातून सांगितलेला आहे.

शिक्षणाशिवाय माणूस म्हणजे धोंडा'

इतका सुंदर अर्थजगातल्या किती शिक्षण तज्ज्ञानी मांडला आहे? डॉ.आबेडकरांनी सांगितलं होतं 'आपली लेखणी आपल्या प्रश्नां पुरती बंदिस्त् करु नका, तिचं तेज खेडयापाडयातील गडद अंध:कार दुर होईल अस परावर्तित करा' डॉ.आंबेडकर समुदाय शिक्षणाचे महत्व् जाणणारे शिक्षण तज्ज्ञ होते हे इथं पटतं. जनसमुदायाला शिक्षण देणारे लोकांचे शिक्षक गाडगे महाराज म्हणतात. ' शिक्षण ही आजची गरज आहे. वेळ आली तर उपाशी राहा' पण मुलाबाळांना शिकवा. शिकेल व शिकवेल तोच खरा मोठा. गाडगे महाराजांचे हे विचार म्हणजे International Community Education हे या संस्थेचे ध्येय आहे. ते Think Globally Act Locally या वचनाशी खुपच जवळचं आहे.

चारित्र संवर्धनासाठी शिक्षण –

शिक्षणाने माणूस शिक्षित होतो. पण तो सुशिक्षित होईलच असे म्हणता येणार नाही. शिक्षणाला चारित्र्य याची जोड असावी लागते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते ,चारित्र्या मुळे

ज्ञान चांगल्या अथवा वाईट कामासाठी वापरावयाचे की नाही हे ठरविता येते मानवी सभ्यतेचा व संस्कृतीचा खरा पाया म्हणजे शिक्षण होय. त्यासाठी चारित्र्य आणि एकता यांची गरज असते. सूशिक्षिताकडे चारित्र्याची जाण असेल तर त्यांच्या प्रगतीसाठी आणि वंचित व दुबळया घ्टकासाठी हितकारक अशा ज्ञानाचा वापर करण्यासारखा आहे. चारित्र्य संवर्धनात प्रज्ञा, शील आणि मैत्री या गुणांचा समावेश् होतो. या पंचतत्वानुसार प्रत्येक विद्‌यार्थ्याने आपले चारित्र्य बनविले पाहिजे यावर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा कटाक्ष असे.

शिक्षणाविषयी विद्‌यार्थ्यांची भूमिका-

विदयार्थी हा शिक्षणाचा प्रमूख केद्रंबिंदु आहे त्यांच्या व्यक्तीमत्व् विकासासाठी सर्वप्रयत्न् चाललेले असतात. डॉ.आंबेडकरांनी हे स्वतः अनुभव घेतले अवमानाच्या घटना अनुभवल्या ज्ञान हाच प्रकाश् ज्ञान हीच खरी शक्ती असे त्यांना वाटत होते. चारित्र्य संपन्न् विद्‌यार्थी स्वतः शिक्षणाचा उपयोग समाजा साठी करु लागला तर समाज परिवर्तनाला वेळ लागणार नाही असे त्यांना वाटत होते. खरेतर विदयार्थी आपली कर्तव्य् कशी पार पाडतात यावर समाजाचे भवितव्य् अवलंबून असते. असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते.

शिक्षकांची भूमिका-

शाळा म्हणजे नागरिक तयार करण्याचे ठिकाण आहे ते एक राष्ट्रीयता मानवता व अज्ञानाचा अंधकार दूर करण्याचे एक पवित्र काम आहे. शिक्षक नि:पक्षपाती व मनाने थोर पाहिजेत. शिक्षकवर्ग हा राष्ट्राचा सारथी आहे. त्यामुळे कोणशिक्षक असावा या विषयीची ठाम मते स्थान निर्धारित करताना त्यांचे बाबासाहेबांचे विचार तत्कालीन असले तरी आजही ते चिंतंनीय आहेत. डॉ. आंबेडकरांना जीवनवादी, शास्त्रीय ,मानवतावादी, समाजहितकारीशील आणि प्रज्ञायांचा सुवर्णमध्ये साधणारे शिक्षणअभिप्रेत होते.

वरील विवेचनावरुन दिसून येते की डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाच्या विविध अंगावर प्रकाश टाकला . अन्याया विरोधी संघर्ष करण्यासाठी व न्याय हक्का साठी शिक्षणाच्या साधनांचा उपयोग केला. अशा प्रकारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षण संदर्भात आपले विचार मांडले आहेत हे बाबासाहेबांचे शैक्षणिक विचार महत्वाचे असून समाजोपयोगी आहेत. असे आपणास जाणवते.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. कीर धनंजय -डॉ.आंबेडकरमानसआणि तत्वविचार

२. डॉ.आंबेडकरांची भाषणे

३. कीर धनंजय -डॉ.बाबासाहेबआंबेडकर

४. रघूवंशी रमेश -हिंदुचीजातीप्रथा व तीमोडण्याचामार्ग

९

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि पत्रकारिता

-प्रा. डॉ. सतीश मस्के

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ध्येयाने प्रेरित होऊनच सामाजिक कार्याची सुरुवात केली. सामाजिक बांधिलकी जोपासण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी विविध माध्यमे वापरली. मानवाचा सर्वांगीण विकास हे त्यांच्या जीवन कार्याचे अंतिम ध्येय होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता ही एक त्यांच्या ध्येयाचाच भाग होती.युग बदलून टाकण्याची क्षमता पत्रकारितेत होती. समाज परिवर्तनाचे एक महत्वाचे हत्यार म्हणून या वृत्तपत्रांकडे पाहिले जाते .म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता म्हणजे लोक पत्रकारिता होती. तिच्यातून मानवता निर्माण करण्याचा प्रयत्न चालू होता.सर्वधर्मसमभाव अशी त्यांच्या पत्रकारितेची ओळख होती.आपले प्रश्न,आपले दुःख,आपल्या वेदना मांडण्याचे एक प्रभावी शस्त्र म्हणून वृत्तपत्राकडे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पाहत असत. म्हणून त्यांनी वृत्तपत्र काढून समाज सुधारण्याचा ध्यास अंगी बाळगला होता.

मूकनायक

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक बांधिलकी स्वीकारून सामाजिक कार्यात चांगलेच झोकून दिले होते. संपूर्ण अस्पृश्य दलितांमध्ये शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करण्याच्या हेतूने ते फार झटत होते.त्यांना मान,सन्मान व प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी शिक्षणाची फार गरज आहे. शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी आपणाकडे काही ना काही माध्यम असायला हवे. वृत्तपत्र हेही माध्यम चांगले आहे परंतु ते चालवण्यासाठी पैशांची गरज लागते. दत्तोबा पवार व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची चांगलीच ओळख झाली होती त्यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व राजर्षी शाहू महाराजांची भेट घडवून आणली. राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा परिचय होत होता. त्यामुळे शाहू महाराजही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे मूल्यमापन करत होते; म्हणून त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना एक

पाक्षिक काढण्यासाठी आर्थिक मदत द्यायची ठरवले. त्यानुसार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ३१ जानेवारी १९२० रोजी ' मुकनायक ' नावाचे पाक्षिक सुरु केले. या पाक्षिकाचे संपादक म्हणून नंदराम भटकर यांना नेमले स्वतःचे संपादक म्हणून नाव न टाकता त्यांनी भटकर यांचे नाव टाकले. स्वतःचे नाव जरी नसले तरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ते पाक्षिक सुरू केले आहे हे सर्वांना माहीत झाले होते. त्या काळात अस्पृश्यता प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर बोकाळली होती. त्यामुळे त्या वृत्तपत्राची फार गरज होती. याविषयी धनंजय कीर म्हणतात की, " अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या दृष्टीने तो काळ किती प्रतिकूल आणि कठोर होता ह्याची कल्पना 'केसरी' या वर्तमानपत्राने 'मूकनायका ' बद्दल दोन शब्द लिहिणे तर सोडाच पण पैसे घेऊन त्याची जाहिरातसुद्धा छापण्याचे नाकारले यावरून येईल" यावरून आपल्या लक्षात यायला लागते की अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी या वृत्तपत्राची किती निकड होती. टिळकांचीही भूमिका अस्पृश्य समाजाकडे बघण्याची ही कशी होती हे लक्षात यायला लागते. टिळकांनी पैसे देऊनही जाहिरात छापली नाही म्हणजे त्यांना परिवर्तन नको होते. आज अस्पृश्यांच्या सुधारणेच्या विरोधीच त्यांची भूमिका होती असेही स्पष्ट दिसून येते. 'मूकनायक' काढण्या मागची भूमिका तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अगदी सरळ सरळ मांडत असत. त्यांनी आपले विचार मांडताना पहिल्याच अंकात लिहिले होते याविषयी धनंजय कीर लिहितात की, "हिंदुस्तान हा देश म्हणजे केवळ विषमतेचे माहेरघर आहे. हिंदू समाज हा एक मनोरा आहे व एक जात म्हणजे एक एक मजला आहे. पण लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की,या मनो-यास शिडी नाही. एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यास मार्ग नाही. ज्या मजल्यात ज्यांनी जन्मावे त्यांनी त्याच मजल्यात मरावे.

खालच्या मजल्यातील इसम मग तो कितीही लायक असो त्याला वरच्या मजल्यात प्रवेश नाही व वरच्या मजल्यातील माणूस मग तो कितीही नालायक असो त्याला खालच्या मजल्यावर लोटून देण्याची कुणाचीही छाती नाही." अशी जातीव्यवस्था इथे प्रत्येकाच्या मनामनात घर करून बसलेली आहे. असे जातीचे मजले तयार केले गेले होते. हेच जाती

व्यवस्थेचे मजले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना नष्ट करायचे होते. समाजाला बोलतं करायचं होतं; आणि इथल्या स्थितीची जाणीव करून देऊन त्या जातीव्यवस्थेच्या मनोऱ्याला हादरे द्यायचे होते म्हणूनच पाक्षिकाची त्यांची गरज होती. ज्ञान नसल्यामुळे दलितांकडे सत्ता नाही. ज्ञान आणि सत्ता नसल्यामुळे त्यांचे मागासलेपण हटत नव्हते. त्यांची उन्नती म्हणजेच प्रगतीची वाढ होण्या ऐवजी ती खुंटत होती. त्यामुळे त्यांना दारिद्र्यात व लाचारीत जीवन जगावे लागत असे. या साऱ्या परिस्थितीची जाणीव जर त्यांना झाली तर त्यांच्यात बदल होईल असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटायचे म्हणून त्यांनी या साऱ्या गोष्टींची चर्चा अगदी मुद्देसूदपणे ' मूकनायकात घडवून आणण्याचा प्रयत्न करीत होते. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना लंडनला जायचे असल्यामुळे या 'मूकनायक ' पाक्षिकाची संपूर्ण जबाबदारी त्यांनी भटकर यांच्याकडे सोपवली होती. बाबासाहेब लंडनला गेल्यामुळे वर्गणीदार कमी झाले. त्यामुळे हे पाक्षिक १९२३ मध्ये बंद पडले.

बहिष्कृत भारत

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत भारत ' नावाचे पाक्षिक ३ एप्रिल १९२७ साली सुरू केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जे सामाजिक कार्य करत त्या कार्यावर विरोधक टीका करू लागले. वर्तमानपत्रातून अशा टीकाकारांना उत्तर दिले पाहिजे त्यासाठी आपल्याला वृत्तपत्राची गरज आहे म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत भारत 'काढले. या वृत्तपत्रातून त्यांनी अनेक महत्त्वाचे प्रश्न मांडले आहेत. सामाजिक हिताच्या दृष्टीने ते प्रश्न मांडत असत. या अंकाच्या पहिल्या पानावर पहिल्या स्तंभात 'सुबोध वचने' आणि दुसऱ्या व तिसऱ्या स्तंभात 'आजकालचे प्रश्न' असे स्वरूप ठेवून आपली पत्रकारिता चालवली. याविषयी प्रा. सुकराम हिवराळे म्हणतात की," 'आजकालचे प्रश्न' आणि 'प्रासंगिक विचार' हे सदर नियमित प्रसिद्ध करून त्या काळातील अनेक प्रश्नांचा ऊहापोह करण्यात आला आहे. तर 'प्रासंगिक विचार' व्यक्त करताना अनेकविध प्रश्नावर त्यांनी मूलभूत विचार व्यक्त केलेले आढळतात 'बहिष्कृत

भारत' मधील अग्रलेख, स्फुलेख, वाचकांचा पत्रव्यवहार, विविध लेख, वृत्तपत्रातून इ.स.१९२७ ते १८ जानेवारी १९२९ पर्यंत एकूण ३४ अंकात जो विविध प्रकारचा मजकूर प्रसिद्ध झालेला आहे त्या सर्व मजकूरातून एकूण दीड वर्षातील महत्त्वाच्या प्रश्नावर विचार प्रकट झालेले आढळतात.

समता

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी' समता' नावाचे पाक्षिकही काढले. ' बहिष्कृत भारत' चालू असतानाच 'समता' पाक्षिकाचा जन्म झाला. याविषयी माहिती सांगताना चरित्रकार वसंत मून म्हणतात की," १५ नोव्हेंबर १९२९ पर्यंत 'बहिष्कृत भारत' हे वृत्तपत्र चालू होते. या बहिष्कृत भारता बरोबरच २९ जून १९२८ रोजी 'समता ' हे पाक्षिक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली निघू लागले. "त्याविषयी चरित्रकार खैरमोडे म्हणतात की," 'समता' या पत्राचे संपादक दे. वि. नाईक हे होते. हे वृत्तपत्र समाज समता संघाच्या वतीने निघत असे." अशाप्रकारे हे पत्र काढून त्याकाळात जातीयता व अस्पृश्यता जी शिगेला पोहोचली होती तिचा नायनाट करण्यासाठी अशा वृत्तपत्राची गरज होती. भावी उन्नती कशी साधायची किंवा त्यासंबंधीचे मार्ग काय असतील त्यासाठी अशा वृत्तपत्राच्या आवश्यकता होतीच. 'बहिष्कृत भारत' व 'समता' ही दोन्ही वृत्तपत्रे आर्थिक विंवचनेमुळे जास्त काळ टिकू शकली नाहीत. " जातीभेद व त्यांचे अंतिम स्वरूप अस्पृश्यता ही नष्ट करून जातिभेदामुळे रूढ होऊन बसलेली सामाजिक विषमता नष्ट करणे हे 'समता' पत्राचे ध्येय होते." (प्रदीप गायकवाड ,जनता, समता प्रकाशन, नागपूर प्रथमावृत्ती २००७, पृष्ठे ५)

जनता

'बहिष्कृत भारत ' व ' समता ' ही दोन्ही वृत्तपत्रे बंद पडली. सामान्य माणसांचे, मागासलेल्या व पददलित माणसांच्या सुख दुःखाचा किंवा भावभावनांचा विचार करणारे एखादेही वृत्तपत्र नव्हते. त्यामुळे आपल्या विचारांची कुचंबना होत आहे असे वाटू लागले.

म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'जनता' हे वृत्तपत्र १९३० साली काढले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर वृत्तपत्राकडे समाज सुधारण्याचे हत्यार म्हणून पाहत असत. तळागळातील अस्पृश्य समाजाला स्व:अस्तित्वाची जाणीव करून देणे, त्यांच्या जीवनाला एक नवीन आकार देऊन त्यांना संघर्षोन्मुख बनविणे, त्याचबरोबर त्यांना विचार करायला लावण्यासाठी वृत्तपत्रे ही महत्त्वाची कार्य बजावत असतात ते महत्त्वाचे माध्यम आहे असे ते मानत असत. वृत्तपत्राच्या माध्यमातून प्रश्न मांडणे, सोडवणे, समस्यांची जाणीव करून देणे ह्यासाठी वृत्तपत्रे महत्त्वाची बाजू बजावत असतात. म्हणून' जनता' पाक्षिकाचा पहिला अंक २४ नोव्हेंबर १९३० साली प्रसिद्ध झाला. सलग २२ अंक क्रमाने प्रसिद्ध झाल्यावर २३ आणि २४ वा अंक 'संयुक्त अंक' म्हणून प्रसिद्ध करण्यात आला. १९ ऑक्टोबर १९२९ रोजी पुरवणी अंक काढण्यात आला. यानंतर मात्र "जनता" पाक्षिकाचे साप्ताहिक मध्ये रुपांतर झाले. याविषयी धनंजय कीर म्हणतात की," 'बहिष्कृत भारत 'हे आपल्या पाक्षिकाचे नाव असल्यामुळे ते पत्र बरेच लोक घेत नाहीत. आपले म्हणणे सर्वांना कळावे हा उद्देश सफल होत नाही. म्हणून त्यांनी पत्राचे नाव 'जनता' असे ठेवले आहे. 'जनता' पत्राचे प्रकाशक व व्यवस्थापक भास्करराव कद्रेकर होते.

प्रबुद्ध भारत

'प्रबुद्ध भारत' हे वृत्तपत्र स्वतंत्रपणे इतर वृत्तपत्रा प्रमाणे जन्माला आलेले नव्हते. तर 'जनता' वृत्तपत्राचे रूपांतर होते.'प्रबुद्ध भारत' या साप्ताहिकाने ही त्याकाळी पत्रकारितेच्या क्षेत्रामध्ये एक आपला आगळा आणि वेगळा ठसा उमटविला होता. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे एक परिवर्तनवादी विचार रुजविणारे पत्रकार होते. नवनवीन विचार सांगून जनतेमध्ये परिवर्तन घडवून आणणारे पत्रकार होते. त्यामुळे 'प्रबुद्ध भारत' या साप्ताहिकानेही परिवर्तनवादी पत्रकारितेचा आदर्श निर्माण केलेला होता हे आपल्याला दिसून येईल.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या पत्रकारितेतून प्रगत समाज घडविणे, समाजाचा सर्वांगीण विकास करणे, धर्म, जात, पंथ यांना छेद देऊन मानवाच्या कल्याणासाठी, विकासासाठी पत्रकारितेतून विचार देऊन राष्ट्रहीत व राष्ट्रविकास साधने हेच महत्त्वाचे असते असे त्यांना वाटत होते.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता ही केवळ दलित,अस्पृश्य व पददलित यांच्यासाठीच नव्हती तर ती आखिल मानवाचा सर्वांगिण विकास करणारी होती हे आपण लक्षात घ्यायला हवे. आजच्या म्हणजे सध्याच्या युगातली पत्रकारिता तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेपुढे फिकी पडायला लागते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेचा आदर्श आजही उपयुक्त असाच आहे. हे ध्यानात घ्यायला हवे.

संदर्भ:

1) कीर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई तिसरे पुनर्मुद्रण २००३ पृ.४५,४६

2) हिवराळे सुखराम, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ , मुंबई, पुनर्मुद्रण ऑक्टोबर १९९९.पृ.५१६

3)मून वसंत, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, प्रथम आवृत्ती १९९१.पृ.४३

4) खैरमोडे चां.भ.,डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड दुसरा , सुगावा प्रकाशन ,पुणे, तिसरी आवृत्ती २००३.पृ.१७६

5) गायकवाड प्रदीप ,जनता ,समता प्रकाशन, नागपूर ,प्रथमावृत्ती १४ एप्रिल २००६ पृ. ३

6) कीर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई तिसरे पुनर्मुद्रण २००३ पृ.१५६

१०

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला विषयक विचार

-डॉ. सचिन खलकसिंह राजपूत

प्रस्तावना :

मानवाच्या वाट्याला येणारे प्रत्येक दुःखाचे मूळ कारण 'अविद्या किंवा अज्ञान' हेच असते. म्हणून केवळ विद्येमुळे, ज्ञानामुळेच दुःखाचा अंत होऊ शकतो, मनुष्य दुःखापासून मुक्त होऊ शकतो. म्हणूनच गौतम बुद्धांपासून ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपर्यंत जे महामानव मानवांच्या कल्याणाची भावना मनात बाळगून होते, त्यांनी अविद्येच्या, अज्ञानाच्या अंधःकारातून समाज बाहेर पडावा म्हणून एकोणिसाव्या - विसाव्या शतकात सामाजिक चळवळी उभ्या केल्या. त्यात बहुतेक समाज सुधारकांनी शिक्षणाचा प्रसार महत्त्वाचा मांडलेला दिसून येतो. विद्या / ज्ञान मनुष्याला अन्याय-अत्याचाराच्या विरोधात उभे राहण्यास बळ देते, समाजात वावरण्याला बळ देत असते. सहाजिकच महिला आणि दलितांची होत असलेली अवहेलना फक्त यांना शिक्षण प्राप्त झाले तरच थांबू शकते, हे ओळखून बहुतेक समाजसुधारकांनी शिक्षणाचा प्रचार करता येईल तितका प्रचार केलेला दिसून येतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वतः उच्चशिक्षित होतेच, परंतु शिक्षण हे मानवाच्या उन्नतीसाठी, विकासासाठी किती आवश्यक आणि गरजेचे आहे हे ते सांगताना दिसतात. पण ह्या सर्वांगीण उन्नतीची आवश्यकता फक्त पुरुषालाच नाही तर एक व्यक्ती, मानव म्हणून महिलांनाही कशी गरजेची आहे हे ही ते सांगताना दिसतात. या संदर्भात ते एका पत्रात नमूद करताना दिसतात. सातारा जिल्ह्यातल्या आपल्या मुलीला शिकवणाऱ्या जमादार जाधव यांना बाबासाहेब स्वतः विद्यार्थी असताना अमेरिकेतून पत्र पाठवले होते. आपल्या मुलीला बाहेरगावी ठेवून शिक्षण देऊ इच्छिणाऱ्या त्या वडिलांविषयी वाटणारा आदरभाव, अभिमान तर त्यांनी व्यक्त केलाच, शिवाय या कामाचे महत्त्व सर्व घराघरात पोहोचले पाहिजे, माणसांना शिक्षणाचे महत्त्व कळाले पाहिजे हे

सांगताना या पत्रात बाबासाहेब लिहितात की, ' आईवडील मुलाला जन्म देतात कर्म देत नाहीत हे म्हणणे चुकीचे आहे. मुलांना घडविले पाहिजे. मुलांबरोबर मुलींनाही शिक्षण दिले तर आपली प्रगती झपाटून व्हायला काहीच हरकत नाही. म्हणून जे जवळचे नातलग आहेत त्यांच्यात तरी हा विचार पसरावा.' या पत्रावरूनच डॉ. बाबासाहेबांचा विद्यार्थी अवस्थेपासूनच महिलां बद्दल असलेला आदरभाव आपल्याला दिसून येतो.

इ. स. १९३८ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महिलांच्या विवाह संदर्भात विद्यार्थ्यांसमोर एका भाषणात म्हणतात की, 'पालकांनी आपल्या मुलांचे लवकर लग्न करून त्यांच्या आयुष्याचे मातेरे करू नये. तसेच 'पत्नी कशी असावी?' या बाबतचे पुरुषांचे मत, त्या संदर्भातील त्यांची आवड-निवड लक्षात घेतली पाहिजे. तसेच बऱ्याचदा सुंदर महिला कुरूप पुरुषांच्या स्वाधीन झालेल्या दिसून येतात. याचाच अर्थ असा की, मुलींना निर्णय घेणे हा अधिकार नाकारला गेला आहे. स्त्री, महिला ही एक व्यक्ती आहे. व्यक्ती म्हणून तिला स्वातंत्र्य असलेच पाहिजे. मुलामुलींचे विवाह लवकर करू नका, त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहू द्या. जास्त मुले होण्याचे दुष्परिणाम त्यांच्या लक्षात आणून द्यावे. विवाह हा मुलीच्या विकासातील अडसर आहे. विवाह मुलीवर लादू नका. विवाहानंतर पत्नी ही नवऱ्याची सखी व समान अधिकार असलेली गृहिणी असली पाहिजे. नवऱ्याची ती गुलाम होता कामा नये, असे विचार बाबासाहेब मांडताना दिसतात.

बंधुभाव निर्माण करण्यासाठी रक्तमिश्रण हेच एकमेव उपाय आहे आणि रक्तासंबंधाची भावना पराकोटीस पोहचल्याशिवाय जातीतील फुटीरतेची भावना नष्ट होणार नाही असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ठाम मत होते. महिला स्वातंत्र्याचा प्रश्नही जाती प्रश्नांशीच निगडित आहे, असे त्यांचे ठाम मत होते. म्हणूनच आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार लोकांनी केला पाहिजे असे बाबासाहेब म्हणत. त्यांच्या मते रक्त संबंधाची भावना आंतरजातीय विवाहाशी संबंधित असेल परंतु स्त्री-पुरुषांनी स्वतःच्या जातीत अथवा परजातीत विवाह केली, तरी त्या विवाहामुळे स्त्रीला समान वागणूक मिळेलच असे खात्रीशीर म्हणता येणार नाही. उच्च जातीची मुलगी केली तसेच, आपल्या जातीतील मुलगी केली किंवा खालच्या जातीतील मुलगी केली तरी पुरुषांचा 'बायको' विषयीचा

दृष्टीकोन त्यामुळे बदलेल असे संभवत नाही. वेगळ्या समाजातील पत्नी केले म्हणून पुरुषाच्या मनोवृत्तीत बदल होणे कठीण आहे. त्यामुळे बाबासाहेबांचा आंतरजातीय विवाहाचा विचार जातीजातीतील श्रेष्ठ-कनिष्ठता संपण्याच्या दृष्टीने खूपच उपयुक्त आहे. वेगळ्या जातीतील मुलगी सून म्हणून आणणे ही व्यक्तिगत पातळीवरची सुधारणा झाली. ही सुधारणा संपूर्ण समाजात झाली पाहिजे असे बाबासाहेबांच्या भाषणातून, लिखाणातून आपल्याला सतत पाहायला दिसून येईल.

महिलांना हक्क, त्यांची उन्नती, विकास यासाठी नुसते विचार मांडूण, भाषणे करून उपयोग नाही, तर त्यासाठी प्रत्यक्ष कायद्यात तशी तरतूद करावी लागेल असे ओळखून बाबासाहेबांनी हिंदू कोड बिल तयार केले व ते दिनांक २० ऑगस्ट १९४८ रोजी कायदेमंडळ पुढे सादरही केले. ह्या हिंदू कोड बिलामुळे महिलांना खूप मोठा आधार, दिलासा मिळालेला दिसून येतो. चारही धर्ममार्तंडाने, प्रेषिताने, देवदुताने विशेषतः महिलांसाठी खऱ्या अर्थाने न्याय मिळवून देणारा असा विचार, कायदा मांडलेला दिसून येत नाही. स्त्रीने विवाह केले पाहिजे कारण पुरुषाच्या सुखासाठी ती जन्माला आली आहे, संसारातून बाजूला होऊन तो (पुरुष) जेव्हा मोक्षाच्या मार्गाकडे चालू लागेल तेव्हा तिने मोह बनून त्याच्या वाटेत न येता ब्रह्मचारिणीचे जीवन जगले पाहिजे, अशी पुरुषाच्या सोयीने स्त्रियांच्या जगण्याची व्यवस्था लावून टाकलेली होती व हीच धारणा जगभराच्या पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेने सर्वांच्या म्हणजेच महिलांच्या साठी देखील कित्येक वर्षापासून उतरवली होती. यातून महिलांची सुटका व्हावी म्हणून बाबासाहेबांनी घटस्फोटाचा हक्क त्यांना मिळावा असे मत सर्वांत पुढे मांडले. विवाह ही घटना जर महिलांना प्रेम, सुख, संरक्षण यापैकी काहीच देत नसेल मानहानी व अवहेलना वाट्याला येत असेल, तर तिला हे अनुभव देणाऱ्या पतीपासून विभक्त होण्याचा, घटस्फोट घेण्याचा अधिकार आहे. किरकोळ कारणावरून नवरा बायकोला घटस्फोट देऊ शकत नाही. समजा तसे सबळ कारण दाखवून नवऱ्याने बायकोला घटस्फोट दिलाच तर तिच्या उदरनिर्वाहासाठी आयुष्यभर पुरेल इतका किमान पैशांची बंदोबस्त त्याने पोटगीच्या रूपात केली पाहिजे. महिलांना जसे स्थैर्य येऊ शकते तसेच कायद्याचे पाठबळ असेल तर ती निश्चितपणे जगू शकते. त्याचप्रमाणे योग्य कारण

नसल्यास दुसऱ्या विवाहास बंदी घालावी असे एक कलम हिंदू कोड बिलात बाबासाहेबांनी समाविष्ट केलेले आहे.

तसेच वडीलांच्या संपत्तीतला मुलाबरोबर मुलीचा समान वाटा, वारसा होण्याचा आणि स्वतःचा वारस निश्चित करण्याचा अधिकार या गोष्टींचा देखील बाबासाहेबांनी हिंदू कोड बिलात समावेश केलेला होता. आयुष्यात जगताना ज्या ज्या टप्प्यावर, ज्या ज्या कारणाने महिलांची कोंडी, अडचण होऊ शकते, त्या सर्व मुद्यांचा विचार करून विवाह, घटस्फोट, वारसाहक्क, पुनर्विवाह अशा महिलांना दिलासा, अधिकार देणाऱ्या कलमांचा समावेश हिंदू कोड बिलात बाबासाहेबांनी केलेला होता. हे बिल संसदेत मांडताना सहाजिकच त्या विरोधात समाजात गदारोळ होणारच आणि तो झालाही. महिला घटस्फोट मागू शकते, पोटगीसाठी कोर्टात जाऊ शकते, संपत्तीचा तिचा वाटा राहणार यासारख्या अनेक गोष्टींनी पुरुषप्रधान व्यवस्थेचा जणू काही सुरुंगच लागला. हा विरोध मोडून काढणे सोपे नव्हते. ह्या विरोधाचा आणि त्यावर झालेल्या मतभेदांचा परिणाम म्हणून बिल काही काळ रेंगाळले व जेव्हा पास झाले तेव्हा ते खंडश: पास झालेले चित्र आपल्याला दिसून येईल.

दृष्ट प्रथांना बळी पडलेल्या अशा देवदासी, जोगतिणी ह्यांच्या समुदायापुढेही बाबासाहेबांनी सन्मानाने जगण्याचे विचार देखील मांडलेले दिसून येते. प्रत्येक समाज महिलांच्या चारित्र्याला अधिक मान देतो. स्त्री, महिला समाजाचा अहंकार आहे. या मलिन आयुष्याचा त्याग करून आपला वा आपल्या समाजाचा नावलौकिक व दर्जा वाढेल असे आयुष्यात जगा. 'मी तुम्हाला हे निंद्य जीवन सोडण्यात सांगतो याचा अर्थ उपजीविकेचे साधनही उपलब्ध करून देईन असे नाही. वनवासात सिता, द्रौपदीने ज्याप्रमाणे पतीबरोबर दारिद्र्य पत्करले, तसे तुम्हाला पत्करावे लागेल. संपत्तीपेक्षा चारित्र्य महत्त्वाचे आहे.' अशा शब्दात स्त्री चारित्र्याचे सामाजिक संदर्भातील महत्त्व व त्यातील व्यक्तिगत सन्मान त्यांनी व्यक्त केलेला दिसून येतो.

अस्पृश्य महिलांचे प्रश्न हे राजकीय स्वरूपाचे प्रश्न आहेत असे बाबासाहेबांचे ठाम मत होते. अस्पृश्यता निवारण झाल्याशिवाय महिलांचे प्रश्न सुटणार नाही याची त्यांना खात्री होती आणि त्यासाठी अस्पृश्यता निवारणाच्या कामासाठी महिला पुढे आल्या पाहिजेत असे ते व्यक्त करताना

दिसतात. त्यासाठी त्यांनी अस्पृश्य महिलांच्या वेगळ्या राजकीय परिषद आयोजित केल्या. इ. स. १९४२ च्या दलित महिला फेडरेशनच्या अधिवेशनात पती-पत्नीला घटस्फोटाचा अधिकार व बहुपत्नीत्वाची प्रथा बंद करणे या दोन्ही गोष्टींसाठी सरकारने कायदा करावा ही प्रमुख मागणी केली होती. महिलांमध्ये दडलेला स्वाभिमानाचा अग्नी प्रज्वलित करण्यासाठी आपल्या वाट्याला येणाऱ्या दुःखातून आई या नात्याने महिलाच आपली सुटका करू शकतात असे ते भावनिक आवाहन ही करतात.

दलित समाजाच्या वाट्याला जी अवहेलना येते, त्यासाठी बाबासाहेबांनी महिलांना जबाबदार धरलेले दिसून येते. या संदर्भात काही प्रश्न बाबासाहेबांनी महिलांना केलेले आहेत. या सर्वांमागे दलितांना जातीभेदाने दिलेल्या दुःखाची वेदना तीव्रपणे उभी आहे एक खरे असले, तरी महिलेला आपल्याला मूल व्हावे की नाही, व्हावे तर केव्हा व्हावे, किती मुले व्हावीत या संदर्भात काडीचाही अधिकार नाही. जन्माला आलेल्या मुलाला आवश्यक सुविधा आपण देऊ शकत नसू तर त्याला जन्म का द्यावा? असा खडा सवाल ते करतात. तेव्हा अनेक अपत्ये होऊ न देता आपली स्थिती बदलण्यासाठी, सुधारण्यासाठी महिला पुढे यायला हवे असे आव्हान बाबासाहेब करताना दिसतात.

कामगार महिलांच्या बाबतीतही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लक्ष घातलेले दिसून येते. महिला कामगारांच्या हिताच्या दृष्टीने विधिमंडळात मांडलेल्या विधेयकाला बाबासाहेबांनी पाठिंबा दिला. त्याचप्रमाणे महिलांना प्रसूतीपूर्वीच्या व नंतरच्या काळात विश्रांतीची गरज असल्याने त्यांच्या पगारात होणारा खर्चही मालकांनी सोसला पाहिजे असे मत त्यांनी आग्रहपूर्वक मांडले. महिलांच्या शिक्षणाकरता सरकारी खर्चाने मुलींचे वसतीगृह काढावे, अस्पृश्य विद्यार्थिनींना शिष्यवृत्ती मिळाव्या आणि प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे अशा प्रकारचे ठराव महिला संमेलनात बाबासाहेबांनी मांडले.

अशाप्रकारे समाजातील जे घटक पीडित आहे, अन्यायग्रस्त आहे त्याने त्या अन्यायाच्या निवारणासाठी स्वतःच पुढे आले पाहिजे तरच त्यांचे दुःख संपू शकते, ही बाबासाहेबांची धारणा होती.

म्हणूनच 'महिलांचे हक्क मिळवण्यासाठी महिलाच पुढे आल्या पाहिजेत' हा विचार त्यांनी मांडला आणि हे सामर्थ्य आपल्यात आहे याची जाणीव करून दिली.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषणे.
2. इंगळे के. सी., 'बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ', संपादक, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, 1991
3. कीर धनंजय, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, 1966.
4. खरात शंकरराव (संपा), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची, लेखन वाचन भांडार, पुणे १९६१
5. खेरमोडे, चांगदेव, 'डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल'. सुगावा प्रकाशन पुणे
6. फडके भालचंद्र, 'डॉ. आंबेडकर आणि दलित साहित्य', प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, 1989.
7. सबाने अरुणा (संपा), 'डॉ. आंबेडकर आणि स्त्री', आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती.
8. खरात शंकरराव, 'अस्पृश्यांचा मुक्तिसंग्राम', मेसर्स जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन, पुणे.
9. गांजरे मा. फ. (संपा), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भाषणे', अशोक प्रकाशन, नागपूर.
10. कांबळे, सरोज, 'मनुस्मृती, स्त्रिया आणि आंबेडकर, सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, १९९९.

११

बहुआयामी विचारवंत: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

-प्रा.सिद्धार्थ आबाजी तायडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार हे क्रांतिकारी व मानवातावादी होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विविध विषयांवर आपले विचार मांडलेले आहेत.

शैक्षणिक विचार:-

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र आहे. शिक्षणाने माणसाला आपले कर्तव्य व हक्कांची जाणीव होते. समाजातील अस्पृश्य समाजाला स्वत्वाची जाणीव व्हावी यासाठी आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्त्व समाजात विशद केले. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. ते जो प्राशन करेल तो माणूस गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही, असे ते समाज बांधवांना सांगत. प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया आहे, म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार व गुणवत्तेचे असावे असे सांगत. प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय असे असले पाहिजे की, मुलगा किंवा मुलगी एकदा शाळेत दाखल झाली की, तो किंवा ती पूर्णपणे सुशिक्षित, माहितीपूर्ण व गुणवत्ता प्राप्त करूनच बाहेर पडावी. शासनाने यासाठी लक्ष द्यायला हवे त्यांचे म्हणणे हाते की, समाजाच्या सर्व थरापर्यंत शिक्षण गेले पाहिजे. शिक्षण प्राप्त झाल्याने व्यक्ती बौद्धिकदृष्ट्या सशक्त होते. व्यक्तीला चांगले आणि वाईट यातील फरक समजायला लागतो. प्रज्ञा, शील आणि करुणा हे गुण प्रत्येकाच्या अंगी आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केलेली आहे. शाळेत मुलांना केवळ बाराखडी शिकवू नये तर मुलांची मने सुसंस्कृत व गुणवत्तामय बनवावी. समाजहितार्थ या ज्ञानप्राप्त मुलांनी आपली सामाजिक बांधिलकीची कर्तव्ये योग्य व समर्थपणे पार पाडावीत असे शिक्षण असावे. शाळा म्हणजे उत्तम नागरिक व कर्तव्यदक्ष नागरिक बनविणारे कारखाने आहेत. याचे भान या प्रक्रियेत भाग घेणाऱ्यांनी ध्यानी घ्यावे. पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापन १९४६ साली करुन त्यांनी मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेज व

औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. राष्ट्रहित व समाजहिताचे भान ठेवणारेच खरे शिक्षण होय असे ते मानीत.

राजकीय विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार म्हणजे स्वराज्य, राष्ट्रवाद, लोकशाही, मूलभूत हक्क, अल्पसंख्यकाचे हितरक्षण, समाजवाद, साम्यवाद, बौद्ध धर्म इत्यादी संबंधीची विचार होते. डॉ. आंबेडकरांनी भारतातील विविध राजकीय प्रश्नासंबंधी आणि राजकीय तत्त्वज्ञानासंबंधीची मते आपल्या अनेक लेखातून, पुस्तकातून आणि भाषणांतून मांडली आहेत. तेच बाबासाहेबांचे राजकीय विचार आहेत. डॉ. आंबेडकरांचे काही राजकीय विचार हे त्यांनी घटना परिषदेच्या अधिवेशात केलेल्या भाषणातूनही व्यक्त झालेले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या विचारांचा तत्कालीन राजकारणावर तसेच स्वातंत्र्याच्या राजकारणावर प्रभाव पडला आहे.

स्वराज्यासंबंधी विचार:-

ब्रिटिश काळात सर्वच भारतीय राजकीय नेते आणि विचारवंताप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुद्धा स्वराज्यासंबंधीचे विचार मांडले आहेत. परंतु ते विचार इतरांपेक्षा वेगळे आहेत.

समाजवादासंबंधी विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजवादाचा पुरस्कार केला होता. परंतु त्यांना रशिया, चीन व इतर साम्यवादी देशातील एकपक्ष पद्धतीचा समाजवाद मान्य नव्हता. देशातील समाजवादी व्यवस्था, राजकीय तसेच आर्थिक क्षेत्रात लोकशाहीचा स्वीकार करून आणि उद्योगधंद्यावर सरकारची मालकी प्रस्थापित करून समाजवादी व्यवस्था प्रस्थापित होऊ शकते. असे त्यांना वाटत होते.

साम्यवादासंबंधी विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही समाजवादाचा पुरस्कार केला होता. त्यामुळे त्यांना मार्क्सवाद किंवा साम्यवादाचा विचार अपूर्ण आणि सदोष वाटत होता. डॉ. आंबेडकरांनी साम्यवादावर आणि रशियातील साम्यवाद पद्धतीवर जोरदार टीका केली होती. साम्यवादातील दोष दाखविताना त्यांनी म्हटले होते की, १) साम्यवादात केवल आर्थिक किंवा भौतिक जीवनाला महत्त्व दिले जाते. २) साम्यवाद धर्मविरोधी आहे. ३) साम्यवाद स्वातंत्र्यविरोधी आहे. साम्यवाद लोकशाहीच्या विरोधात आहे. ४) साम्यवादी राष्ट्रांनीसुद्धा साम्राज्यवादी धोरण स्वीकारुन अनेक लहान-लहान राष्ट्रांना आपल्या नियंत्रणाखाली ठेवले आहे.

सामाजिक विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या एकदंर कार्यात सामाजिक सुधारणांना विशेषतः दलितोद्धाराच्या चळवळीला विशेष महत्त्व आहे. एका अस्पृश्य कुटुंबात जन्मल्याने त्यांना अस्पृश्यतेचे अनेक वाईट अनुभव आले होते. म्हणूनच त्यांनी अस्पृश्यता नष्ट करणे आणि अस्पृश्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हे आपल्या जीवनाचे पहिले ध्येय ठेवले होते.

समाजसुधारणाविषयक विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समाजसुधारणाविषयक दृष्टिकोण एकोणिसाव्या शतकातील नेमस्त सुधारणांपेक्षा गुणात्मकदुष्ट्या भिन्न होता. नेमस्त सुधारकांनी सुचविलेल्या सुधारणा विधवा विवाह, केशवपन, विवाहाची वयोमर्यादा इत्यादी कौटुंबिक सुधारणासंबंधी होत्या. त्यामुळे त्या सुधारणांमधून मूलभूत अशा सामाजिक सुधारणा झालेल्या नाहीत. मूलभूत प्रश्न सुटलेला नाही असे मत डॉ. आंबेडकरांनी या संदर्भात व्यक्त केले आहे. इतर लहान लहान सामाजिक सुधारणा होण्यासाठी मुळात सामाजिक विषमतेचा प्रश्न सुटला पाहिजे असे त्यांना वाटप होते. नेमस्त तो सुधारक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात आणखी एक मुख्यतः फरक म्हणजे नेमस्त सुधारकांनी सुधारणांसाठी प्राचीन धर्मग्रंथांचा आधार घेतला

आहे. यावर मात्र डॉक्टर आंबेडकरांना विश्वास नव्हता. अस्पृश्यता मान्य करणाऱ्या 'मनुस्मृती' या ग्रंथाची त्यांनी होळी केली होती. त्या काळातील नेमस्त तो सुधारक आणि डॉक्टर आंबेडकर यांच्या समाज सुधारणा दृष्टिकोणाबाबतचा आणखी एक फरक म्हणजे नेमस्त सुधारकांचा हृदय परिवर्तनावर विश्वास होता. डॉ. अंबेडकरांना मात्र हृदय परिवर्तनावर मर्यादा असतात असे वाटत होते.

आर्थिक विचार:-

भारताच्या कीर्तिवंत सुपुत्रांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव अग्रस्थानी आहे. भारत देशाच्या इतिहासातील पहिले सर्वश्रेष्ठ अर्थशास्त्रज्ञ हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत. देशाच्या सामाजिक-राजकीय क्षितिजावर त्यांचा उदय इ.स. १९२० च्या दशकात झाला. समाजाच्या, अस्पृश्य म्हणून हिणविल्या गेलेल्या अगदी तळातील वर्गाच्या पुनरुत्थानासाठी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक पातळीवर तेव्हापासूनच त्यांचा संघर्ष सुरू होता. बाबासाहेब एक थोर विचारवंत होते आणि त्यांनी अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, विधिज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, पत्रकार, संसद सदस्य आणि या सर्वांच्या पलीकडे जाऊन समाजसुधारक आणि मानवाधिकारांचा रक्षक या नात्याने केलेले कार्य अतुलनीय आहे. देशभरातील अस्पृश्य समाजाला एकवटून, संघटित करून सामाजिक समतेच्या ध्येयाप्रत जाण्याच्या दृष्टीने राजकीय मार्ग कसा अवलंबायचा, याविषयी त्यांनी दिशादर्शन केले.

अस्पृश्य समाजात मध्ये जन्मलेल्या बाबासाहेबांनी देश-विदेशातल्या तीन खंडांतून उच्च शिक्षण प्राप्त केले. कोलंबिया विद्यापीठाची अर्थशास्त्रातील पीएच. डी. (१९१७), लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून डॉक्टर ऑफ सायन्सची पदवी तसेच लंडनमधील ग्रेज इन्ची बार ॲट लॉ (१९२३) अशा अतिउच्च पदव्या त्यांनी संपादित केल्या. दलित समाजातील विद्यार्थ्याने त्या काळात अशा प्रतिष्ठेच्या पदव्या मिळविणे ही अद्वितीय बाब होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा मूळ अभ्यासविषय अर्थशास्त्र हाच होता. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्रात विपुल

लिखाण केले असून, या विषयावर त्यांची तीन प्रमुख पुस्तके आहेत. : १) ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲन्ड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी, २) दि इव्होल्यूशन ऑफ प्रोव्हिन्शियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया आणि ३) दि प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी : इट्स ओरिजिन ॲन्ड इट्स सोल्यूशन.

पहिली दोन पुस्तके सार्वजनिक वित्तव्यवस्थेवरील असून, त्यातील पहिल्या पुस्तकात ईस्ट इंडिया कंपनीच्या इ स. १७९२ ते इ.स. १८५८ या काळातील वित्तव्यवहारावर भाष्य केले आहे. दुसरे पुस्तक ब्रिटिशांच्या आमदनीतील भारतात वित्तीय व्यवहारांमधील केंद्र आणि राज्य संबंधांवर भाष्य करते. हा कालखंड इ.स. १८३३ ते इ.स. १९२१ असा आहे. त्यांचे तिसरे पुस्तक चलनविषयक अर्थशास्त्रावरील एक उत्कृष्ट ग्रंथ मानला गेला आहे. या पुस्तकात इ.स. १८०० पासून इ.स. १८९३ पर्यंतच्या कालखंडात विनिमयाचे माध्यम म्हणून भारतीय चलनाची कशी उत्क्रांती झाली, हे बाबासाहेबांनी सांगितले आहे. तसेच १९२० च्या दशकाच्या पूर्वार्धात सुयोग्य चलनाची निवड करण्यात आलेल्या अडथळ्यांचीही चर्चा त्यांनी केली आहे. भारतात परतल्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रावर एकही पुस्तक लिहिले नाही. मात्र, त्यांच्या कार्याचा आढावा घेतल्यास त्यांच्यातील अर्थतज्ज्ञ वारंवार डोकावत राहतो.

बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह असेम्ब्लीचे सदस्य असताना (१९२६) ग्रामीण भागातील गरिबांच्या समस्यांविषयीचे त्यांचे समग्र आकलन त्यांनी उभारलेल्या जनआंदोलनांमध्ये प्रतिबिंबित होते. शेतीमधील खोती पद्धतीविरुद्ध त्यांनी केलेल्या यशस्वी आंदोलनामुळे अनेक ग्रामीण गरिबांची आर्थिक शोषणातून मुक्तता झाली. महार वतन या नावाखाली सुरू असलेल्या शुद्ध गुलामगिरीविरुद्ध त्यांनी आवाज उठविल्यानंतर ग्रामीण भागातील गरिबांचा मोठा वर्ग शोषणमुक्त झाला. सावकारांच्या मनमानीला चाप लावण्यासाठी त्यांनी असेम्ब्लीमध्ये विधेयक आणले. औद्योगिक कामगारांच्या क्षेत्रात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इ.स.१९३६ मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. त्याकाळी कामगारांचा आवाज बुलंद करणाऱ्या अन्य संघटना होत्याच; मात्र त्यांना अस्पृश्य कामगारांच्या मानवाधिकारांशी काहीही देणे-घेणे नव्हते. नव्या

राजकीय पक्षाने ही उणीव भरून काढली. त्याचप्रमाणे व्हॉइसरॉयज् एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचे कामगार सदस्य या नात्याने १९४२ ते १९४६ या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगारविषयक धोरणात आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणल्या. त्यात सेवायोजन कार्यालयाची स्थापना ही महत्त्वपूर्ण घटना होती आणि स्वतंत्र भारतातील औद्योगिक संबंधांची तीच पायाभरणी ठरली. बाबासाहेबांनी पाटबंधारे, ऊर्जा आणि इतर सार्वजनिक बांधकामे ही खातीही सांभाळली. देशाचे पाटबंधारे धोरण निश्चित करण्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. दामोदर व्हॅली प्रकल्पाचा यात प्राधान्याने समावेश करावा लागेल.

जाती व्यवस्था आणि अस्पृश्यतेसारख्या सामाजिक आजारांचे आर्थिक पैलू उलगडून दाखविणे, हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आणखी एक विद्वत्तापूर्ण कार्य होय. श्रमविभागणीच्या तत्त्वानुसार महात्मा गांधींनीही जाती व्यवस्थेचे अस्तित्व स्वीकारले होते. मात्र, आंबेडकरांनी 'जातींचे विध्वंसन' या आपल्या ग्रंथात त्यावर कडाडून टीका केली होती. जाती व्यवस्थेमुळे केवळ श्रमाची विभागणी केली गेली नसून, श्रमिकांचीच विभागणी केली गेली आहे, हे त्यांनी निदर्शनास आणून दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जाती व्यवस्थेवरील हल्ला हे केवळ उच्चवर्णीयांच्या वर्चस्ववादाला दिलेले आव्हान नव्हते, तर आर्थिक विकासाशी त्यांच्या मांडणीचा जवळचा संबंध होता. जाती व्यवस्थेमुळे श्रमाची आणि भांडवलाची गतिशीलता कमी झाली असून, त्याचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि विकासावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे, असे त्यांचे प्रतिपादन होते.

स्टेट्स ॲन्ड मायनॉरिटीज नावाने ब्रिटिश सरकारला इ.स.१९४७ साली सादर केलेल्या टिपणामध्ये भारताच्या आर्थिक विकासाची योग्य धोरणे कोणती, हे सांगितले होते. अत्युच्च उत्पादन क्षमतेचा विचार करून लोकांच्या आर्थिक जीवनाचे नियोजन करणे तसेच खासगी उत्पादकांना कोणतीही आडकाठी न करता आणि संपत्तीचे समान वाटप होईल अशारीतीने आर्थिक नियोजन करणे हे सरकारचे दायित्व आहे, असे त्यांनी नमूद केले होते. स्वातंत्र्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारताचे पहिले कायदामंत्री बनले. इ.स. १९४८-४९ मध्ये घटना

समितीचे अध्यक्ष म्हणून भारतीय राज्यघटनेला आकार देतानाही त्यांच्यातील अर्थतज्ज्ञ आपल्याला दिसून येतो. मानवी अधिकारांचे मूलतत्त्व म्हणून त्यांनी लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा ताकदीने पुरस्कार आणि पाठपुरावा केला. समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुभाव या तीन लोकशाही तत्त्वांचा केवळ राजकीय हक्क असा संकुचित अर्थ लावला जाऊ नये, असे त्यांनी म्हटले आहे. सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीचे ते खंदे पुरस्कर्ते होते आणि सामाजिक-आर्थिक लोकशाहीकडे दुर्लक्षून राजकीय लोकशाही टिकू शकणार नाही, असा इशाराही द्यायला ते विसरले नाहीत. डायरेक्टिव्ह प्रिन्सिपल्स ऑफ दि स्टेट पॉलिसी हा अनुच्छेद घटनेत समाविष्ट करून त्यांनी आर्थिक लोकशाहीचा हेतू विषद केला.

कायदामंत्री या नात्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदू कोड बिल संमत करण्यासाठी मोठा संघर्ष केला. महिलांचे अधिकार, विशेषतः विवाह आणि पितृसंपत्तीविषयक अधिकार सुरक्षित करणारी ही मोठी सामाजिक सुधारणा होती. हे विधेयक संसदेत संमत होऊ शकले नाही, म्हणून सप्टेंबर इ.स.१९५१ मध्ये त्यांनी राजीनामा दिला.

सारांश:-

डॉ. आंबेडकर यांचे व्यक्तिमत्त्व अनेक पैलूंनी युक्त असले तरी त्यात एक समान धागा होता आणि तो आर्थिक हित पाहणारा होता. 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' या त्यांनी दिलेल्या मंत्रातूनच त्यांचे आर्थिक विचार सुस्पष्टपणे दिसून येतात. आंबेडकरांचे विचार सामाजिक, धार्मिक आणि नैतिक तत्त्वांवर आधारलेले आहेत. शोषक आणि शोषित हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू आहे. दबलेल्यांना उभारी देणे आणि शोषितांची जोखडातून मुक्तता करणे हाच त्यांच्या विचारांचा मूलाधार आहे. सर्वांना स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय मिळावा, हाच त्यांच्या वैचारिक मांडणीचा प्रमुख हेतू आहे.

संदर्भ:-

1. गायकवाड 'राजवंश', डॉ. ज्ञानराज काशिनाथ (ऑगस्ट २०१६, सहावी आवृत्ती). महामानव डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर. कोल्हापूर: रिया प्रकाशन. पृ. ३२.

2. राणे, दिनेश. युगप्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. दिल्ली: ज्ञानगंगा अँड को. पब्लिकेशन.पृ. ६ व ७.

3. राणे, दिनेश. युगप्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. दिल्ली: ज्ञानगंगा अँड को. पब्लिकेशन. पृ. ७.

4. खैरमोडे, चांगदेव भगवान (जुलै २००३). डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर खंड ४ कालखंड १९२८ ते १९३२. पुणे: सुगावा प्रकाशन. पृ. क्र १६४(तृतीय आवृत्ती).

5. (संपादक) – डॉ. पी. विठ्ठल, डॉ. नागोराव कुंभार, सर्वदर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ,डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

6. (संपादक)धनंजय कीर,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर चित्रमय चरित्र - : पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८१.

7. बाबुराव बागुल, 'आंबेडकर भारत - भाग २' - सुगावा प्रकाशन, पुणे.

8. खैरमोडे चांगदेव भवानराव, 'डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर (समग्र चरित्र) - एकूण खंड १५', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ. (१ ते ९ खंड म.रा.साहित्य आणि संस्कृती मंडळाद्वारे प्रकाशित आणि खंड १० वा सुगावा प्रकाशन.

9. -(संपादक :) शरणकुमार लिंबाळे, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९१.

10. जाधव नरेंद्र,डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान - , सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९२.

१२

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बौद्ध धर्म

-डॉ मधुकर खंडू पवार

प्रस्तावना:-

महात्मा गौतम बुद्धांनी मानवी जीवनातील सत्याचा शोध व बोध घेण्यासाठी आपल्या राज्य वैभवाचा आणि वैभव संपन्न सुखी संसाराचा त्याग केला व संन्याशी वृत्ती धारण करून ते चिंतन मनन तपश्चर्या करू लागले. सारनाथ मृग वनात तपश्चर्या चिंतन मनन करीत असताना त्यांच्याबरोबर असलेले त्यांचे पाच ब्राह्मण अध्यायी त्यांना सोडून गेले होते.. पुढे गौतम बुद्धाला सत्याचा म्हणजेच ज्ञानाचा बोध झाल्यानंतर गौतम बुद्धाने आपल्याला प्राप्त झालेले ज्ञान म्हणजेच पहिले प्रवचन सारणात या ठिकाणी त्यांना गेलेल्या पाच ब्राह्मण सहाध्यायी यांना सांगितले या सहाध्यायीयांनी बुद्धाचे विचार मान्य केला व ते गौतम बुद्धाचे अनुयायी झाले. या घटनेला धम्मचक्र परिवर्तन असे म्हटले जाते. त्यानंतर लाखो अनुयायांनी गौतम बुद्धाला मिळाले होते या अनुषंगाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी आपल्या लाखो अनुयायांसह बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली. ही घटना देखील आधुनिक जगाच्या इतिहासातील फार मोठी ऐतिहासिक घटना आहे. कारण यामुळे पुन्हा एकदा भारतात बौद्ध धम्म चळवळ सक्रिय झाली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी फार मोठ्या ध्येयाने प्रेरित होऊन बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व व न्याय सारख्या शाश्वत मूल्यांचे या धर्मांतराला तात्विक अधिष्ठान होते त्याचबरोबर करूणा, प्रज्ञा, यासारखी बौद्ध धम्मातील मूलभूत तत्वे ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना महत्त्वाची वाटत होती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवनामध्ये धर्मांतराच्या घटनेला अनन्यसाधारण महत्त्व होते. किंबहुना संपूर्ण दलित समाजातील लोकांच्या दृष्टीने ही एक अभूतपूर्व अशी घटना होती व बौद्ध धर्माच्या

पुनरुज्जीवनाच्या दृष्टीने ही ऐतिहासिक घटना होती म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या बौद्ध धम्म याविषयी आढावा घेण्यात आलेला आहे.

धम्म परिवर्तनाचा निश्चित उद्देश-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धम्म परिवर्तन करण्यामागचा निश्चित असा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवला होता. ते म्हणतात मी धर्म परिवर्तन का करीत आहे तर मला समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, व न्याय पाहिजे उपरोक्त चारही गोष्टी मला तथागत बुद्ध यांच्या विचारात आढळतात त्यामुळेच मी बुद्ध धम्माची दीक्षा घेत आहे.

१. अशोका विजयादशमी आमचा वारसा: -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १४ तारखेला आपल्या सर्व अनुयायांना बौद्ध धम्माची दीक्षा दिली. कारण या दिवशी अशोका विजयादशमी होती अशोका विजयादशमीला अनन्यसाधारण ऐतिहासिक महत्त्व आहे. अशोका विजयादशमीला अडीच हजार वर्षे पूर्ण होणार होते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटनेला आपल्या महापुरुषांच्या इतिहासाशी सांगड घालू पाहत होते . जो धम्म परिवर्तनाचा कार्यक्रम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या माध्यमातून केला गेला ही इतिहासातील मोठी घटना होती. त्याच्या इतिहासातील सर्वात मोठा दिवस होता या दिवसाला बहुजन जनता सणाप्रमाणे साजरी करीत असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धम्म स्वीकारताना महत्वपूर्ण विचार लोकांसमोर ठेवला होता तो म्हणजे मनुष्य धम्मासाठी नसून धम्म मनुष्यासाठी आहे त्यांनी बुद्ध आणि त्यांचा धम्म हा ग्रंथ लिहिला त्याचे व्यवस्थित अध्ययन केले तर असे लक्षात येते की विद्यमान क्रांतिकारी विचार लोकांच्या लक्षात येतील.

2 - **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या या दृष्टिकोनातून बौद्धमय भारत निर्माण करण्याचे स्वप्न**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९५६ ला आपल्या लाखो अनुयायांना बुद्ध धम्माची दीक्षा दिली. त्यावेळेस त्यांच्या दृष्टीने ते धार्मिक आंदोलनाची यशस्वी वाटचाल होती. त्यामागे निश्चित अशी एक रणनीती होती. ही रणनीती समजल्याशिवाय आंदोलन कळणार नाही धम्मदीक्षा समारंभात बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संपूर्ण भारत बौद्धमय करण्याचे उद्दिष्ट बाळगले होते. आणि हा उद्देश जनसमुदाय समोर ठेवला होता. म्हणजेच भारताला बौधमय करण्याची जबाबदारी बाबासाहेबांच्या शिकल्या सवरलेल्या अनुयायांची आहे.

3 - **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दृष्टीने धम्म कशाला म्हणतात:** -,

एक माणूस दुसर्या माणसासोबत जो व्यवहार करतो, आचरण करतो तो धम्म आहे ज्या व्यक्तीचे आचरण समता, स्वातंत्र, बंधुता व न्याय संगत असेल अशाच मनुष्याच्या आचरणाला धम्माने अनु प्रेरित आचरण संबोधले जाऊ शकते.

४. बुद्धाचा हा धम्म स्वीकारून बाबासाहेबांनी आपली राष्ट्रभक्ती प्रकट केली आहे.

१३ ऑक्टोबर च्या वृत्तपत्र परिषदेत आपली भूमिका स्पष्ट करताना बाबासाहेब म्हणाले होते की, मी एकदा दलितांच्या प्रश्नासंबंधी गांधीजीशी चर्चा करीत असताना त्यांना म्हणालो की, दलितांच्या प्रश्नासंबंधी तुमच्याशी माझे मतभेद असले तरी वेळ येईल तेव्हा मी या देशाला कमीत कमी धोका असेल असा मार्ग स्वीकारेन. म्हणून बौद्ध धर्म स्वीकारून मी या देशाचे जास्तीत जास्त हित साधत आहे. कारण बौद्ध धर्म या भारतीय संस्कृतीचाच एक भाग आहे. या देशाची संस्कृती इतिहास यांच्या परंपरेला धोका लागणार नाही अशी मी खबरदारी घेतली आहे. बाबासाहेबांनी हि भूमिका या देशासाठी अत्यंत हितकारक ठरली आहे. धर्मांतराच्या मुळाशी बाबासाहेबांनी अशी व्यापक दूरदृष्टी असलेली दिसते.

५. भारतीय संविधानाचे लेखन करतानाही बौद्ध धम्माच्या तत्वाची व मूल्याची पेरणी त्यांनी या संविधानातून केली आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय हि आदर्श मूल्य बुद्ध धम्मातील आहेत. या आद्द मूल्यावर आधारित असलेली लोकशाही बाबासाहेबांनी संविधानात अंतर्भूत केली आहे. हि लोकशाही हि बाबासाहेबांनी बुद्धाच्या धम्मातूनच घेतली आहे. तसेच विज्ञानिष्ठ दृष्टीकोन हा बुद्ध विचारातूनच आलेला आहे. सबंध संविधानाचा मूळ तत्वच बुद्ध धम्माच्या विचारावर तयार करण्यात आलेला आहे. बाबासाहेबांनी बौद्ध धम्म एवढा अंगीकारला होता की, ते या विचाराशी अक्षरश भारावून गेले होते. भारत बौद्धमय करेल हा त्यांनी केलेला दृढनिश्चय हि त्याचीच साक्ष आहे. म्हणूनच नागपूर येथील धम्मदीक्षा समारंभानंतर १६ ऑक्टोबर १९५६ रोजी चंद्रपूर येथे ते त्यांच्या उपस्थितीत पाच लाख अनुयायांनी बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली. त्यानंतरहि अनेक ठिकाणी धम्मदीक्षा चे आयोजन त्यांनी केले होते. ते सर्व भारतात बौद्ध आणि धम्म पोहोचवण्यासाठी योजना त्यांनी आखली होती.

६. १५ नोव्हेंबर १९५६ रोजी नेपाळच्या काठमांडू येथील जागतिक धम्मपरिषदेत ते हजर राहिले. आणि जागतिक बौद्ध प्रतिनिधीना उद्देशून ते म्हणाले, बौद्ध धर्म हा या जगातील सर्वात मोठा धर्म आहे. कारण ते केवळ धर्म नसून तो एक महान सामाजिक सिद्धांत आहे हे जगाला जाहीर करण्यास मी येथे आलो आहे.

७. बाबासाहेबांनी सांगितलेला धम्म त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे या भारत भूमीत रुजला नाही.

ज्या दलितांनी हा धम्म स्वीकारला त्यांच्यात अपेक्षित परिवर्तन झाल्याचे दिसत नाही. त्याच्यात अजूनही रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, कर्मकांड असल्याचे दिसते. त्याच्यात बुद्ध विचारातील वैज्ञानिक दृष्टीकोन रुजला नाही. बाबासाहेबानंतर बौद्ध धम्म गतिमान होऊ शकला नाही, त्यामुळे बाबासाहेबांनी आजन्म केलेल्या या बुद्ध धम्मा विषयक कार्याचे व त्यांनी केलेल्या परिश्रमाचे काय.? असा प्रश्न आजच्या स्थितीत खूप गंभीर आहे. या परिस्थितीत परिवर्तन घडून येणे काळाची गरज आहे. केवळ दलितांनाच नाही तर प्रत्येक भारतीय

व्यक्तीनेच या परिस्थीतीचा गांभीर्याने विचार करून हा बुद्धधम्म या देशाच्या प्रगतीसाठी जर अनुसरला तरच या देशात शांतता सुव्यवस्था आणि आर्थिक संपन्नता हि निर्माण होईल. देश विज्ञाननिष्ट बनेल आणि या जगात भारत एक समृद्ध व बलशाली राष्ट्र म्हणून नावारूपाला येईल.

निष्कर्ष:-

१. हिंदू धर्म आणि बौद्ध धम्म यात बाबासाहेबांनी भेद केला आहे.
२. बाबासाहेबांनी बुद्ध आणि धम्माचा चिंतनशील अभ्यास केला होता.
३. विवेकवादी व विज्ञानवादी बुद्ध आणि धम्म बाबासाहेबांना अपेक्षित होता.
४. बाबासाहेब आजन्म बुद्ध धम्माचा विचार करत राहिले आणि त्याचा जन्मभर प्रचार करत राहिले.
५. मानवी कल्याणासाठी व जगाच्या उद्धारासाठी एकमेव बुद्ध धम्मच आवश्यक आहे असे बाबासाहेबांनी जाहीर केले होते.
६. बाबासाहेबांना सबंध भारत बौद्धमय करायचा होता.
७. धम्मदीक्षा घेतल्यानंतर बाबासाहेबांनी इतर अनेक ठिकाणी धम्मदीक्षेचे समारंभ घडवून आणले.
८. भारतीय संविधानात बाबासाहेबांनी आदर्श बुद्ध तत्व अंतर्भूत केलेली आहेत.

संदर्भ सूची:-

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : बुद्ध आणि त्यांचा धम्म.

२. आपटे वा. गो. : बौद्ध पर्व

३. डॉ. प्रभाकर गणवीर: धम्म संपदा.

४. धनंजय कीर: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पोपुलर प्रकाशन, मुंबई १९८९.

५. डॉ. नरेंद्र जाधव यांचा लेख: दैनिक, सम्राट, ६ डिसेंबर २०१३.

६. कसबे रावसाहेब: दलित चळवळीची वाटचाल १९८३.

७. खरात, शंकरराव : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा इंद्रायणी साहित्य, पुणे, २०१५.

८. महाराष्ट्र टाईम्स, कोल्हापूर आवृत्ती, १४ एप्रिल २०१६.

९. डॉ. जनार्दन वाघमारे: राष्ट्रनायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

१०. दैनिक सकाळ: १४ एप्रिल २०१८.

१३

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य व विचार

- सोनकांबळे देवराव नामदेव

प्राचीन काळापासून ते ब्रिटिशांची राजकीय सत्ता या देशात प्रस्थापित होई पर्यंत येथील बहुजनव मागासलेला समाज शिक्षणापासून वंचित राहिलेला होता.यांचे कारण म्हणजे या देशातील वर्णव्यवस्था होय ,या वर्णव्यवस्थेत येथील समाज ब्राम्हण ,क्षेत्रीय ,वैश्य व शूद्र अशप्रकारे या चार भागात येथील समाज विभागला होता.या चार वर्णापैकी ब्राम्हण हा वर्ण इतर वर्णापेक्षा सर्वश्रेष्ठ वर्ण म्हणून पुढे आला होता. कालांतराने ब्राम्हणाचे वर्चस्व येथील प्रसमाजव्यवस्थेने मान्य केले होते ,म्हणून तत्कालीन काळात निर्माण झालेली ब्राम्हणाची शिक्षणावरील मक्तेदारी सर्वमान्य झाली होती.परिणामतः येथील बहुजन व मागासलेला शुद्र समाज हा शिक्षणापासून वंचित राहिला होता- राम राज्याच्या काळात शूद्र समाजातला शंभू ने वेद म्हटल्याबद्दल त्याला रामाने मृत्यूदंडाची शिक्षा केली होती तर आधुनिक काळात महात्मा ज्योतिबा फुले यांना शाळेतून काढून पारंपारिक व्यवसाय करण्यासाठी त्यांच्या वडिलांचे मन वळविण्यात आले होते. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना मुंबई येथे एल्फिन्स्टन महाविद्यालयात पदवी अभ्यासक्रमासाठी संस्कृत हा विषय घेऊ देण्यात आलेला नव्हता अशा प्रकारच्या परिस्थितीत येथील बहुजन व मागासलेला शुद्र समाज शेकडो वर्षापासून निरीक्षण ,अज्ञानी, मानसिक गुलामी, आर्थिक दारिद्र्य, व सामाजिक दृष्ट्या मागासलेले जीवन जगत आलेला होता अशा प्रकारच्या परिस्थितीत जीवन जगत आलेल्या समाजाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाचे महत्त्व व त्यांचे समाजावर होणारे परिणाम ओळखून या देशातल्या समाज व्यवस्थेमध्ये शेकडो वर्षापासून लाचारीचे जीवन जगत आलेल्या समाजाला शिक्षणाचा हक्क व शिक्षण मिळवून देण्याकरिता आयुष्यभर या समाज व्यवस्थेच्या विरुद्ध विविध आघाड्यावर आक्रमक व निर्भयपणे यशस्वी संघर्ष करत राहिले.

“शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे जो कोणी प्रशान करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही” हे विधान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या समाजाला उद्देशून म्हणले आहे.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते शिक्षण हे माणसाच्या सर्वांगीण विकासाचे माध्यम आहे. म्हणून या देशातल्या शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या सर्व बहुजन व मागास समाजाला शिक्षण देण्यासाठी विविध माध्यमातून अहो रात्री यशस्वीपणे प्रयत्न करीत राहिले.

- **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक कार्य**

- **बहिष्कृत हितकारणी सभा:-**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशातल्या बहिष्कृत असलेल्या अस्पर्श समाजाला शिक्षण व्यवस्थेत समाविष्ट करण्याच्या उद्देशाने १९२४ मध्ये या सभेची स्थापना केली .या सभेच्या माध्यमातून समाजातील दीनदुबळयां निरक्षर पालकांच्या मुला मुली करिता वसतीगृह उघडून शिक्षणाचा प्रसार केला तसेच वाचनालय व अभ्यास मंडळे सुरू करण्यात आली होती. या समितीच्या सहकार्याने १९२५ मध्ये सोलापूर येथे दलित वर्गाच्या विद्यार्थ्याकरिता एक वस्तीगृह सुरू करण्यात आली. या वस्तीग्रहातील मुलांना कपडे ,लेखनसाहित्य व भोजन इत्यादी खर्च डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतः केले. तर तेथील नगरपालिकेने यासाठी ४० रुपये अनुदान मंजूर केले तसेच येथील एका नगरसेवकाने व्यवस्थापनाचे काम पाहत राहिले .अशाप्रकारे अस्पृश्य समाजातील विद्यार्थ्यांच्या मनात ज्ञान आणि विद्या व सामाज सेवेबद्दल प्रेम यांची आवड निर्माण व्हावी म्हणून बहिष्कृत हितकारणी सभेने एक संस्था स्थापन केली .या सभेच्या मार्गदर्शनाखाली सरस्वती विकास नावाचे मासिक चालवले जात होते त्याच्या जोडीला मुंबई येथे एक मोफत वाचनालय सुरू करण्यात आले होते. तर इ.स. १९२७ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती फार मंद गतीने होत आहे अशी खंत व्यक्त केली होती तेव्हा ज्या गतीने शिक्षणाची प्रगती होत होती त्याच वेगाने सुरू राहिली तर शिक्षणाच्या कक्षेत आणण्यासाठी शाळेत जाणाऱ्या मुलांना आणखी चाळीस वर्षे लागतील म्हणून त्यांनी प्राथमिक शिक्षणावरील अधिक खर्चासह व सक्ती हा उपाय सुचविला होता.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार मांडत असताना त्यांनी या देशातल्या समाजव्यवस्थेतील शेवटच्या स्तरातील समाजाला शिक्षण जितके स्वस्त करता येईल तितके केले पाहिजे अशा प्रकारचा अहवाल शासनाला केले होते जर समाजातील सर्वच जमातींना समानतेच्या पातळीवर आणावयाचे असेल तर शिक्षण हाच एक उपाय सांगितला होता. 1928 मध्ये अस्पृश्य समाजातील मुला मुलींची शालेय शिक्षण भक्कम पायावर संघटित करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित वर्ग शिक्षण संस्थेची स्थापना केली होती दीनदलित वर्गाच्या विदयार्थ्यांच्या कल्याणासाठी माध्यमिक शालेय शिक्षणाचा भार सहन करण्यास असमर्थ होते .त्यांना वस्तीगृह पुरविण्याच्या कार्यात दलित वर्ग शिक्षण संस्थेला सहाय्य करण्याचे आव्हान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुंबई शासनाला केली होती. ही मागणी मुंबई शासनाने मंजूर करून पाच वस्तीग्रह देण्याचे मान्य करून वार्षिक वर्गणी म्हणून नऊ हजार रुपये अनुदान देण्याचे मंजूर केले .तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित वर्ग शिक्षण संस्थांचे कार्य करत असताना आलेल्या अडचणीची

पूर्तता करण्यासाठी निरनिराळया विभागात जाऊन देणग्या गोळा कराव्या लागल्या धर्मदाय संस्था व मोठ्या मनाच्या माणसांना मदतीसाठी त्यांनी आव्हान केले.

- **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे उच्च शिक्षण विषयक विचार:-**

डॉ. आंबेडकर यांच्या मते अध्यापन विद्यापीठ हे अध्यापकाचे विद्यापीठ होते आणि अध्यापनाचे प्राधिकृत निर्देशन विद्यापीठाला अध्यापन विद्यापीठ बनवीत होती म्हणजेच समानतेच्या अटीवर विद्यापीठ आणि महाविद्यालय उच्च शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी भागीदार होतील संलग्न विद्यापीठ महाविद्यालयात अध्यापन आणि संशोधन यांच्या व्यवस्थापन यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व पर्यवेक्षण करण्यासाठी विद्यार्थ्याकडे प्राप्त शक्ती असली पाहिजे तरच उच्चशिक्षणाचा दर्जा टिकून राहील व उच्च शिक्षणाचे नियंत्रण सुशिक्षित वर्गाने केले पाहिजे, दुर्देवाने सुशिक्षित वर्गाकडे सामाजिक सद्गुण नसल्याची खंत त्यांनी व्यक्त केले. सुशिक्षित लोक केवळ जनतेच्या उपेक्षा करतात तर जनतेला उच्च शिक्षण द्यावे याला सुद्धा विरोध करतात .म्हणून विद्यापीठाचे मूल्यांकन केवळ त्यांच्या ज्ञान संपादनाने न होता त्यांच्या सामाजिक वागणुकीने झाली पाहिजे अशी त्यांची इच्छा होती म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनुसूचित जातींमध्ये उच्च शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून ८ जुलै १९४५ रोजी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. या शिक्षण संस्थे अंतर्गत मुंबई येथे २४ जून १९४६ रोजी सिद्धार्थ कला आणि विज्ञान महाविद्यालय सुरू करण्यात आले आज तेच महाविद्यालय भारतातील एक अग्रगण्य महाविद्यालय म्हणून सिद्ध झाले आहे. या शिक्षण संस्थेचे ध्येय असे होते की या देशातल्या तरुणांना बौद्धिक. सामाजिक व नैतिक लोकशाहीचे प्रचलन करता येईल . तसेच इ .स. सन १६४६ मध्ये मुंबई येथे सिद्धार्थ विधी महाविद्यालय सुरू करण्यात आले, तर १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद कला आणि विज्ञान महाविद्यालय सुरू करण्यात आले. तसेच १९५३ मध्ये मुंबई येथे सिद्धार्थ वाणिज्य आणि अर्थशास्त्र महाविद्यालय सुरू केले.म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य समाजाला उच्च शिक्षणाकडे आकर्षित करण्याकरिता विविध प्रकारच्या माध्यमातून अस्पृश्य समाजाचा सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक व संस्कृतीक विकास घडून आणणे व या समाजव्यवस्थेत त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी यशस्वी संघर्ष करत राहिले

"शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष करा" या तीन तत्त्वांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उच्च शिक्षणाचे सार समाविष्ट केले आहे. क्रियाशील बना, अन्याय अत्याचार यांचा विरोध संघर्ष करा आणि आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी संघटित व्हा, अशा प्रकारचा संदेश त्यांनी दिला. कारण हे तीन तत्व समाजात क्रांती घडवू शकतात. देव ,दैव , नशीब ,धर्मभोळेपणा या विरोधात त्यांनी ठाम मत व्यक्त केले. आई-वडील

मुलांना जन्म देतात पण कर्म देत नाहीत, असे म्हणणे ठीक नाही, पण मुलांना चांगले संस्कार करून यशाचा योग्य मार्ग दाखवतात हे मात्र निश्चित आहे. म्हणून योग्य संस्कार मुलांच्या मनात रुजविण्यासाठी योग्य शिक्षण ही त्यांना देणे गरजेचे आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात उच्च शिक्षणातूनच माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा जन्म होतो.आपण आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा घेतलेला शोध असतो स्वतःच्या व्यक्तिमत्वाचा आत्मविश्वास आणि व्यक्तिमत्त्वाची प्रतिष्ठा निर्माण करण्याची शक्ती ही एकाच शिक्षणात असते यातूनच स्वतःच्या कर्तुत्वावर विश्वास असलेला माणूस घडत असतो.

संदर्भ ग्रंथ

(1) महाराष्ट्रातील समाज सुधारक - के. सागर

(2) डॉ. आंबेडकर तत्व आणि विचार - डॉ. धनंजय कीर

(3) http://www.pudhari.news/editorial/editorial/Dr-Ambedkar-s-educational-ideas/

१४

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार

-संतोष पंढरीनाथ कारभारी

ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्माण होण्यासाठी शिक्षणाचे लोकशाहीकरण झाले पाहिजे.शिक्षणाच्या लोकशाहीकरणाची संकल्पना सर्वप्रथम विसाव्या शतकाच्या सुरवातीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली होती. डॉ. बाबासाहेबांचा आंबेडकरांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन आधुनिक होता.निरक्षरतेने जनतेला मानसिकदृष्टया गुलाम,नैतिकदृष्टया अध:पतित, सांस्कृतिक दृष्टया पंगुवत, आर्थिक दृष्टया दरिद्री आणि सामाजिक दृष्टया मागासलेले केले होते. त्यांच्या सामाजिक दर्जामुळे त्यांचे जगणे दु:खमय झाले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित समाजाला सतत शिकण्याची हाकाटी दिली. शिक्षणामुळे आपल्या जगण्यात आमुलाग्र बदल होवू शकतो, हे त्यांनी जाणले होते. त्यामुळे सामाजिक हेतूच्या गतिकीचे प्रेरित होवून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजातील अन्यायाविरुद्ध आसूड हाती घेतला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक परिवर्तनाचे हत्यार म्हणून शिक्षणाचा पाठपुरावा केला.निरक्षर जनतेला त्यांच्या गाढ झोपेतून जागे करण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराना करायचे होते, तत्कालीन समाजव्यवस्थेने त्यांच्यावर कशी अमानुषता लादली होती याची जाणीव त्यांना करून दयावयाची होती.दलित समाजाला स्व:तामध्ये प्रगती घडवून आणण्यासाठी शिक्षण हे मोठे हत्यार आहे असे वाटत होते.मागासवर्गीयांच्या शिक्षणासंदर्भात बाबासाहेबांनी जे चिंतन केले तेही तितकेच मूलगामी स्वरूपाचे आहे.ज्ञानाअभावी व्यक्ती आणि समाजाचे नुकसान जसे होते,तसेच एखादी व्यक्ती वा समूहाला शिक्षण नाकारणे म्हणजे माणूस म्हणून त्याचे अस्तित्व नाकारून त्याच्या क्षमता मारून टाकणे होय; अशी बाबासाहेबांची शिक्षण विषयक धारणा होती.

इ.स.१९२४ मध्ये अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभे' ची स्थापना केली. "शिकवा! चेतवा!! संघटित व्हा!!! हे बहिष्कृत हितकारणी सभेचे घोषवाक्य होते. या सभेची प्रामुख्याने वसतिगृहे उघडून दलित वर्गात शिक्षणाचा प्रसार करणे.वाचनालये,समाजकेंद्रे आणि वर्ग किंवा अभ्यास मंडळे उघडून, दलित वर्गात संस्कृतीच्या प्रसाराचे प्रचालन करणे तसेच दलित वर्गाच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी औद्योगिक आणि कृषिशाळा सुरू करणे ही उद्दिष्टे होती.ह्या सभेने दलित विद्यार्थ्यांना मदत सुरू केली. इ.स.१९२७ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाची गती फार मंद होत आहे अशी खंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बोलून दाखवली होती. ते म्हणाले होते की, "ज्या रीतीने शिक्षणाची प्रगती होत आहे, त्याच वेगाने जर ती चालू राहिली तर ,शिक्षणाच्या कक्षेत आणण्यासाठी शाळेत जाणाऱ्या मुलांना चाळीस वर्ष आणि मुलींना तीनशे वर्ष लागतील"(१)तसेच बाबासाहेबांनी शिक्षणावर प्रत्येक व्यक्तीमागे फक्त चौदा आणे खर्च केले जात आहे हे दाखवून दिले.शिक्षणावर कमी खर्च आणि शिक्षणाच्या प्रक्रियेतील गळतीचे उच्च प्रमाण यांच्यात सरल दुवा होता ते दाखवून देतात. शिक्षणातील अपव्ययावार त्यांनी प्राथमिक शिक्षणावर अधिक खर्चासह 'सक्ती' हा उपाय सुचविला आहे.

शिक्षण हे सर्वांच्या आवाक्यात आले पाहिजे तसेच त्यासाठी शिक्षण विभागाने शिक्षण हे जितके स्वस्त करता येईल तितके केले पाहिजे, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. शिक्षणाच्या बाबतीत समानतेचे तत्व म्हणजे काय हे सांगताना बाबासाहेब सांगतात की,समानतेचा अर्थ म्हणजे निम्नस्तरीय वर्गाची पातळी उच्चस्तरीय वर्गाच्या पातळीपर्यंत आणणे होय. डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या जमातीचे शालेय शिक्षण भक्कम करण्यासाठी इ.स.१९२८ मध्ये दलितवर्ग शिक्षण संस्थेची स्थापना केली.ही शिक्षण संस्था मान्यता पावलेली संस्था होती.या संस्थेने शासनाकडून पाच वसतिगृह योजनेला मान्यता मिळविली.शिक्षण घेण्यासाठी अस्पृश बांधवांना प्रोत्साहित केलेल्या संस्थांमध्ये शिक्षणाचे मानवतेच्या दृष्टीने

मूल्य जाणवणाऱ्या, दलित विदयार्थ्यांकडे सहानुभूतीने पाहणाऱ्या व त्यांच्या उन्नतीचा प्रयत्न करणाऱ्या शिक्षकांची नेमणूक केली. अस्पृश्यांच्या विकासासाठी त्यांना विशेष सवलती मिळणे आवश्यक आहे याची डॉ. बाबासाहेबांना जाणीव होती. १९४५ मध्ये त्यांनी "पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची" स्थापना केली. त्यांनी २० जून १९४६ रोजी सिद्धार्थ कला आणि विज्ञान महाविदयालय सुरू केले आणि भारतातील एक अग्रगण्य महाविदयालय असल्याचे सिद्ध केले. त्याचप्रमाणे आपल्या कारकिर्दीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे 'मिलिंद कला आणि विज्ञान महाविदयालय' स्थापन केले. आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वता:ला पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या कार्यालाच वाहून घेतले.

डॉ. बाबासाहेबांनी शिक्षणालाच समाज परिवर्तनाचे साधन मानले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांच्या शिक्षणाचाही आग्रह धरला.त्यासाठी ते सांगतात की मुलामुलींची लग्ने लवकर करू नका निदान त्यांना स्वत:च्यापायावर उभे राहू दया.बाबासाहेबांनी शिक्षणाच्या बाबतीत उच्च शिक्षणावर भर दिला आहे.डॉ.बाबासाहेबांनी १९२० च्या दशकात प्रत्येक प्रांतामध्ये उच्च शिक्षण देणारी विदयापीठे असली पाहिजे,अशी मागणी केली होती.उच्च शिक्षणाचा प्रसार वाढेल तेव्हाच लोकांना उच्च शिक्षणाची संधी मिळेल, अशी त्यांची भूमिका होती.त्यासाठीच संख्यात्मक विकासाची मागणीही पहिल्यांदा झाली.आपल्या 'कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषद' अधिवेशनातील भाषणात डॉ.बाबासाहेब सांगतात की, "समाज सुधारणेसाठी चांगल्या शिक्षणाची गरज आहे.एक मुलगा बी.ए.झाल्याने आपल्या अस्पृश्य समाजास जसा तो आधार होईल तसा एक हजार मुले चौथी शिकून झाले तरी होणार नाही"[२]ह्याचा अर्थ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सांगतात की प्राथमिक शिक्षण कमी महत्वाचे नाही. उच्च शिक्षण हे व्यक्तीला एका विशिष्ट उंचीवर घेवून जाते. ते प्राथमिक शिक्षणालाच राष्ट्रीयदृष्टया अत्यंत महत्वाचा प्रश्न मानतात. प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार हा राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया ते

मानतात. ज्यांना शिक्षणाचे महत्व कळत नाही ते याबाबतीत उदासीन असतात त्यांच्यासाठी बाबासाहेबांनी सक्तीच्या कायदयाची आवश्यकता सांगितली आहे. शिवाय शिक्षण सरसकट सर्वांसाठी मोफत न करता जे फी देवू शकतात त्यांच्याकडून ती घ्यावी म्हणजे सक्तीच्या शिक्षणाचा खर्च भागविण्यास मदत होईल, असे बाबासाहेबांचे मत होते. मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना मदत म्हणून शिष्यवृत्ती देण्यात यावी हे सांगताना त्याचप्रमाणे बाबासाहेब सांगतात की, मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांचे पालक ही शिष्यवृत्ती देणगी समजून त्याचा दुरुपयोग करतात त्यामुळे सरकार किंवा खाजगी संस्थांनी वसतिगृहे चालविणे विद्यार्थीहिताचे होईल. बाबासाहेब त्याचप्रमाणे सांगतात की केवळ बाराखडी हेच शिक्षण नाही तर मुलांचे मने सुसंस्कृत करणारे दर्जेदार शिक्षण शाळांनी दिले पाहिजे असा खोलवर प्राथमिक शिक्षणाचा विचार बाबासाहेबांनी केला आहे. बाबासाहेबांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळातच सरकारकडून ३ लाख रूपयांचा निधी मिळविला होता त्यामुळे बऱ्याच विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळू लागली होती.

शिक्षणाची संधी ही प्रत्येकाने साधावी असे बाबासाहेबांचे मत होते. डॉ. बाबासाहेबांनी देव, दैवत, भोळेपणा ह्या प्रवृत्तीवर हल्ला केला. बाबासाहेब सांगतात की, “आई-बाप मुलांना जन्म देतात.कर्म देत नाही हे म्हणणे ठीक नाही. आई-बाप मुलांच्या आयुष्याला वळण लावू शकतात ही गोष्ट आपल्या लोकांच्या मनावर बिंबवून जर आपण मुलांच्या शिक्षणाबरोबर मुलींच्याही शिक्षणासाठी धडपड केली पाहिजे; तर आपल्या समाजाची प्रगती झपाटयाने होईल”[(३)]म्हणजेच बाबासाहेबांनी मुलांबरोबर मुलींच्याही शिक्षणाचा विचार केला आहे. वरती सांगितल्याप्रमाणे बाबासाहेबांनी मुलींच्या लवकर विवाहाला विरोध केला आहे. डॉ. बाबासाहेब स्त्रीशिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते.त्यांचे हक्क, उन्नती आणि त्यांचा विकास साधण्यासाठी १९४८ मध्ये बाबासाहेबांनी कायदेमंडळापुढे ‘हिंदू कोड बिल’ सादर केले होते.

स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्मोद्धार हे परिणामकारक शिक्षणाचे ध्येय होय असे बाबासाहेब सांगतात. शिक्षणातून व्यक्तिमत्वाचा विकास होतो हे सांगताना बाबासाहेब सांगतात

की,स्वता:चा विकास स्वता:नेच करावा ही आत्मोद्धाराची बाबासाहेबांची संकल्पना होती. वर सांगितल्याप्रमाणे बाबासाहेब शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे हत्यार मानतात. डॉ. बाबासाहेबांना नवमानवतावादाचा संस्कार करणारे शिक्षण हवे होते. स्वातंत्र्य, स्वावलंबन, आत्मोद्धार हे सर्व शिक्षणातून तयार होईल या मताचे बाबासाहेब होते. बाबासाहेबांनी शिक्षणाला राष्ट्रीय उन्नतीचा मूलमंत्र मानले आहे.बाबासाहेब सांगतात की, "सामाजिक क्रांती घडवून आणायची असेल तर त्याची बीजे बालवयातच पेरली पाहिजे"[४]शिक्षणाला बाबासाहेबांनी सामाजिक क्रांतीचे प्रभावी साधन मानले आहे.बाबासाहेबांनी अशिक्षित माणसाला गुलामीची उपमा दिली आहे. डॉ. बाबासाहेबांच्या मते शिक्षण हे माणसाला घडवत असते.शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि प्रज्ञा यांचा सुरेख संगम.केवळ ज्ञान उपयोगाचे नाही, तर जे उपयोगी येते तेच खरे ज्ञान; अशी त्यांची धारणा होती. शिक्षणाचा परिणाम उत्तम चारित्र्य निर्माण करणे हा असावा असे ते सांगतात.तसेच बाबासाहेबांनाशिक्षण हे मूल्यधिष्ठित म्हणजेच उच्चतम नैतिक आचरण निर्माण करणारे असावे असे वाटते.त्यांच्या मते जी व्यक्ती आपल्या अपत्य आणि पत्नीपेक्षा शिक्षणावर अधिक प्रेम करते तो खरा शिक्षणप्रेमी होय.शिक्षण घेवून केवळ स्वउन्नती तर शिक्षण प्रसाराची मोठी जबाबदारी ही शिक्षित वर्गावर असल्याचे ते सांगतात. शिलाशिवाय शिक्षण म्हणजे शिक्षणरूपी शस्त्राचा गैरवापर असे बाबासाहेब सांगतात.

प्लेटो हा आदर्शवादाचा जनक मानला जातो. प्लेटो ने दृश्य वस्तू या सत्य नसून त्यांच्या मागे असलेल्या त्याच्या कल्पना याच सत्य आहेत, असा सिद्धांत मांडला. या संदर्भात डॉ. आंबेडकर सांगतात की, वास्तव डोळ्यासमोर असून ते कसे नाकारता येईल. व्यावहारिक जीवनात माणसाची पंच ज्ञानेंद्रियेच सत्याचा निर्वाळा देतात हीच त्याच्या ज्ञानर्जनाची अंतिम साधने आहेत. आमच्या ज्ञानाची साधने जी ज्ञानेंद्रिये ती जगाच्या वास्तवाची आम्हाला जाणीव करून देत आहेत. असे सांगताना जगाचे अस्तित्व आम्हाला कसे नाकारता येईल? जर जगालाच अस्तित्व नसेल तर मला आणि तुम्हाला अस्तित्व कुठे उरते आणि माझ्या

जाणिवेला तरी काय अर्थ राहतो? सत्य शोधून काढणे हा आदर्शवादाचा पाया आहे. मात्र, त्याची व्याख्या करताना जे डोळ्याला दिसते ते सत्य नाही असे म्हणणे चुकीचे आहे. शिक्षणाचा उद्देश आत्मसाक्षात्कार मानवाच्या पंचज्ञानेंद्रियाला व पंचकर्मेंद्रियांना अनुभवता आला पाहिजे. जे नाही त्याची केवळ कल्पना करून जाणीव करायची आहे. असे शिक्षणाचे ध्येय डॉ. आंबेडकरांना अभिप्रेत नाही. ज्ञान प्राप्तीसाठी ,सत्य शोधण्यासाठी आपली पंचज्ञानेंद्रिये हेच एकमेव साधन आहे असा नव आदर्शवादी सिद्धांन्त त्यांनी शिक्षणात मांडला.[५] शिक्षणाने केवळ स्वत:चा विकास होत नाही तर समाजाचा देखील दर्जा उंचावतो हा महत्वाचा घटक बाबासाहेबांनी मांडला. शिक्षणातील आदर्शवाद ही संकल्पना डॉ. आंबेडकरांना शिलाशिवाय अपूर्ण वाटते. प्लेटो शिक्षणामुळे जीवनातील श्रेष्ठ मूल्य लाभतात असे मानतो. तो या मूल्यांना सत्य, सौंदर्य व शिव असे मानतो.तर डॉ. बाबासाहेब शिक्षणामुळे मनुष्य शीलवान होतो असे मानतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निसर्गवादाचे प्रारूप भारतीय समाजव्यवस्थेत रुजवले. शिक्षण हा सर्वांचा हक्क असून हजारो वर्षांची मक्तेदारी मोडून काढली. भारतीय राज्यघटनेत तसा कायदाच बाबासाहेबांनी केला. शिक्षणावर व्यक्तीची योग्यता ठरते जातीवरून नाही, ते त्यांनी संगितले. ती व्यक्ती एखादया जातीची म्हणून त्याला शिक्षणाचा अधिकार नाकारणे हे निसर्गनियमाविरुद्ध आहे असे बाबासाहेब सांगतात.डॉ.बाबासाहेबांच्या प्रयत्नातून भारतीय समाजात निसर्गवाद रूजला.शिक्षणासाठी जात,धर्म,वंश,लिंग हे भेद पुसले गेले.निसर्गवाद शिक्षणाचे ध्येय लोकनिष्ठ मानतो. डॉ. बाबासाहेबांनी ह्या ध्येयाला अनुसरून विचार मांडतात.त्यांच्या मते, आपला व्यक्तीविषयक लौकीक वाढविणे त्याचबरोबर आपल्या समाजाची योग्यता वाढविणे हे केवळ शिक्षणावर अवलंबून आहे. आदर्शवादाप्रमाणे शिक्षणाचे उद्दिष्टे परलोक प्राप्ती नसून स्वविकास व सामाजिक उन्नती असायला हवे असे बाबासाहेब सांगतात. तरच शिक्षण खऱ्या अर्थाने मानव उपयोगी ठरेल असे बाबासाहेब सांगतात. डॉ. बाबासाहेबांच्या

शिक्षणविषयक विचारातील निसर्गवाद म्हणजे केवळ निसर्गावर अवलंबून राहणे नव्हे तर निसर्गातील एक घटक म्हणून त्यानुसार इतरांवर अवलंबून राहणे होय.

बाबासाहेबांना ज्ञान हाच प्रकाश आणि शक्ती वाटत होती. ज्ञान हे तलवारीसारखे होते.त्याचा चांगल्या किंवा वाईट कामासाठी वापर करता येतो. म्हणून त्यांचा आग्रह होता की, ज्ञानाला चारित्र्याची जोड मिळाली पाहिजे. ते सांगतात की,माणसाचे चारित्र्यच त्याला चांगले वा वाईट काम करण्यास भाग पाडते. शिक्षण हे मानवी सभ्यता आणि संस्कृतीचा खरा पाया करण्यासाठी; ज्ञान आणि चारित्र्य, एकता आवश्यक होती. सुशिक्षित वर्गाकडे जर चारित्र्य नसेल, तर त्यांच्या आत्मप्रगतीसाठी आणि दुबळ्या आणि वंचित वर्गांना अहितकारक अशा ज्ञानाचा उपयोग होईल.

देशातील विषमतेस डॉ. बाबासाहेब हे शिक्षणाच्या अभावास कारणीभूत मानतात. म्हणूनच बहिष्कृत वर्गात शिक्षणाचा प्रसार होणे गरजेचे आहे असे ते सांगतात. बाबासाहेबांनी मूकनायक(१९२०),बहिष्कृत भारत(१९२७),जनता(१९३०) आणि प्रबुद्ध भारत (१९५६) या चार वृत्तपत्रातून समाज प्रगतीसाठी तसेच अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी वारंवार विचार व्यक्त केले.

प्राथमिक शिक्षण हे सक्तीचे करण्यावर बाबासाहेबांचा भर होता.तसेच उच्च शिक्षणाला बाबासाहेबांनी महत्वपूर्ण मानले आहे.पदवी व पदव्यूत्तर शिक्षणासंबंधी त्यांचे काय विचार होते हे पाहणे देखील महत्वाचे ठरते. बाबासाहेब सांगतात की, पदवी व पदव्यूत्तर हे वेगळे वेगळे असले पाहिजे आणि पदव्यूत्तर पासून पदवी शिक्षण वेगळे करणे म्हणजे संशोधन आणि अध्यापन वेगळे करण्यासारखे आहे. संशोधन आणि अध्यापन यांची फारकत म्हणजे करणे म्हणजे अध्यापनाचा दर्जा खालवणे होय.अध्यापन हे प्रामुख्याने पदवीपूर्व शिक्षणात महत्वाचे आहे आणि शिक्षणाबरोबर संशोधन हे पदव्यूत्तर शिक्षणात महत्वाचे आहे. पदव्यूत्तर शिक्षण हे संशोधनाबरोबर केले पाहिजे व पदवीपूर्व शिक्षणात संशोधनपयोगी विदयार्थ्यांचा कल बघून पदव्यूत्तर वर्गात त्यांची वाढ करता येणे हे पदव्यूत्तर आणि पदवीपूर्व शिक्षणात शिक्षणासाठी

भाग घेणाऱ्या प्राध्यापकाला चांगले कळते म्हणून दोन्हींना शिकवणारे प्राध्यापक यांची सांगड घालावी असे झाल्याने देवाण घेवाणमध्ये चांगली सुसंगती आणता येईल आणि होतकरू विदयार्थी पाहून त्याला पदव्यूत्तर वर्गासाठी प्रोत्साहन देता येईल. येथेही त्याला योग्य मार्गदर्शन करता येईल. "विदयापीठाने पदवी पूर्व वर्ग चालू करावेत त्यातून दर्जेदार असे शिक्षण विदयापीठाला जर पदव्यूत्तर वर्गासाठी स्वतंत्र्य असे शिक्षक वर्ग नेमावयाचा असेल तर पदव्यूत्तर वर्गाला वेगळे प्राध्यापक नेमावेत"[६] असे बाबासाहेब सांगतात. बाबासाहेबांना उच्च शिक्षणातुन समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव ही मानवी मूल्ये स्वीकारलेला एक स्वाभिमानी आधुनिक समाज निर्माण करायचा होता. बाबासाहेबांच्या शैक्षणिक चळवळीचा हाच खरा मूलाधार होता.

डॉ. बाबासाहेब परीक्षेबाबत असे सांगतात की, कॉलेज मध्ये विदयार्थ्यांना तोंडी व लेखी परीक्षा असायला हव्यात. विदयापीठात शिक्षणाच्या विस्ताराचा भाग म्हणून त्यांनी मुंबई विदयापीठाने अभियांत्रिक, शेती, हस्तकौशल्य कला, तंत्रशिक्षण, संगीत या शाखा सुरू कराव्यात असे संगितले. सद्या शिक्षण पद्धतीमध्ये प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर सकारीक व आकारीक मुल्यमापनाची सातत्यपूर्ण व सर्वंकष पद्धत आणली.असे त्यांनी दाखवून दिले.

डॉ. बाबासाहेबांनी प्राध्यापक आणि शिक्षकांबाबत आपले विचार मांडले आहेत. बाबासाहेब सांगतात की, शिक्षक हा प्राथमिक,महाविदयालयीन अथवा विदयापीठाचा असो त्याचे कर्तृत्व उत्तुंग आणि विदयार्थ्यांना अनुकरणीय असले पाहिजे.बाबासाहेब असेही म्हणतात की, "प्राध्यापकांनी अध्यापन आणि अध्ययनात स्वत:ला इतके गुंतवून घ्यावे की,आपल्या घराकडेही बघण्याची सवड त्यांना मिळू नये.ते काम त्यांनी त्यांच्या पत्नीकडे सोपवावे.संशोधन करावे.त्याचप्रमाणे प्राध्यापक हा नुसताच विद्वान असून चालत नाही,तो बहुश्रुत असला पाहिजे.आपला विषय अधिकाधिक महितीपूर्ण आणि मनोरंजक करू अशी धमक

त्याच्यात असली पाहिजे”[७]अशी गुणवैशिष्ट्ये बाबासाहेबांनी शिक्षक आणि अध्यापकाची सांगितली आहेत.

सारांश,

'शिका,संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या तीन तत्वात डॉ. आंबेडकरांच्या सर्व शैक्षणिक विचारांचे सार आहे.डॉ.बाबासाहेब असो किंवा इतर कोणताही समाजसुधारक असो क्रांतीसाठी लागणाऱ्या पूर्वआवश्यकता अशा सष्टपणे मांडाव्या लागतात.त्याच बाबासाहेबांनी मांडल्या. प्राथमिक,उच्च आणि विदयापीठीय शिक्षणासंबंधी विचार त्यांनी अत्यंत उपयुक्त असेच मांडले आहेत.भारतातील अस्पृश्य,स्त्रिया ह्यांच्या शोषणाविरुद्धचा उपाय म्हणजे शिक्षण असे त्यांनी संगितले. बाबासाहेबांची विशेषता अशी की, अलीकडील शिक्षण सम्राटाप्रमाणे त्यांनी आपल्या शैक्षणिक संस्थेस स्वत:चे किंवा आई वा वडिलांचे नाव दिले नाही. या संस्थेस पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी व महाविदयालयांना सिद्धार्थ, मिलिंद ही नावे दिली. आजच्या युगात शिक्षणक्षेत्रात जी अराजकता दिसते, गुणवत्तेची घसरण होत आहे त्यासाठी बाबासाहेबांच्या शैक्षणिक विचारांचे अवलोकन होणे गरजेचे आहे.

तळटीपा

१)फडके.य.दी(संपा),डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ,महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ प्रकाशन,मुंबई,पृ.क्र.४१४.
२)खैरमोडे चांगदेव भगवानराव,डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर,सुगावा प्रकाशन पुणे,पृ.क्र.३२
३)कित्ता,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ,पृ.क्र.४२१.
४)कित्ता,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ,पृ.क्र.४२३.
५)डॉ.निताळे.विनोद,मुंबई तरुण भारत,४ जुन २०२०.
६)Dr.A.B.R,W and S vol.2 Philosophy of Hinduism,educationdeptgovt.ofMaharashtra,page no.58
७)जोंधळे.बी.व्ही.,महाराष्ट्र टाइम्स (१३ एप्रिल २०१४)

संदर्भ ग्रंथ

१)जाधव विजय,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे चरित्र,मनोरमा प्रकाशन मुंबई,प्रथमावृत्ती २००७.
२)फडके.य.दि(संपा),डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ,महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई,प्रथमावृत्ती १९९३.
३)खैरमोडे भगवानराव चांगदेव,डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र्यग्रंथ,सुगावा प्रकाशनपुणे,पहिली आवृत्ती जुलै १९९२.
४)कीर धनंजय,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र्यग्रंथ,पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई,प्रथमावृत्ती१९६६.
५)Dr..A.B.R,W and S vol.2Philosophy of Hinduism,Departmentgovt.ofMaharashtra,1987.
६)डॉ.मेश्राम योगेंद्र,आंबेडकरवादी वाङ्मयीन जाणिवांची अक्षरसाक्ष,सुगावा प्रकाशन पुणे,प्रथमावृत्ती- २६ जानेवारी २०००.
७)डॉ.कसबे रावसाहेब,आंबेडकरवाद तत्व आणि व्यवहार,सुगावा प्रकाशन पुणे,प्रथमवृत्ती १९८९.
८)प्रा.जाधव मनोहर,प्रबोधन आणि परिवर्तन दशा आणि दिशा,नवीन उद्योग प्रकाशन पुणे,प्रथमावृत्ती १९९७.
९)महाराष्ट्र टाइम्स(वृत्तपत्र),१३ एप्रिल २०१४.
१०)मुंबई तरुण भारत(वृत्तपत्र),४ जुन २०२०.

१५

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यह प्रज्ञावंत मनोवैज्ञानिक

-प्रा विनोद रामटेके,

प्रस्तावना

बोधिसत्व डॉ बाबासाहेब अंबेडकर का जीवन यह बहोत श्रेष्ठ और परोपकारी था। उन्होंने जीवन के विविध क्षेत्रों में अपने कर्तृत्व की छाप रखी है। बुद्ध धम्म के कारण अखिल मानव समाज की समस्या हल हो सकती है। ऐसा उनका दृढ़ विश्वास था। वह काठमांडू में जागतीक अधिवेशन में कहते हैं। कि, बुद्ध ने विश्व को एक अत्यंत महान ऐसी बात कही है। मनुष्य की मनोधारणा बदलने के सिवाय और पर्याय से विश्व की मनोधारना बदलने के सिवाय विश्व में सुधार और उन्नति नहीं हो सकती ऐसा बुद्ध ने कहा है। डॉ बाबासाहेब अंबेडकर जी ने 14 अक्टूबर 1956 को अपने लाखों अनुयाई के साथ बुद्ध धम्म की दीक्षा ली। इसी प्रकार उन्होंने एक नई जीवन मार्ग की शुरुआत की। इस ऐतिहासिक कार्य के कारण उनको विश्व भर में बोधिसत्व कहकर उनका सम्मान और आदर किया जाता है। अति पूरब के देशों में उनका फोटो पूजा स्थान में रखा जाता है।

उद्देश

१. बोधिसत्व किसे कहते है. यह जानने का प्रयास करना

२. प्रज्ञा क्या है. यह जानाने का प्रयास करना

३. पारमिता ओंको जानने का प्रयास करना

बोधिसत्व किसको कहते हैं।जिन्होंने केवल स्वयं के ही नहीं तो सभी जीवन मात्राओं को निर्वाण प्राप्ती के लिए स्वयं को झोक दिया है। ऐसा व्यक्ति याने की बोधिसत्व है। ऐसा व्यक्ती बोधिसत्व प्रतिज्ञा ग्रहण करता है और जीवन में उसी के अनुसार आचरण करने का प्रयास करता है। ऐसा आचरण करने के लिए उन्हें छ या दस विशेष लोकोत्तर गुण

का स्वयं में विकास करना पड़ता है। उस गुण को पारमिता कहां जाता है। पार मिता याने कि पूर्णत्व की अवस्था है। ऐसी पारमिता कौन-कौन सी है। दान, शील, क्षांती,वीर्य, समाधि और प्रज्ञा यह छ पारमिता है। यह गुणों का अपने जीवन में अतिउच्च प्रकार के साथ पालन करने से और उसमें परिपूर्णता लानेसे बोधिसत्व के जीवन का ध्येय होता है। हम दीक्षा लेते समय डॉ बाबासाहेब आंबेडकर जि ने उपस्थित जन समुदाय के ओर से बाविस प्रतिज्ञा बोल कर लिया। जैसे कि मैं बुद्ध ने बताए गए दस पारमिताओं का पालन करूंगा। मैं सभी प्राणी मात्राओं पर दया करूंगा और उनका पालन करूंगा।

बोधिसत्व के छ परमिताओ पर स्थल, काल अभाव के कारण यहां उस पर चर्चा न करके अपनी चर्चा छटवीं और अंतिम परमिता प्रज्ञा पर ही हम चर्चा करेंगे। सबसे पहले प्रज्ञा क्या है। प्रज्ञा यह शब्द समझने के लिए बुद्ध साहित्य में एक प्रसिद्ध रुपक दिया गया है। वह देखना जरूरी है। एक दिन एक राजा मनोरंजन समजकर नगर के सभी अंधे लोगों को इकट्ठा करता है। और उनके सामने हाथी को खड़ा करता है। और उनको हाथी का वर्णन करने के लिए बोलता है। उनमें से जिन्होंने हाथी के सर को हाथ लगाया और कहा हाथी यह बर्तन जैसा है। जिन्होंने हाथी के कान को हात लगाया और कहा हाथी सुफ जैसा है। जिन्होंने हाथी के सुले को हाथ लगाया और कहा हाथी हल जैसा है। जिन्होंने हाथी की पूछ को हाथ लगाया और कहा हाथी यह झाडू जैसा है। जिन्होंने हाथी के पांव को हाथ लगाया और कहा हाथी यह खंभे जैसा है। इसी प्रकार जिन्होंने हाथी के जिस शरीर को हाथ लगाते थे । वे शरीर का उतना ही वर्णन करते थे। कुछ समय बाद हम जैसे बोलते हैं। वैसा ही हाथी का वर्णन करते हैं। इसलिए सभी अंधे आपस में झगड़ा करने लगे इस रुपक में राजा कौन है। और अंधे व्यक्ति कौन है। और हाथी क्या है। इसका जवाब निकाला तो राजा भगवान बुद्ध है। अंधे व्यक्ति अलग-अलग धर्म विचार के लोग हैं। और हाथी अस्तित्व का प्रतीक है।

जैसे कि झगड़ा करने वाले व्यक्ति पूरे हाथी को देख नहीं सकते, मात्र राजा पूरा हाथी देख सकता है। इसी प्रकार भगवान बुद्ध अस्तित्व का दर्शन प्रज्ञा द्वारे करते है।

विसवे शतक में डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर वह उस राजा जैसे थे। और तत्कालीन नेता उस अंधे जैसे झगड़ा कर रहे थे। और समाज की समस्या उस हाथी जैसी थी। बहुत परिश्रम से डॉक्टर बाबा साहब अंबेडकर जी ने समाज के अनेक समस्याओं पर भाष्य किया है। उन्होंने केवल मागासवर्गीय अथवा अस्पृश्य समाज के लिए शिक्षण, आरक्षण और कायदेशीर संरक्षण देते हुए सिर्फ मदद ही नहीं किया बल्कि स्पृश्य हिंदू समाज के लिए और स्त्रियों के लिए हिंदू कोड बिल के माध्यम से राज्यघटना के माध्यम से निष्ठा भाव से बहुत बड़े कार्य किए हैं। बाकी के नेता मात्र आपस में झगड़ा करते रहे इस पर से यह ध्यान में आता है कि प्रज्ञा ही कितनी महत्वपूर्ण बाब है प्रज्ञा के कारण बाबा साहब इतना बड़ा कार्य कर सके।

प्रज्ञा याने सर्वोच्च ज्ञान, अंतिम सत्य का ज्ञान, अस्तित्व का सत्य दर्शन है। सभी संस्कार जन्य बातें दुख कारक, असमाधान देने वाली है। शिवाय यह बातें अनित्य हैं। और वह अनात्मा है। अथवा आशाश्वत, आत्मरहित है। बुद्ध धम्म में यह तीन बातें त्रीलक्षण करके परिचित हैं। यह तीन बातों पर की अनित्य यह दूसरे लक्षण बहुत ही महत्वपूर्ण है। बाकी दो लक्षण इसमें से ही निर्माण हुए हैं। विश्व की प्रत्येक बात यह बदलते रहती है। व्यक्ति बदलता रहता है। मन बदलता रहता है। मन केवल बदलता ही नहीं बल्कि विकास भी होते रहता है। मन उच्च और उच्चतर स्तर तक विकास हो सकता है।

प्रज्ञा की अवस्था

प्रज्ञा की तीन अवस्था है वह है। श्रुत मय प्रज्ञा, चिंतन मय प्रज्ञा और भावना मय प्रज्ञा भावना मय प्रज्ञा यह खरी प्रज्ञा है। डॉ बाबासाहेब आंबेडकर के जीवन के ओर देखा

जाए तो ऐसा ध्यान में आता है। कि वह एक महान प्रज्ञा पुरुष थे। श्रुत मय प्रज्ञा जो सुनने से, पढ़ने से,कल्याण मित्रता और प्रवास में से उत्पन्न होती रहती है। डॉक्टर बाबा साहब आंबेडकर जी ने 18 से 21 घंटे अभ्यास करके विश्व के महत्वपूर्ण 20000 में से ज्यादा ग्रंथ संपदा का अभ्यास करके, और कोलंबिया विश्वविद्यालय, लंदन स्कूल ऑफ़ इकोनॉमिक्स और यूरोप की अनेक देश में जाकर ज्ञान संचय किया। भगवान बुद्ध, ज्योतिबा फुले और संत कबीर इनके जीवन में से प्रेरणा लेकर अपना जीवन बना लिया।

शृतमय प्रज्ञा में से चिंतन मय प्रज्ञा का विकास होता है। चिंतन मय प्रज्ञा में जो कुछ पड़ा है। अथवा सुना है। उस पर बौद्धिक विचार करने की क्रिया है। किंबहुना मन में बार-बार चिंतन करके पूरा समझने का प्रयास करना है। डॉ बाबासाहेब आंबेडकर का अभ्यास बहुत ही प्रचंड था। उन्होंने विविध विषय के ग्रंथों का चिंतनशील अभ्यास करके स्वयं के निष्कर्ष निकाले थे। शूद्र पहले कौन थे। अस्पृश्य का उगम कैसे हुआ। जातिभेद निर्मूलन, रुपयों का सवाल, हिंदू धर्म के कोड, पाकिस्तान अथवा भारत की विभागनी, हिंदू स्त्रियों की अवनति इत्यादि अनेक महत्वपूर्ण विषयों पर उन्होंने अपने स्वतंत्र विचार लिखकर रखे हैं। और बौद्ध धर्म के चिंतन से बुद्ध और उनका धम्म के भवितव्य, बौद्ध पूजा पाठ, 22 प्रतिज्ञा और भगवान बुद्ध और उनका धम्म इस ग्रंथ का लेखन किया है। बुद्ध और उनका धम्म इस ग्रंथ में उन्होंने बहुत सी पारंपारिक, काल बाह्य और वादग्रस्त बातों को बाजू में रखकर बुद्धिवादी व्यावहारिक और मानवतावादी धर्म का विवेचन किया है। धम्म क्या है। अधम्म क्या है। और सदधम्म क्या है। यह उस ग्रंथों का मध्यवर्ती गाभा है। वर्तमान स्थिति में बाबा साहब का विविध विषयों के लेखन प्रकाशित हो रहे हैं। और नवनवीन बातें समोर आ रहे हैं। उदाहरण के तौर पर कश्मीर के बारे में उनका विचार, भारत के कृषि विषयक विचार, नदिया जोड़नी विषयक विचार, बुद्ध धम्म के पुनरूज्जीवन विषयक विचार, और योजना प्रकाशित हो रहे हैं।

चिंतामय प्रज्ञा आगे भावना मय प्रज्ञा में रूपांतरित होती है। भावना याने विकास है। भावना मय प्रज्ञा का अर्थ मन का विकास अथवा उच्च जागृति का विकास है। विशेषता ध्यान के अथवा समाधि के अनुभव से मन का अथवा जागृति का विकास होता है। समाधि के सहाय्य से मन शुद्ध, एकाग्र बनता है। और वह स्थिर होता है। ऐसे समय अस्तित्व का सत्य जैसा का वैसा देखने के लिए सज्ज होता है। ध्यान का और शील का विकास करने के लिए समाधि की आवश्यकता होती है। भगवान बुद्ध और उनका धम्म इस ग्रंथ में डॉक्टर बाबा साहब अंबेडकर कहते हैं। की शील के अलावा प्रज्ञा भय कारक है। केवल प्रज्ञा ही मानव के हाथ की तलवार जैसी है। बहोट ही पढ़ा लिखा व्यक्ति हानी कर सकता है। इसके आगे जाकर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर कहते हैं केवल प्रज्ञा ही पूरी नहीं है। तो उसके साथ करुणा भी आवश्यक है। इसी प्रकार प्रज्ञा व करुणा से प्रेरित होकर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर जी ने हमें बुद्ध धम्म की दीक्षा देकर इस देश में एक शांतता मय धम्म क्रांति लाई है। भावना मय प्रज्ञा को आचार्य नागार्जुन ने शून्यता ऐसा कहा है। और उसमें से ही महायान कि प्रज्ञा परमिता साहित्य का निर्माण हुआ है। प्रज्ञा परमिता साहित्य में अस्तित्व का सत्य दर्शन किया हुआ है। भावना मय प्रज्ञा को अन्य बौद्ध संप्रदायों में पंचप्रज्ञा ऐसा कहते हैं।उस पंच प्रज्ञाओ में से पहली धर्मधातु जो संपूर्ण विश्व में व्याप्त करके सत्य जानने वाली है। वह शून्यता है। दूसरी महादर्शन प्रज्ञा दर्पण में बनने वाले प्रतिबिंब जैसे दिखते हैं उसी तरह अस्तित्व का सत्य स्वरूप जैसा कि वैसा प्रबुद्ध मन में परिवर्तित होता है। वह आसक्ति रहित होता है। तीसरी हैं क्षमता प्रज्ञा जैसे सूर्य के किरण कोई भी भेदभाव न करते हुए सामान प्रकाश देते हैं वैसा ही संबोधी प्राप्त मन अपने प्रेम और करुणा का वर्षाव भेदभाव न करते हुए सभी व्यक्ति पर एक समान करता है। चौथी है प्रत्यक्ष ना प्रज्ञा यहां संबोधि युक्त मन वस्तु कि एकरूपता और भिन्नता दोनों एक समय उनकी विविधता और

फर्क देखता है। पांचवी प्रज्ञा है कृत्यानुष्ठान प्रज्ञा यह कार्य सिद्धि करने वाली उसफूर्त प्रज्ञा है। स्वयं को सभी प्राणी मात्राओं के कल्याण के लिए अर्पित करता है

हुई नेंग इस छठवे शतक के बुद्ध आचार्य ने कहा है कि प्रज्ञा और समाधि भिन्न नहीं है। समाधि यह प्रज्ञा का सार वर्चस्व है। प्रज्ञा यह समाधि का कार्य करता है। जहां प्रज्ञा होती है। वहां समाधि होती है। और जहां समाधि होती है। वहां प्रज्ञा होती है। प्रज्ञा और समाधि यह दीप और प्रकाश के समान है। दीप यह प्रकाश का सार सर्वस्व है। और प्रकाश ही दीप की अभिव्यक्ति है। ऐसी समाधि प्राप्त होने के लिए निष्कलंक शील की आवश्यकता होती है। शील में से समाधि निर्माण होती है। और समाधि से प्रज्ञा विकसित होती है। शील यह जनू दीप के तेल जैसा है। डॉ बाबासाहेब आंबेडकर जी का जीवन निष्कलंक जीवन था। शिल संवर्धन करके जीवन बिताया है। संसद की चर्चा हो अथवा कोर्ट के केस हो, या सरकार के सामने की कैफियत हो, या कामगार अथवा दलितों की सभा हो।उनकी पत्रकारिता हो सब तरफ बाबा साहब की प्रखर प्रज्ञा की झलक हमें देखने को मिलती है। बाबा साहब के जीवन में अनेक चढ़ाव उतार आए हैं और कठिन प्रसंग को उनको सामना करना पड़ा। फिर क्या इस प्रज्ञा सूर्य ने विचलित न हुए सभी प्राणी मात्र के ऊपर अपार करुणा दिखाकर उपकार किए है। इसी प्रकार डॉ बाबासाहेब अंबेडकर जी के जीवन में प्रज्ञा पारामिता का आचरण देखने को मिलता है

संदर्भ

1 बुद्धयान , आधुनिक बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर , अंक. 4. ओक्तोबर - नोव्हेंबर २०१९, सिहनाद प्रकाशन कामठी रोड, नागपूर

2. Sangharakshita, The test of Freedom Approaches to the Buddhist path, 1997, windhorse publication, Buddhist centre, west London.

3. Sangharakshita, the Priceless jewel 1993, Windhorse publication, Buddhist centre, west London.

4. चांगदेव भगवानराव खैरमोडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र खंड ४ ते १२, (१९८९ ते २०१३), सुगावा प्रकाशन, पुणे.

१६

संतती नियमन, कुटुंब नियोजन बाबत डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार

-डॉ. जे. बी. अंजने,

सारांश:-

जास्त अपत्य जन्माला घातल्यानंतर महिलांच्या आरोग्यावर, कुटुंबाच्या आर्थिक परिस्थिती वर, पाठोपाठ जन्माला येणाऱ्या अपत्यांमुळे, बालमृत्यू , रोगराई इत्यादींबाबत अर्थतज्ञ म्हणून पाश्चात्त्य देशांचा व भारताचा विचार करून संततीनियमन, कुटुंब नियोजन हाच लोकसंख्या नियंत्रणासाठी प्रभावी उपाय आहे . याबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३२ पासून स्वतंत्र मजूर पक्षा मार्फत वेळोवेळी आपले विचार मांडले. सन १९३८ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संततिनियमनाचा ठराव मांडला. पण कुटुंब नियोजनाच्या व संततिनियमनाच्या या ठरावाला अधिकृत मान्यता शासनाकडून १९५१ साली मिळाली. महिलांच्या जिव्हाळ्याच्या विषयावरील डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या १८ वर्षातील वैचारिक लढाचा उहापोह या शोध निबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना:-

डॉ. बाबासाहेब स्वतः दलित असल्यामुळे दलितांप्रमानेच समाजात हीन वागणूक देण्यात येणाऱ्या स्त्रियांबद्दल डॉ. बाबासाहेबांना अपार सहानुभूती होती. कुटुंबातील स्त्रियांचे हाल कमी व्हावेत म्हणून त्यांनी स्त्रियांना घटस्फोट, पोटगी, वडिलोपार्जित संपत्तीत वारसा, दत्तक घेणे वगैरे हक्क देणाऱ्या हिंदू कोड बिलाचा आग्रह धरला. प्रौढ , कुमारिका, विधवा, परित्यक्त्या, पतीता आणि समाजातील समस्त महिला वर्गाला ज्ञान साधनेचा मार्ग उपलब्ध

करून देण्यासाठी जनजागृती केली. महिलांमध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी त्यांनी महिलांना सांगितले जुन्या व गलिच्छ चालीरिती सोडून द्या, स्वच्छ राहण्यास शिका सर्व दुर्गुणांपासून मुक्त रहा, मुलांना शिक्षण द्या हळूहळू त्यांच्या मनात महत्वकांक्षा जागृत करा. त्यांच्या मनातील हिनगंड, न्यूनगंड नाहीसा करा. लग्न करण्याची घाई करू नका त्यामुळे जबाबदारी वाढते. आर्थिक दृष्ट्या सक्षम झाल्याशिवाय लग्न करू नका. लग्नानंतर स्त्रिया म्हणजे आपत्ती निर्माण करणारे मशीन नव्हे हे समजून घ्या, अति मुले जन्माला घालणे दुष्ट कृत्य आहे हे समजून घ्या. आपल्याला लहानपणी ज्या हलाखीत व वाईट परिस्थितीत बालपण घालवावे लागले ते आपल्या मुलांच्या नशिबी येऊ न देण्याचे प्रत्येक आई-वडिलांचे कर्तव्य आहे . प्रत्येक लग्न झालेल्या मुलाने आपल्या पत्नीला मैत्रीण म्हणून वागणूक द्यावी. मुलींनी गुलामा सारख्या वागणुकीला खंबीरपणे नकार द्यावा. समतेसाठी आग्रह धरावा. लगोलग अपत्य जन्माला **घालणारे मशीन स्त्रीने होऊ नये, या साठी** अपत्य जन्माला घालावयाचे की नाही हा सर्वस्वी अधिकार तिचा आहे याची जाणीव तिने ठेवावी.

ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञ 'माल्थस' यांच्या लोकसंख्येच्या सिध्दांता नुसार अन्यधान्याचे उत्पन्न सावकाशीने अंकगणिती श्रेणीने वाढते तर लोकसंख्या झपाट्याने भूमिती श्रेणीने वाढते.पण दारिद्रय, बेकारी, दुष्काळ, रोगराई, बालमृत्यू वैगेरे मुळे लोकसंख्या कमी होऊन समतोल साधला जातो. हा सिद्धांत पाश्च्यात्य देशात बऱ्याच काळापर्यंत मान्य होता. पण तांत्रिक प्रगतीमुळे त्याचा फारसा प्रभाव नंतर निदर्शनास आला नाही. सन १९२१ पर्यंत स्थिर असलेली भारताची लोकसंख्या १९२१ पासून झपाट्याने वाढू लागली. प्रा. र. धो. कर्वे १९२० पासूनच संततिनियमनचा प्रचार करीत होते. १९३५ मध्ये अमेरिकेची मार्गारेट सँगर भारतात संततिनियमनाचा प्रचार करण्यासाठी आली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ही अर्थशास्त्रज्ञ असल्याने त्यांचे लक्ष भारतातील लोकसंख्या वाढीकडे वेधले गेले. लोकसंख्येचे नियंत्रण व संततीनियमन चे महत्व त्यांनी महात्मा गांधींनाही पटवून दिले. त्यांनी ते मान्य केले परंतु

कुटुंब मर्यादित करण्यासाठी कृत्रिम साधनांची गरज नाही असे प्रतिपादन महात्मा गांधीनी केले. भारतीय समाज अध्यात्मवादी असल्यामुळे विवाहांतर्गत ब्रह्मचर्य व आत्मसंयमन यांच्या साहयाने मुलांचा जन्म रोखता येईल व कुटुंब मर्यादित करता येईल असे मत त्यांनी मांडले. डॉ बाबासाहेबांना मात्र महात्मा गांधीजींचे हे विचार मान्य नव्हते. वासनेला बळी पडणाऱ्या सर्वसामान्य लोकांच्या बाबतीत ब्रह्मचर्य आणि आत्मसंयमन हा उपाय अव्यवहार्य आहे. म. गांधींचे विचार कधीच अमलात येऊ शकत नाही असे डॉ बाबासाहेबांनी विशद केले. कुटुंब, कुटुंबातील मुलांचा विकास, स्त्रियांचे आरोग्य, देशाची आर्थिक प्रगती, दारिद्र्य निवारण इत्यादीचा विचार करता लोकसंख्या नियंत्रित असणे आवश्यक आहे. आणि लोकसंख्या नियंत्रणासाठी संततिनियमन हा एकमेव उपाय आहे हे ठामपणे मांडले. १० नोव्हेंबर १९३२ रोजी मुंबई प्रांताच्या विधीमंडळापुढे डॉ बाबासाहेबांच्या वतीने श्री पी जे रोहम यांनी संततिनियमनाच्या उपाय योजनेबद्दलचा ठराव मांडला. कुटुंब मर्यादित ठेवणे किती निकडीचे आहे आणि त्यासाठी संततीनियमन हाच एकमेव उपाय आहे हे आपल्या भाषणातून पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु दुर्दैवाने हा ठराव ५२ विरुद्ध एक मताने फेटाळला गेला. अध्यात्मवाद व आर्थिकता यांनी झपाटलेल्या भारतीय समाजाला डॉ. बाबासाहेबांचे विचार त्याकाळात पचले नाहीत.

डॉ. बाबासाहेबांना स्वत:ला दारिद्र्याचे चटके बसल्यामुळे दारिद्री माणसांना संततिनियमन हे वरदान ठरेल असे त्यांना वाटले तर नवल नाही. डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वडिलांना १४ मुले होती ते स्वत: चौदावे होते. कित्येकदा त्यांच्या खिशात पैसे नसत, वाहनांचा अभाव व फाटके कोट अशी त्यांची अवस्था असे. आणि ह्या सर्व हालाखीच्या अवस्थेला जास्त मुले जन्माला घालणारे त्यांचे वडीलच जबाबदार आहेत असा त्यांचा ग्रह होता. त्यांना स्वतःला सुद्धा पाच मुलं होती यांचा त्यांना खेद होता. त्यापैकी चार आपत्य मेली त्याबद्दल त्यांना वाईट वाटत नाही पाचही मुले जगली असती तर सर्वांचे खाणेपिणे, शिक्षणाचा बोजा पडला असता.

त्यांना मी त्यांचे योग्य रित्या संगोपन करू शकलो नसतो असे त्यांना वाटे. संततीनियमन बाबत म. गांधींची विचारसरणी मात्र अव्यवहार्य आहे. विवाहित स्त्रि-पुरुषांनी केवळ एक मूल होऊ देण्या पुरतेच काम संबंध ठेवावा व एरव्ही आत्मसंयमन करावे. विवाहांतर्गत ब्रह्मचर्य हाच एकमेव संततिनियमनाचा मार्ग आहे असे त्यांचे मत होते. पण हे त्यांचे मत अव्यवहार्य आहे कारण एकमेकांवर प्रेम करणारी तरुण पती-पत्नी एकत्र राहत असतील तर विवाहांतर्गत ब्रह्मचर्याची अपेक्षा करणे मानवी स्वभावाला धरून नाही. समजा मनाचा कोंडमारा करून स्त्रीने आत्मसंयमन केले पण पुरुषाला ते शक्य झाले नाही तर स्त्रीच्या इच्छेविरुद्ध जबरदस्तीने स्त्रीशी शरीरसंबंध ठेवले त्याचा परिणाम म्हणजे लगोलग जन्माला येणारी मुलं. त्यामुळे पाठोपाठची बाळंतपणे, रोग, दारिद्र इत्यादी सर्व भोगावे लागत आहे. लगोलग अपत्यांना जन्माला घालाव्या लागणाऱ्या स्त्रियांना या संकटातून मुक्त करून दिलासा देणाऱ्या संततिनियमनाचा पुरस्कार करण्यामागे डॉ. बाबासाहेबांची स्त्रीयांबद्दलची एक विशिष्ट दृष्टी दिसून येते.

लगोलगच्या बाळंतपणामुळे अनेक स्त्रिया मृत्युमुखी पडतात. काही स्त्रीयां शरीराने खंगतात, रोगट बनतात. त्यामुळे काही स्त्रियां अघोरी पद्धतीने गर्भपात करण्याचा प्रयत्न करतात. जबरदस्तीने लादलेल्या मातृत्वाने मातांचे मुलांच्या संगोपनाकडे दुर्लक्ष होते अशी मुले समाजाला निव्वळ भार बनतात. रोगट प्रजा निर्माण होते. कोणत्याही कारणासाठी का होईना ज्यावेळी एखाद्या स्त्रीची मूल होऊ द्यायची इच्छा नसेल त्यावेळी तिला ती गर्भधारणा टाळता येण्याची शक्यता असली पाहिजे आणि संतती जन्माला घालणे हे सर्वस्वी तिच्या इच्छेवर अवलंबून असले पाहिजे. मुले केव्हा आणि किती होऊ द्यायची हा निर्णय सर्वस्वी स्त्रीचा असला पाहिजे आणि मुलांच्या जन्माच्या निवडी संबंधीची संधी संततीनियमनामुळेच स्त्रीयांना मिळू शकते. संततीनियमनाची साधने स्त्रीच्या आरोग्याच्या दृष्टीने सुरक्षित असावीत आणि पुरुष वापरु शकतील अशा साधनां बाबत उत्पादन व्हावे असा त्यांचा आग्रह होता.

दुर्बल माणसांनी जन्माला घातलेल्या संततीमुळे आई-वडिलांना त्रास सहन करावा लागतोच, समाजालाही त्रास सहन करावा लागतो. कुटुंबातील मुलांच्या जास्तीच्या संख्येमुळे त्यांच्या आवश्यक गरजा पुरवता येत नाही त्यामुळे ते रोगराईला बळी पडतात.त्यामुळे मुले व माता मृत्यूचे प्रमाण वाढते. दारिद्र्यामुळे गुन्हेगारी वाढते.मुले चोऱ्या करू लागतात. अनैतिकता बळावते. दारिद्र्यामुळे लग्न वेळेवर होत नाही, शिक्षण मिळत नाही त्यामुळे तरुण मुली वेश्या व्यवसायाकडे वळतात. संततीनियमनाच्या साधनांचा वापर करून नको असलेल्या मुलांचा जन्म टाळता येऊ शकतो. मातांच्या मृत्यू चे प्रमाण कमी होऊ शकते. रोगराई कमी होऊ शकते व सार्वजनिक आरोग्य सुधारले जाऊ शकते. लोकसंख्या नियंत्रणात आली तर अन्नधान्य पुरवठ्यावर त्याचा ताण पडणार नाही असे विचार त्या काळात डॉ. बाबासाहेबांनी मांडले. खरेतर डॉ बाबासाहेबांचे विचार अलिकडच्या स्त्री-मुक्ती चळवळीच्या विचारांशी सुसंगत आहेत. त्यांच्या विचारातूनच स्त्रीयां विषयीचा त्यांचा कळवळा दिसून येतो. १९३८ साली डॉ. बाबासाहेबांनी संततिनियमनाचा ठराव मांडला पण कुटुंब नियोजनाचा व संततीनियमनला अधिकृत मान्यता मिळून त्याचा शासनाने अवलंब करायला १९५१ साल उजळावे लागले. आज मात्र जाणीवपूर्वक सरकारने कुटुंब नियोजनाच्या धोरणांचा अवलंब केलेला आहे. शासनाला व समाजालाही संततिनियमन व कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व पटलेले आहे. त्याचे फायदे लक्षात आलेले आहेत. संततीनियमन व कुटुंब नियोजन करून समाजातील दारिद्र्य व बेकारी निवारण करण्याचे उद्दिष्ट केवळ आपण डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांमुळेच साध्य होऊ शकते हीच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रामाणिक आदरांजली ठरू शकेल.

संदर्भ:-

१. बोल महामानवाचे- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची ५०० मर्मभेदी भाषणे(खंड-१) आत्मनिवेदन आणि मार्गदर्शन, अनुवाद आणि संपादन, डॉ. नरेंद्र जाधव, ग्रंथाली प्रकाशन

२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन व कार्य,संकलन व प्रस्तावना -लक्ष्मण गायकवाड.

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर- धनंजय कीर.

४. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक - के. सागर

५. डॉ. जनार्दन वाघमारे: राष्ट्रनायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

६. मून वसंत, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, प्रथम आवृत्ती १९९१.

१७

Dr. Ambedkar's work for Dalit and Women Empowerment

-Asmita Vivek Joshi

Abstract: Dr. Babasaheb Ambedkar is very well known for his immense contribution in drafting Constitution of India. He was jurist, politician, economist and social reformer who inspired Dalit Buddhist Movement and campaigned towards social discrimination towards untouchables (Dalits). He was fighter for the dignity of women. According to him, everybody should be treated equally irrespective of their caste, creed, gender, religion. He realized drawbacks of caste-system and plightful condition of women in society. He raised his voice against inequality in society and tried to include them in modern society.
Keywords: Social reforms, Social justice, women empowerment, Hindu Code Bill.

Introduction:

Dr. Ambedkar was a brilliant student, earning doctorate from Colombia University and University of London, he gained reputation as a scholar in law, economics and political science. He involved himself to create awareness about political rights and social freedom among under privileged people (Dalits). He devoted his life to remove untouchability from society. He belived that the progress of the nation would not be realized without removal of untouchability, which means abolition of caste system in totality.

Social Reforms:

Dr. Ambedkar's vision of Social Justice emanates from his quest for a 'Just Society', which is based on the idea of casteless society. Caste system has made society stagnant which creates hurdles in integration with outsiders. Caste system does not allow lower caste to prosper which led to their moral degradation. Battle for removal of untouchability becomes the battle of human rights and justice. His major works for the downtrodden people are as follows:

In 1923, he set up Bahiskrit Hitkarini Sabha (Outcastes Welfare Association) to spread education and culture among downtrodden.

In 1930, temple entry movement launched by Dr. Ambedkar at Kalaram Mandir, Nasik which is landmark in struggle for human rights and social justice.

In 1932, his discussion with Gandhiji resulted into Poona Pact which allows Dalits are provided reservation at all levels.

Education:

Dr. Ambedkar believed that education is a movement. If it does not fulfill its objectives, it is useless. True education cradles humanity, generate sources of livelihood, imparts wisdom. He believed that economical and political issues must be resolved only after achieving the goal of social justice. For economic progress Dr. Ambedkar, wanted untouchables to learn new skills and start a new profession and move to cities to take the advantage of industrialization. For political strength, he wanted untouchables to unite themselves politically. With political power, untouchables would be able to protect, safeguard and introduce new emancipatory policies. For Dr. Ambedkar, knowledge is liberating force. He criticized British for not doing enough for the education of lower castes. He insisted for secular education to inculcate values of liberty and equality among students. He believed that education is the most important means of raising people's standard of living. His slogan was "Educate, unite, struggle". However his views on education were eclipsed by his seminal work for Dalit emancipation.

Education to women is the most powerful instrument of changing their position in society. He made provisions to ensure equal education to girls. Education and knowledge attained in schooling automatically prepares girls to access their worth and envisage new possibilities.

Women Empowerment:

Social reforms consisted with family reforms and religious reforms. Family reforms include removal of practices like child marriage, woman empowerment, etc. Dr. Ambedkar said that "I measure the progress of a community by the degree of women which women have achieved." A quick and effective change in the status of the women was contemplated through social changes. He provide powerful source of inspiration for Indian women's movement to formulate a feminist political agenda. Ambedkar saw women as the victims of the oppressive, caste-based and rigid hierarchical social system. As the chairman of the Drafting committee he made adequate inclusion of women's rights in the political vocabulary and Constitution of India. Legislations have been brought in order to give equal rights and privilege with men, to eliminate discriminations against women. He instated on Hindu Code Bill suggesting the basic improvements and amendments in the assembly. He supports women's right of property which he resolved through Hindu Code Bill. According to this bill,

portion of inherence to daughters, while widows complete property rights. This has been previously restricted. The bill basically put gender equality to laws of inheritance and marriage. He frequently raised his voice against all sorts of injustice towards women. Due to these reforms made by Dr. Ambedkar women got independence and learnt to live with honour and pride.

Conclusion:

Dr. Ambedkar has given emmense contribution for removing caste-system and empowerment of women to ensure inclusive growth of the society. In the condolence message in the Parliament Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru said, "Babasaheb Dr. Ambedkar was a symbol of revolt against all oppressive features of hindu society".

References:

1) **http://www.legalservicesindia.com/article/1611/Dr.-B.R.-Ambedkar%E2%80%99s-Role-In-Women-Empowerment.html**
2) **http://ignited.in/I/a/200842**
3) **http://ijcrt.org/papers/IJCRT1892838.pdf**
4) **https://en.wikipedia.org/wiki/B._R._Ambedkar**

१८

आधुनिक भारताचे स्थापत्य विशारद भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

-प्रा. समता प्रकाश तायडे.

"Dr BABASAHEB AMBEDKAR dead is more decisive ; effective and dangerous in Indian history, than Dr. Ambedkar alive".

या वाक्याची खोली मोजण्याचे मापदंड अजून तरी कुठे आढळून येताना दिसत नाही, किंबहूना नसावेत, त्यामागे कारणही तसेच आहे आणि ते म्हणजे 'आधुनिक भारताचेस्थापत्य विशारद भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर'.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ एकाच समाज्याचे पुढारी नव्हते तर ते संपूर्ण भारताचे पुढारी होते. डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाचा विचार करून आपली चळवळ राबविली. समाज हितासाठी देशहितासाठी व मानवता प्रस्थापित करण्यासाठी आपले आयुष्य खर्ची घातले. त्यांच्या कार्याचा आढावा घेण्यासाठी एखादे आरिटीकल खूप छोटे ठरेल. तरीही भारतीय समाज्यास त्यांच्या कार्याची ओळख व्हावी म्हणून सर्व समावेशक डॉ बाबासाहेब आंबेडकर अशी मांडणी मी पूढील मुद्द्याद्यारे करणार आहे.

१) हिंदू कोड बिल -

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना न्याय मिळवून देण्यासाठी हिंदू कोड बिल मांडले पण सर्व प्रतिगामी आणि सनातनी शक्तींनी त्यांना विरोध केला ह्या बिलात अनेक मुद्दे समाविष्ट होते जसे

अ) स्त्री ला पुनर्विवाह व घटस्फोट घेण्याचा अधिकार
ब) पोटगी मिळण्याचा अधिकार
क) दत्तक घेण्याचा व दत्तक जाण्याचा अधिकार
ड) मुलीला वारस होण्याचा अधिकार
इ) आंतरजातीय विवाह
फ) स्वतःचा वारस निश्चित करण्याचा अधिकार.

२) संतती नियमन -

स्वतंत्र मजूर पक्षाचे नेते असताना १० नोव्हेंबर १९३८ साली बाबासाहेबानी संतती नियमाचा ठराव प्रथमच संसदेत मांडला. लग्न करण्यास घाई करू नका. आपल्या पेक्षा जीवनांत वरच्या पातळीवर प्रत्येक मुलाला आरंभ करून देणे हे आई बापाचे कर्तव्य आहे असे त्यांचे मत होते

३) भारताची राज्यघटना –

१५० देशांचा अभ्यास करून अतिशय सर्व समावेशक लवचिक व आदर्श अशी राज्यघटना २ वर्षे ११ महीने १८ दिवसात पूर्ण करून भारत देशाला भेट दिली. भारतीय राज्यघटनेत ३९५ कलमे, १२ परिशिष्ट तर २२ प्रकरण आहेत भारतीय राज्यघटनेत स्वतंत्र समता न्याय बंधुता राष्ट्रीय एकात्मता व धर्म निरपेक्षता या तत्वांचा समावेश आहे. प्रजेच्या हाती सत्ता देऊन लोकशाही भारतात रुजविली.

४) अंधश्रद्धा निर्मूलन -

बाबासाहेबांनी अंधश्रद्धा मुळासकट उपटण्याचे काम केले . त्यासाठी त्यांनी समतेवर आधारित असलेल्या बुद्ध धम्माची कास धरली. आणि १४ ऑक्टोबर १९५६ साली लाखो अनुयायांना सोबत घेऊन नागपूर येथे बुद्ध धम्माची दीक्षा घेतली.

५) जातीयता निर्मूलन -

जातीयता निर्मूलनासाठी बाबासाहेबांनी मोठा लढा उभारला महाडचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर सत्याग्रह, मनुस्मृती दहन, पुण्याच्या पर्वती मंदिराचा सत्याग्रह ही त्याचीच उदाहरणे होत. जातीयता पाळणे हा कायद्याने गुन्हा ठरविण्यात आला. आज पर्यंत जी माणस गाव कुसबाहेर होती ती स्वाभिमानाच जिणं जगू लागली "तू फुंकिलेस रणशिंग अगाध ज्ञानाच्या बळावर, तू तोडल्यास गुलामांच्या पायातल्या बेड्या, आणि केलेस उभे चवदार तळ्याच्या काठावर, युद्धयावर जवानांना उभे करावे तसे"

६) कामगार नेते -

कामगारांचे मालकांकडून शोषण केले जात होते. त्यांना गुलामप्रमाणे राबविले जात होते अश्या दुर्बल, असंघटित, विखुरलेल्या कामगारांच्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी १९३६ च्या ऑगस्ट महिन्यात 'स्वतंत्र मजूर पक्ष्याची' स्थापना केली व त्या द्वारे कामगारांचे प्रश्न मांडले. त्यात खलील मुद्द्याचा समावेश होतो – अ) कामाचे तास कमी करणे ब) कामगारांच्या किमान मजुरीची मर्यादा ठरविणे क) नोकरीची शाश्वती बढती या संबंधी कायदेशीर तरतुदी करणे ड) भरपगरी रजा, आजारी रजा, बाळंतपण रजा, पेंशन, अपघात व त्याची नुकसान भरपाई इ) कामगारांना स्वस्त घरे फ) कामगारांच्या आरोग्ययाची काळजी ग) कामगारांच्या मुलांची शिक्षणाची सोय ह) हंगामी कामगारांना कायम करणे इत्यादी.

७) शेतकरी नेते -

खोती पध्दती, बलुतेदार पध्दती नष्ट होण्यासाठी विधेयक मांडले. "कूळ" म्हणून जमीन करण्याऱ्या शेतकऱ्यांची गुलामगिरी नष्ट व्हावी म्हणून विधेयक मांडणारे भारतातील पाहिले लोकप्रतिनिधी हे डॉ बाबासाहेब आंबेडकर होत.

८) अर्थतज्ज्ञ -

डॉ बाबासाहेबांचे विचार आजही देशाला मार्गदर्शक आहे. त्यांनी आर्थिक गुलामगिरीची समस्या मांडली. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया शेती आहे आणि म्हणून शेतीचे राष्ट्रीयीकरण व्हावे असे त्यांचे मत होते . The Ancient Indian Trade, Problem of Rupee, The evolution of provincial Finance in British India, History of Indian currency and banking etc. प्रबंध लिहले.

९) शिक्षणतज्ज्ञ -

आपल्या सर्व सामाजिक दुखण्यावर शिक्षण हेच एक औषध आहे. शिक्षण पद्धती म्हणजे वक्तीचा मानसिक व बौद्धिक विकास करून स्वतंत्रपणे विचार करण्याची शक्ती

निर्माण करण्याचे साधन होय असे त्यांचे मत होते. मुलांच्या शिक्षणा बरोबर मुलींच्या शिक्षणाचीही धडपड केली तर समाज्याचे प्रगती झपाट्याने होते. ज्ञान विद्या या गोष्टी स्त्रियांनाही आवश्यक आहे म्हणून मुलींच्या शिक्षणावर भर दिला. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वतः ९ भाषा जाणकार होते. B.A ., M.A. , M.Sc, Ph.d,, LLD, Dsc, D,.Lit , Barrister at law इत्यादी शैक्षणिक पात्रता त्यांच्या जवळ होती .

१०) डॉ बाबासाहेबांचा लढा -

सर्वांना समान संधी एक व्यक्ती एक मत स्त्री पुरुष समानता असा समानतेचा लढा बाबासाहेबानी उभारला. त्यांनी सुरू केलेली चळवळ ही समता, स्वतंत्र, बंधुता व न्याय ही लोकशाही मुल्य जोपासणारी होती. शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष करा हा मूलमंत्र त्यांनी दिला . हक्क मागून मिळत नसतील तर ते मिळवण्यासाठी संघर्ष करण्याची तयारी असली पाहिजे.

अश्या बहुआयामी व्यक्तिमत्वाचे विचार ह्या भारत देशाला नेहमीच प्रेरणादायी ठरतील. आणि म्हणूनच कवी वामनदादा म्हणतात "उद्धारली कोटी कुळे भीमा तुझ्या जन्मा मुळे" भारतातील दलित शोषित पीडित यांच्या साठीच नाही तर संपूर्ण भारत देशाच्या प्रगती साठी उत्कर्षासाठी बाबासाहेबांनी कार्य केलेले आपणास बघावयास मिळते. म्हणून आधुनिक भारताचे खरे स्थ्यापत्यकर हे डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आहेत.

-------------------------- ० -----------------------

१९

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार

-प्रा. विवेक अरुण जोशी

प्रस्तावना - आपल्या भारत मातेला अनेक ज्ञानी, सत्गुणी व महान शास्त्राज्ञांची, समाज सुधारकांची, संतांची व प्रबोधनकारांची महान परंपरा लाभलेली आहेत, त्यात भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव आदराने व अग्रस्थानी घेतले जाते. पिढ्या नि पिढ्या होत असलेल्या अन्याया विरोधात दंड थोपटून कसे उभे राहायचे व कुप्रथा नष्ट करून आधुनिक व ज्ञानाने प्रगल्भ समाज कसा बनवायचा या साठीचा त्यांचा संघर्ष जो दीपस्तंभ म्हणून अनेकांना मार्गदर्शन करत आहे.

ज्या समाजातील व्यक्तींना समाजात शिक्षण घेण्याचे तर दूरच पण समाजात मिसळण्याचे सुद्धा बंधन होते त्या समाजातून एक युगपुरुष उभा राहतो आणि अत्यंत विपरीत परिस्थितीला सामोरे जाऊन शिक्षण घेतो, लोकांना संघटीत करतो आणि त्यांना समाजातील कुप्रथांविरुद्ध संघर्ष करायला प्रेरित करतो. म्हणूनच त्यांनी दिलेला क्रांतीचा सिद्धांत **"शिका, संघटीत व्हा, आणि संघर्ष करा"** हि त्यांनी स्वतः जगून दाखवलेली त्रिसूत्री आहे असे आपल्या लक्षात येईल. अशा युग पुरुषाच्या जीवनातून खूप काही शिकण्यासारखे आहे पण आज आपण त्यांनी शिकवलेल्या मूलभूत बाबी चा अभ्यास करणार आहोत ती म्हणजे **"शिक्षण".**

बऱ्याच जणांचा समज असतो कि चार पुस्तक वाचले एक डिग्री मिळवली कि झाले शिक्षण पण बाबा साहेबांना फक्त डिग्री मिळवण्यासाठी शिक्षण हे मान्यच नव्हते. ज्या शिक्षणाने समाज सुधारेल, नवीन तंत्रज्ञान शिकायला मिळेल, विज्ञानाधीष्टीत दृष्टीकोन निर्माण होईल, ज्या शिक्षणा मुळे संशोधक वृत्ती ला चालना मिळेल, ज्या मुळे मानसिक व बौद्धिक क्षमतांची वाढ होईल अशा शिक्षणाची कास धरण्यास बाबा साहेबांनी सांगितले आहे.

बाबा साहेबांच्या मते **"शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, जो पिईल तो गुर गुरणारच".** या वाक्यात किती समर्पकता आहे हे या लेख अंती आपल्याला कळेलच.

त्यांनी आधी पासून फक्त नोकरी मिळवण्यासाठी घेतल्या जाणाऱ्या शिक्षणापेक्षा नोकरी देणाऱ्या शिक्षणावर जास्त भर दिला. याचाच अर्थ कौशल्य विकास हा महत्वाचा भाग शिक्षण पद्धतीचा हवा. डिग्री सोबतच विद्यार्थ्यांमध्ये मध्ये सृजनशीलता, कौशल्य विकास, नेतृत्व क्षमता या गुणांचा हि विकास व्हावा अशी शैक्षणिक पद्धती त्यांना अपेक्षित होती.

विद्यापीठीय शिक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर -

साहेबांनी प्राथमिक शिक्षणा सोबतच उच्च शिक्षणाला सुद्धा फार महत्व दिलेलं आहे. जर प्राथमिक शिक्षण हे तुम्हाला साक्षर बनवत असेल तर उच्च शिक्षण हे तुम्हाला सुशिक्षित बनवते. आज समाजाला फक्त काम करणारी लोक नको आहेत तर काम देणारी लोक जास्त हवी आहेत. त्यासाठी कौशल्य विकास, त्यांच्या मानसिक-बौद्धिक क्षमतांचा विकास व एकूणच विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास या गुणांकडे लक्ष देणे फार महत्वाचे आहे. याद्वारे त्यांचा मनात कोणत्याही विषयासंदर्भात जिज्ञासू वृत्ती निर्माण होईल त्याद्वारे सखोल अध्ययनाची प्रवृत्ती निर्माण होईल त्याचप्रमाणे सत्याचा शोध किती अवघड आहे याची जाणीव होईल व तरीही त्या मार्गावर जाणे किती आवश्यक आहे हे त्यांना जाणवेल. एखाद्याने व्यक्त केलेले मत व वस्तुस्थिती यात कीती अंतर आहे हे ते जाणू शकतील. एखाद्या विचाराचा किंवा संकल्पनेचा स्विकार किंवा अस्विकार करण्यापूर्वी त्याने विवेकनिष्ठ विचार करावा, मौलिक संशोधन कसे केले जाते हे जाणून घेणे अधिक महत्वाचे आहे याची जाणीव त्यांना हवी तसेच विद्यार्थ्याने उपलब्ध पुराव्यांचे मूल्यमापन करून तर्कांचा पाठपुरावा करावा तसेच त्यावर टीका करावी. त्यासाठी बाबा साहेब म्हणतात की विद्यार्थ्यांच्या क्षमता विकसित करणे हे विद्यापीठ शिक्षणाचे ध्येय असावे. विद्यापीठातून बाहेर पडणारा विद्यार्थी हा भावनिक, बौद्धिक,

मानसिक व शारीरिक रित्या परिपूर्ण असावा, त्यातून च एक समृद्ध समाज व पर्यायाने प्रगत देश निर्माण होण्यास मदत होईल.

विद्यापीठीय शिक्षक आणि विद्यार्थी -

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्वाचा दुवा म्हणून शिक्षक हा कार्य करत असतो. विद्यार्थ्यांच्या क्षमता ओळखून त्यांचा विकास करणे, त्याला सृजनशील कार्य करण्यासाठी प्रेरित करणे, तसेच त्यांना फक्त शिक्षणाभिमुख न राहू देता उद्योगाभिमुख बनविणे या करिता शिक्षकाची जबाबदारी हि भावी पिढी घडविण्यासाठी अतिशय महत्वपूर्ण आहे. मात्र प्राथमिक शिक्षण व उच्च शिक्षण यात फरक आहे. बाबा साहेबांच्या मते उच्च शिक्षण देण्या करिता विद्यापीठांनी शिक्षणाभिमुख असावे, त्यांनी अध्ययन व अध्यापनासाठी प्रगत अभ्यासक्रम सुरु करावेत.

उच्च शिक्षणात संशोधन हा अतिशय महत्वपूर्ण मुद्दा आहे, त्यांच्या मते शिक्षण व संशोधन ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहे, जेव्हा संशोधनाला शिक्षणा पासून वेगळे केले जाते तेव्हा संशोधन कार्याची अपरिमित हानी होते. पदवीपूर्व अभ्यासक्रमात अध्ययनाला तर पदव्युत्तर अभ्यासक्रमात संशोधनाला प्राधान्य द्यावे. त्यांच्या मते पदवी पूर्व व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाची फारकत होता कामा नये. त्यासाठी शिक्षणासोबतच संशोधनाला सुद्धा अनन्य साधारण महत्व आहे. याच सोबत एक अत्यंत महत्वपूर्ण मुद्दा त्यांनी अधोरेखित केला आहे की शिक्षण हे फक्त शिक्षण नसून ते मूल्याधारित असावे जेणे करून त्या शिक्षणाचा वापर आपण विधायक कार्यासाठीच करावा याची जाणीव विद्यार्थ्याला व्हायला हवी.

डॉ. बाबा साहेब म्हणतात की विद्यापीठांनी हे लक्षात ठेवावे की, शिक्षकांच्या माध्यमातून केवळ अध्ययन अध्यापनाचे कार्य करूनच विद्यापीठ शिक्षणाभिमुख होणार नाही तर विद्यापीठ शिक्षणाभिमुख आहे किंवा नाही याचा निर्णय शिक्षण कार्यात गुंतलेले विद्वान विद्यापीठाच्या शैक्षणिक कार्यावर प्रभावी नियंत्रण ठेवतात कि नाही यावर अवलंबून आहे.

शिक्षण कार्यावर या विद्वानांचे पूर्ण नियंत्रण असेल तरच विद्यापीठ शिक्षणाभिमुख विद्यापीठ होईल. त्यांच्या मते शिक्षणाभिमुख विद्यापीठ म्हणजे शिक्षकांचे विद्यापीठ होय.

निष्कर्ष -

वरील विवेचन लक्षात घेता, आपल्या लक्षात येते कि बाबा साहेबांचे विचार आजच्या युगात नवीन परिपूर्ण पिढी घडविण्यासाठी व पर्यायाने देशाचं विकासासाठी किती महत्वाचे आहेत. त्यांच्या मार्गदर्शना नुसार आपण आजच्या उच्च शिक्षण पद्धतीमध्ये अभ्यासक्रमासोबतच संशोधन वृत्ती विकसित व्हावी यासाठी विद्यापीठ कार्य करताना बघत आहोत. त्याच प्रमाणे आज च्या युगात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी दिलेली Skill India ची हाक हि बाबा साहेबांनी उच्च शिक्षणा कडून केलेल्या अपेक्षांपैकीच एक आहे असे प्रकर्षाने जाणवते.

आपल्या देशातील विद्यार्थी हा दैव वादि न राहता त्याचा दृष्टीकोन विज्ञानाधीष्टीत असावा असे त्यांचे मत होते. त्यासाठी विद्यापीठांनी नव-नवीन संशोधानाधीष्टीत व विज्ञानाधीष्टीत अभ्यासक्रम राबवावेत जेणे करून विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशीलतेचा विकास होईल व फक्त कर्मचारी न जन्माला येत उद्योजक या भारतात जन्माला येतील.

या सगळ्या प्रवासात त्यांनी अत्यंत महत्वपूर्ण बाब सांगितली ती म्हणजे शिक्षण हे मूल्याधीष्टीत शिक्षण असावे अन्यथा फक्त शिक्षणाचा वापर हा देश विघातक कार्यांसाठी सुद्धा केला जाऊ शकतो.

बाबा साहेबांचा एक एक विचार हा आपल्याला अंतर्मुख करून जातो व जीवनाकडे व एकंदर शिक्षणाकडे बघण्याचा एक नवीन दृष्टीकोन देऊन जातो. अशा या महा मानवास जर मनापासून आभार व्यक्त करायचे असतील तर त्यांनी दाखवलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार विद्यार्थ्यांनी व शिक्षकांनी आप आपली भूमिका पार पाडली तर हीच त्यांना खरी आदरांजली असेल.

---------------------- ० ---------------------

संपादकांचा परिचय

प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने

प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने हे मागील २१ वर्षापासून सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालयात प्राचार्य पदावर कार्यरत आहेत.आजपर्यंत ५ संशोधन लेख अंतराष्ट्रीय नियतकालिकामध्ये, १२ संशोधन लेख राष्ट्रीय स्तरावर प्रकाशित झालेले आहेत. ५ पुस्तकांचे लेखन केलेले आहेत. महाराष्ट्र शासनाच्या विविध समित्यावर सदस्य म्हणून काम करण्याचा अनुभव आहे. महाविद्यालयाचे दोन वेळेस NAAC संस्थेद्वारे पुनर्मुल्याकन केलेले आहे.

प्रा. व्ही. एन. रामटेके

प्रा. विनोद नामदेव रामटेके हे सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालय ऐनपुर येथे 2009 पासून मानसशास्त्र विषयाचे सहायक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत. त्यांचे उच्च शिक्षण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाशी संलग्नित मिलिंद महाविद्यालय औरंगाबाद येथे झाले. त्यांनी संत तुकाराम कला व विज्ञान महाविद्यालय परभणी व शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था अमरावती येथे पदवी व पदव्युत्तर वर्गाला अध्यापनाचे कार्य केले आहे. आतापर्यंत त्यांचे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल मध्ये 11 शोधनिबंध प्रकाशित झाले आहेत. 2 शोधनिबंध ISBN ग्रंथामध्ये प्रकाशित झाले आहेत. 2 ग्रंथाचे संपादन केले आहे. सर M. A. B. Ed. SET and NET उत्तीर्ण आहेत.

डॉ. संदीप एस. साळुंके

डॉ. संदीप सदाशिव साळुंके हे सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालय ऐनपुर येथे २०१९ पासून ग्रंथपाल म्हणून कार्यरत आहेत. या आधी ते ताप्ती एजुकेशन सोसायटी भुसावळ च्या व्यवस्थापन परिसंस्थेत २००९ ते २०१९ पर्यत पूर्णवेळ सहायक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत होते. आतापर्यंत त्यांचे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल मध्ये १२ शोधनिबंध प्रकाशित झाले आहेत. नामांकित ३ पुस्तकाचे संपादन कार्य केलेले आहेत.यांनी UGC NET परीक्षा ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विषयात तीन वेळा उत्तीर्ण असून SET परीक्षा सुद्धा उतीर्ण केलेली आहे. यांनी ग्रंथालय व माहितीशास्त्राची पदवीयुत्तर पदवी (M.Lib) तसेच संगणक व्यवस्थापन शास्त्रातील पदवीयुत्तर पदवी (M.C.M) संपादित केली आहे. आणि वर्ष २०२० मध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाने त्यांना ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विषयात विद्यावाचस्पती (Ph.D.) बहाल केली आहे.

२१व्या शतकाकडील वाटचाल आणि

कोरोनाचे महासंकट

संकलन आणि मांडणी :
प्राचार्य डॉ.जे.बी.अंजने, प्रा.डॉ.नीता एस.वाणी,
प्रा.विलास एच.पाटील, प्रा.डॉ.संदिप एस.साळुंके

२१ व्या शतकाकडील वाटचाल आणि कोरोनाचे महासंकट

संपादक

प्राचार्य, डॉ. जे. बी. अंजने,

डॉ. एन. एस. वाणी

प्रा. व्ही. एच. पाटील,

डॉ. एस. एस. साळुंके,

प्रकाशक

प्राचार्य, सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

२१ व्या शतकाकडील वाटचाल आणि कोरोनाचे महासंकट

संपादक: प्राचार्य, डॉ. जे. बी. अंजने,
डॉ. एन. एस. वाणी
प्रा. व्ही. एच. पाटील,
डॉ. एस. एस. साळुंके,

978-81-946921-1-9

ISBN क्रमांक : 978-81-946921-1-9

DDC वर्गीकरण क्र. 330
महाविद्यालय प्रकाशन क्र. 04

पहिली आवृत्ती: डिसेंबर २०२०

प्रकाशक: प्राचार्य, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

प्रकाशन स्थळ: ऐनपूर ता. रावेर, जि. जळगाव, [महाराष्ट्र] पिन. ४२५५०७

मुखपृष्ठ संकल्पना : डॉ. संदीप एस. साळुंके.

अक्षरजुळणी व मुद्रण: प्रकाशन विभाग, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

मूल्य: १०० रुपये

© प्राचार्य, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर
ईमेल: svpca123@yahoo.com, svpca.librarian@gmail.com
संकेतस्थळ: http://ainpurcollege.org/

- या पुस्तकात प्रकाशित झालेल्या लेखातील मते हि ज्या त्या लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही.
- या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रोनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी-फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकांच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक **न्याय;**
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे **स्वातंत्र्य;**
दर्जाची व संधीची **समानता;**

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी **बंधुता**
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.

प्रस्तावना

कोरोना व्हायरस हे गेल्या १०० वर्षातील सर्वात मोठे आर्थिक आणि आरोग्यसंकट आहे. कोविड-१९ मुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या विकासात घट झाली आहे जागतिक स्तरावर सर्वोच्च स्थानी असलेल्या अमेरिके सारख्या अर्थव्यवस्थेला कोरोनाच्या प्रसाराची झळ जागतिक स्तरावर सर्वात जास्त बसली आहे भारतातही जगातील प्रत्येक घटकावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे त्याचा विपरीत परिणाम झाला आहे अजूनपर्यंत जग अनेक आजारांना सामोरे गेले आहे पण कुणालाही कोरोनाचे आगमन, प्रसारण, परिणाम, टिकावयाबाबत काहीही कल्पना नव्हती नकळतपणे या नवीनच संसर्गजन्य आजाराने संपूर्ण जगाला विळख्यात घेतले. सुरुवातीला सर्वाना असे वाटले हा आजार फक्त शहरी भागापुरता मर्यादित राहील ग्रामीण भागापर्यंत येणार नाही पण तसे झाले नाही देशाचा कानाकोपराही या गंभीर आजारातून सुटला नाही.

कोविड-१९ चे राजकीय, सामाजिक , आर्थिक, शैक्षणिक क्षेत्रावर विपरीत परिणाम झाले आहेत, होत आहेत आणि दुसरी लाट आली तर आणखी वाईट परिणाम होण्याची भीती सर्वाना वाटत आहे. पण तेवढे घाबरण्याची गरज नाही दक्षता आणि सावधानता बाळगली तर निश्चितपणे मानव समाज या आजारा पासून दूर राहून आपण कोविड-१९ वर नियंत्रण आणू मात्र त्यासाठी जनतेच्या सहकार्याची आवश्यकता आहे जनता नियमांचे पालन करीत नसल्यामुळे कोविडचा प्रसार वाढत आहे.

प्रस्तुत ई-बुक प्रकाशनामागे जनजागृती व्हावें तसेच कोरोनाची गंभीरता, परिणाम, उपाययोजना याबाबत अभ्यासकांची मते अजमावता यावी त्याचे प्रसारण करून जनजागृती करावी हा उद्देश आहे समाधानकारक प्रतिसाद आम्हाला या उपक्रमाला मिळाला महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने यांच्या कल्पनेतून प्रस्तुत ई-बुकची निर्मिती झाली त्यासाठी संपादक मंडळाकडून शोधनिबंधकाचे मनपूर्वक आभार . संपादक मंडळात महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. नीता एस. वाणी, प्रा. विलास एच. पाटील, डॉ. संदिप एस. साळुंके यांचे अनमोल सहकार्य लाभले.

संपादक मंडळ

प्राचार्यांचे मनोगत

चिन देशातील वुहान शहरातील ५७ वर्षीय महिला मासे बाजारात १० डिसेंबर २०१९ रोजी सर्दी-पडसे व खोकल्याने आजारी आढळली. ती १६ डिसेंबर २०१९ ला दवाखान्यात गेली असता जगातील ती पहिली महिला कोरोना रुग्ण आढळली. ३० जानेवारी २०२० रोजी केरळमधील युवती जी वुहान शहरात शिक्षणासाठी गेली होती ती भारतात आपल्या घरी आली होती. तिच्या आजाराची तपासणी केली असता ती भारतातील पहिली कोरोना रुग्ण आढळली आणि हळूहळू कोरोना विषाणू ने साऱ्या जगावर आक्रमण केले. संपूर्ण जगच स्थिर झाले. जगाच्या अर्थचक्राची गती थांबली. आपल्या देशात प्रधानमंत्री मा. नरेंद्र मोदी यांनी सुरुवातीला २२ मार्च २०२० रोजी जनतेने स्वयंप्रेरणेने टाळेबंदी पाळण्याचे आवाहन केले. कोरोना विषाणूचा वाढता प्रार्दुभाव पाहता २४ जून २०२० पासून संपूर्ण देशात टाळेबंदी घोषित केली. भारताचे अर्थचक्र थांबले, भारतातील छोटे-मोठे उद्योग व्यवसाय बंद झाले. जनतेला बाहेर न पडण्याचे आवहान करण्यात आले. वर्क फ्राम होम चे आदेश देण्यात आले. त्याचवेळी पोलिस, डॉक्टर, नर्स, पॅरामेडिकल स्टाफ, सफाई कर्मचारी, आशा वर्कर्स, पालिका, नगरपालिका, महानगरपालिका कर्मचारी मात्र कोरोना योध्दे म्हणून कार्य करीत होते. रस्त्यावरची वाहने थांबली होती, कारखान्यातील घरघर बंद झाली होती, कार्यालयात स्मशान शांतता पसरली होती आणि बाजारातील अत्यावश्यक सेवा वगळता सर्व दुकाने बंद झाली होती. मजूरांचे स्थलांतर होत होते. अश्या परिस्थितीत जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर भारताच्या अर्थव्यवस्थेवरही निश्चित परीणाम होणार अश्या चर्चा होत होत्या. अनेक विचारवंत आपले विचार व्यक्त करत होते. सरकार वेळोवेळी आपले धोरण जाहीर करत होते. आणि या सर्व गोष्टींचा सारासार विचार करून "२१व्या शतका कडील वाटचाल आणि कोरोनाचे महासंकट" या विषयावर प्राध्यापक, संशोधक, विद्यार्थी यांच्या कडून लेख मागविणासाठी महाविद्यालयाच्या अर्थशास्त्र व ग्रंथालय विभागाने आह्वान केले. त्या आहवानास प्रतिसाद म्हणून १४ शोध निबंध प्राप्त झाले. सर्वच शोध निबंध अभ्यासपूर्ण असून वाचकांच्या ज्ञानात भर घालणारे आहेत सदर शोध निबंधांचे आय. एस. बी. एन. क्रमांक असलेले ई-बुक प्रकाशित करतांना खूप आनंद होत आहे. हा ई-ग्रंथ सर्वच क्षेत्रातील वाचकांना मार्गदर्शक ठरेल याची मला खात्री आहे. हा ई-ग्रंथ प्रकाशित करण्यासाठी ग्रंथपाल डॉ. संदिप साळुंके तसेच अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. नीता वाणी, अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक विलास पाटील यांनी मेहनत घेतली. ऐनपूर परिसर शिक्षण प्रसारक मंडळाच्या व्यवस्थापन मंडळाच्या मार्गदर्शनाखाली सदर ई-ग्रंथाचे प्रकाशन करीत आहोत. आपणास हा ई-ग्रंथ निश्चितच मार्गदर्शक ठरेल अशी आशा व्यक्त करतो. ई-ग्रंथ प्रकाशित करीत असतांना काही त्रृती राहील्या असतील तर त्या केवळ आमच्या असतील त्या बद्दल वाचक आम्हांस क्षमा करतील अशी आशा बाळगतो. व आपण सर्व या ई-ग्रंथाचे स्वागत कराल अशी खात्री बाळगतो.

धन्यवाद !!

डॉ. जे. बी. अंजने
प्राचार्य

अनुक्रमणिका

अ. क्र	शिर्षक	पान क्र
१	**कोविड-१९च्या दृष्ट चक्रातुन भारतीय अर्थव्यवस्थेला सोडविण्यासाठी दिर्घकालीन उपाय योजना.** -प्रा. डॉ. प्रकाश मांगीलाल राठोड	१
२	**कोविड-१९ या महामारीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील विविधांगी परिणाम** -प्रा. भगवान लालचंद महाजन	६
३	**कोविड-19 मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर व पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे.** -श्री. पंकज एकनाथ भोईर	१५
४	**२१ व्या शतकाकडे भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल आणि कोरोनाचे संकट** -कु. माधुरी शिवाजी भोकरे	२५
५	**कोविड-19 आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेची दशा व दिशा** -प्रा. डॉ. वर्षा कमलाकर नेहेते	३६
६	**कोविड -19 आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेची दशा व दिशा** -प्रा. गोविंद पुंडलिक पवार	४७
७	**कोविड -19 विषाणूचा कृषी क्षेत्रावर विध्वंसक परिणाम** -डॉ. प्रविण म. चंद्रगिरीवार	५५
८	**वैश्विक महामारी कोरोना विषाणू : भारतीय अर्थव्यवस्थे वरील विविधांगी परिणाम व त्यावरील उपाय** - गणेश तम्मा जाधव	६१
९	**कोविड -१९ मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचे अध्ययन** -मयुरी वानखेडे	६८
१०	**Corona's Overall Impact and Awareness on the Indian Economy** -Prasad Pramod Yawalkar	७६
११	**भारतीय अर्थव्यवस्थापर कोरोना वायरस का प्रभाव** -डॉ. जगदीश प्रेमजीभाई तंकोरीया	८०
१२	**कोविड - १९ मुळे मध्यम व लघु उद्योगांवर झालेले परिणाम** -प्रा. विवेक अरुण जोशी	८४
१३	**कोविड २०१९ मुळे शिक्षण प्रक्रियेत झालेल्या बदलातील शिक्षक,पालक,विद्यार्थी,शिक्षणसंस्था,समाज यांची भूमिका** -प्रा. डॉ. निता एस. वाणी	९१
१४	**Impact of COVID-19 in Economical, Education and Social changes in India.** - Prof. V. H. Patil	९७

१

कोविड-१९च्या दृष्ट चक्रातुन भारतीय अर्थव्यवस्थेला सोडविण्यासाठी दिर्धकालीन उपाय योजना

-प्रा. डॉ. प्रकाश मांगीलाल राठोड

या भुतलावर अनेक प्राणी बघायला मिळतात. मात्र या साऱ्या प्राण्यांमध्ये मनुष्यप्राण्याला निसर्गतः आचार-विचार करण्याची शक्ती असल्याने या मनुष्यप्राण्याने आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर साऱ्या विश्वात आपले अधिराज्य गाजवले आहे एकविसाव्या शतकाच्या प्रवाहातील या चढा-ओढीच्या शर्यतीत मानव आपला भविष्यकाळ विसरतांना दिसतोआणि त्याचे सुंदर उदाहरण म्हणजे साऱ्या विश्वाला धडकी भरवणारा साथीचा आजार कोविड-१९ होय आज जगाच्या पाठीवर अनेक साथीच्या रोगांनी धुमाकूळ घातला आहे उदा . इन्फ्ल्यूएन्झा ,कांजण्या ,चिकनगुनिया ,टायफाईड, डांग्या खोकला, डेंगू ,देवी ,धनुर्वाद ,नारू ,मलेरिया, पटकी ,कॉलरा ,पोलिओ ,प्लेग, कुष्ठरोग ,क्षय असे कितीतरी साथीचे आजार आपल्या कुटुंबीयांनी ऐकलेले असतील अथवा प्रत्यक्ष पाहिलेलीही असतील मात्र आज एकविसाव्या शतकाकडे जाणारा मानव सारे विश्व एक करू पाहतांना व चंद्र-सूर्याला गीळू पाहणारा मानव आज कोरोना सारख्या साथीच्या आजाराने थरकापत आहे मोठ-मोठ्या बलाढ्य शक्तींची हुंकार देणारे देश देखील आज सुन्न नजरेने पहातांना दिसत आहे त यावरून एक बाब निश्चित विचारात घेणे गरजेचे आहे कि मनुष्य अति विकासाच्या नादात भरकटत तर नाही ना हा एक प्रश्नचिन्ह निर्माण होताना दिसून येत आहे

उद्देश -

१) एकविसाव्या शतकातील भारतासारख्या विकसनशील देशांसमोरील नव आव्हानांचा अभ्यास करणे.

२) कोरोना सारख्या महाभयानक साथीच्या आजारामुळे मोडकळीस आलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला पूर्ववत आणण्यासाठी उपाय सुचवणे.

संशोधन पद्धती - प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यास करताना प्राथमिक व व द्वितीय सामग्रीचा वापर केला आहे प्राथमिक सामुग्री प्रत्यक्ष कामानिमित्ताने शहरात फिरताना घेतली असून द्वितीय सामुग्री वर्तमानपत्रे टीव्ही इंटरनेट च्या माध्यमातून घेतली आहे

साथीचा आजार म्हणजे काय ? तर एका गावात राहणाऱ्या बऱ्याच लोकांना जेव्हा एक सारख्या आजाराची लागण होते मग तो खोकला सर्दी किंवा एकमेकांच्या संपर्कात आल्यामुळे एक सारखे त्रास लागण झालेल्यांना होऊ लागतो.

मात्र आज जग एकविसाव्या शतकाकडे जात असताना जगाच्या पाठीवर असणाऱ्या बलाढ्य देशांपैकी चीन या देशात एका महाभयानक अशा साथीच्या आजाराने तोंड काढले यामुळे विज्ञानाला देखील शरमेने खाली मान घातल्याशिवाय पर्याय उरलेला दिसून येत नाही आणि तो म्हणजे कोविड-१९ १ डिसेंबर २०१९ मध्ये कोरोना या आजाराचा पहिला रुग्ण चीनच्या वूहान प्रांतात आढळला मात्र याकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही या लहानशा चिंगारीने जगातील लहान-मोठ्या 231 देशांना हादरून सोडले अल्पविकसित देश तर दूरच मात्र प्रगत व महासत्ता असणारे देशांना देखील या आजाराची झळ मोठ्या प्रमाणात सोसावी लागली हे विशेष कित्येक निष्पाप बळी गेले महत्त्वाचे म्हणजे वैद्यकीय शिक्षणाचे महत्त्वाचे केंद्र असलेल्या चीन या देशातील या प्रांतात अनेक देशातील विद्यार्थी वैद्यकीय शिक्षणाचे धडे घेत असतात या प्रांतातून याची सुरुवात होणे अतिशय धक्कादायक ठरते.

एकविसाव्या शतकाच्या स्पर्धेत जगातील देश आपापल्या देशांच्या विकासासाठी नवनवीन योजना आखत असतानाच या साथीच्या आजाराने जगाला आज आर्थिक संकटात आणून सोडले

आहे व्यवसाय नोकरी व शेती यातून येणारी उपासमारी यामुळे प्रगत देश देखील आज विचारात पडले आहेत .मग यातून भारत कसा सुटेल भारतात देखील आज संपूर्ण अर्थव्यवस्था ठप्प झालेली दिसून येते .आजाराची साथ थांबायला तयार नाही त्यामुळे कुठलेही विकास निर्णय राज्यांना किंवा देशाला घेणे अवघड आहे मात्र काहीही असो देशातील जनतेसाठी कोलमडलेल्या अर्थव्यवस्थेला नव उभारणी देणे महत्त्वाचे असल्याने त्यासाठी काही उपाय योजना अपेक्षित वाटतात

उपाय योजना

१) लोकसंख्या वाढ रोखण्यासाठी कठोर पावले उचलणे आवश्यक आहे कारण लोकसंख्या वाढीचे दुष्परिणाम आज आपण भोगत आहोत लोकसंख्या झपाट्याने वाढत चाललेली आहे मात्र अर्थव्यवस्थेमध्ये ही लोकसंख्या सांभाळण्याची ताकद नसल्याने अर्थव्यवस्था कोलमडत चाललेली आहे या संकटातून अर्थव्यवस्थेला तारायचे असेल तर लोकसंख्या रोखावी लागेल

२) लघुउद्योगांना सवलतीच्या दरात कर्ज उपलब्ध करून द्यावे पूर्वापार चालत आलेली बारा बलुतेदारी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या ग्रामीण क्षेत्राशी संबंधित अशा लहान मोठ्या उद्योगांना आणि हस्त व्यवसायांना किंवा नवीन व्यवसायाची उभारणी केलेल्या नवउद्योजकांना सरकारने सवलतीच्या दरात कर्ज उपलब्ध करून नवसंजीवनी द्यावी.

३) शेती व्यवसायाला प्राधान्य द्यावे शेती व्यवसायात गुंतलेल्या पारंपारिक व निराशावादी शेतकरी व शेती व्यवसायाला नवचैतन्य निर्माण होईल या भावनेतून व स्थलांतरित होणाऱ्या ग्रामीण कष्टकरी वर्गाला गावातच थांबवण्यासाठी विशेष लक्ष केंद्रित व्हावे.

४) ज्या राज्यांना साथीच्या आजारांमुळे मोठी झळ सहन करावी लागली आहे अशा राज्यांना केंद्राने आर्थिक समानता म्हणून विशेष पॅकेज उपलब्ध करून द्यावीत व त्या राज्यांना पूर्वस्थितीत येण्यासाठी विशेष लक्ष द्यावे.

५) ग्रामीण भागांसाठी शासनस्तरावरून आलेल्या नवनवीन योजना ज्या ग्रामपंचायत ,पंचायत समिती व त्यांची अंमलबजावणी यंत्रणा तलाठी ग्रामसेवक यांनी कर्तव्याने व निष्ठेने या योजना मुळापर्यंत व १००% प्रत्ययास आणाव्यात .

६) अर्थव्यवस्थेला ठप्प ठेवून उपयोग नाही कारण देशातील कायदे चांगले आहेत मात्र लोकशाहीप्रधान देशात या कायद्यांची धार थोडी गंजलेली ठेवावी लागते मात्र आता असे करून उपयोग नाही . कायद्याचे पालन व नियमांचा वापर आता मात्र करावा लागेल कारण देश पुन्हा मोठी आर्थिक झळ सहन करू शकणार नाही .

७) आयात निर्यातीवरील बंधने शिथिल करावीत कारण देशातील आयात व निर्यात घटकांवरील निर्बंध व्यापारी शेतकरी व उद्योजकांसाठी शिथिल व्हावी त त्यातून देश आर्थिक मजबूतीकडे येण्यास मदत होईल.

८) देशातील कंपनी मालकांना प्रोत्साहन द्यावे लहान-मोठ्या उद्योगांना शासनाने प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे मोठ्या कंपनीमध्ये हजारो कामगारांना पोटाची खळगी भरणाऱ्या कंपन्यांच्या पाठीशी शासनाने सकारात्मक उभे रहावे व त्यांना आवश्यक ती मदत करता येईल का याची काळजी घ्यावी.

९) मोफत अन्नधान्य वाटप हा प्रकार बंद व्हावा कारण हा प्रकार गरजूंपर्यंत पोहोचताना दिसून येत नाही याचा फायदा ज्यांना नको आहे असेच उचलताना दिसत आहेत ज्यांना अन्नधान्य वाटप करावयाचा आहे त्यांना कष्टाची देखील जाणीव असावी यासाठी त्यांना आपात्कालीन परिस्थितीत काही काम देता येईल यासाठी योजना आखाव्यात.

१०) गरीब-श्रीमंत निकष ओळखण्यासाठी सत्यता पथके असावी त देशातच गरीब-श्रीमंत सत्यता निकष ओळखण्यासाठी शासकीय प्रणाली कमी पडताना दिसत आहे .यासाठी नवीन कठोर निकष असावेत जेणेकरून शासनाला योग्य आर्थिक मदत करणे सोयीचे होईल.

११) थेट मदत प्रणाली शासनाने गरजु व लाभार्थी घटकांपर्यंत पोहोचणारी प्रणाली सशक्त व्हावी कारण गरजुन पर्यंत अजूनही शासनाची थेट मदत मिळतांना दिसून येत नाही.

१२) नौकरी गेलेल्या कामगारांसाठी विशेष लक्ष असावे ज्या कामगारांच्या नोकऱ्या गेलेल्या आहेत व त्यावरच त्यांचा उदरनिर्वाह असल्याने त्या कामगारांना आर्थिक मदत व्हावी व त्याना पुन्हा आपल्या उद्योगांमध्ये परतता यावे यासाठी नियोजन व्हावे.

१३) जनतेला नवीन संदेशाची गरज कोरोना सारख्या या महाभयानक साथीच्या आजाराने प्रत्येक मनुष्याच्या जीवनाची खरी कात काढून टाकलेली असून एकविसाव्या शतकाकडे धावणाऱ्या देशांमध्ये असे प्रसंग पुन्हा येणार याची सावधगिरी बाळगूनच आपला प्रवास सुरू ठेवावा लागेल त्यासाठी प्रत्येकाने वेळोवेळी विशेष काळजी घेणे गरजेचे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

२

कोविड— १९ या महामारीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील विविधांगी परिणाम

- प्रा.भगवान लालचंद महाजन

प्रास्तावीक — कोविड १९ या महामारीने जगभर आपले पाय रोवले आहेत दिनांक २४—५—२०२० पर्यंत जगात ५४,६७,०० एकुण रूग्ण होते भारतात १,३१,८६८ एकुण रूग्ण असुन ५४,४४० रूग्ण बरे झालेले आहेत व ३८६७ रूग्ण मृत्युझालेले आहेत अमेरिका,स्पेन,इटली, इंग्लड या देशात रूग्णसंख्या अधिक आहे.

कोविड—१९ महीमारीचे लक्षणे :—

१) शिंका येणे, सर्दी होणे,

२) अंगात ताप राहणे

३) सतत खोकला येणे

४) श्वास घेण्यास त्रास होणे

५) एकमेकांच्या संपर्कात आल्याने याच्या प्रसारात वाढ होते

कोविड—१९ चे प्रतिबंधात्मक उपाय :—

१) हातांना सॅनिटायझर लावणे

२) मास्कचा वापर करणे

३) कमीतकमी एक मीटर अंतर ठेवुन व्यवहार करणे.

४) वेळोवेळी कमीतकमी २० सेकंद हाताला सबाण लावुन धुणे

५) लॉकडाऊनच्या काळात घरातच थांबणे

६) प्रशासनाच्या सुचनांचे तंतोतत पालन करणे.

अभ्यासाचे उददेश :—

१) आकास्मीत आलेल्या कोविड १९ महामारिमुळे निर्माण झालेल्या संकटाचा देशातील आर्थिक, सामाजीक, सांस्कृतीक

घटकांवरील परिणाम अभ्यासणे.

२) कोविड —१९ महामारी नियंत्रणात आणण्यासाठी सरकारने केलेल्याउपाययोजनांचा अभ्यास करणे

गुहितके :—

१) कोविड —१९ या महामारीचा देशातील विविध घटकांवर परिणाम दिसुनयेत आहे.

२) सरकारच्या प्रयत्नाने कोविड —१९ या महामारीवर नियंत्रण आणण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

२०१९ मध्ये चिन मधील वुहान प्रातात कोरोना विषाणुचे बांधित रूग्ण आढळले. देशांन व इतर देशांमध्ये कोविड —१९ ने बाधित रूग्ण वाढु लागले. भारतात ३० जानेवारी २०२० रोजी कोविड —१९ चा पहिला रूग्ण आढळला याचा प्रसार देशभरात वेगाने वाढु लागला. हा विषाणु अदृश्य स्वरूपात असुन त्याचे बाधीत रूग्ण शोधणे हे जिकरीचे कार्ये प्रशासनापासुन सामान्य नागरीकांपर्यत करावे लागत आहे. कोविड—१९ नियंत्रण आणण्यासाठी देशातील हॉस्पीटल्स मधील डॉक्टस, नर्सेस, सफाई कामगार, रूग्णांची वाहतुक व अंत्यसंस्कार करण्यासाठी असलेली यंत्रणा, पोलिस अधिकारी कर्मचारी अहोरात्र आपली सेवा पुरवित आहेत. कोविड—१९ रूग्णांची देखभाल करण्यासाठी देशातील व्यक्ती, संस्था यांनी इमारती उपल्बध करून दिल्या आहेत. देशात कोविड—१९ मुळे महाराष्ट्र हे राज्य सर्वात प्रभावित झाले आहे. त्यातही मुंबई पुणे, नागपुर, नाशिक,

पिंपरी चिंचवड, अकोला, अमरावती, जळगाांव इ. महानगरे व जिल्हे प्रभावित झाले आहेत.

कोविड—१९ चे सामाजिक परिणाम :—

कोविड—१९ चे सामाजिक, सांस्कृतिक आर्थिक घटकांवर परिणाम दिसत आहे. यातील सामाजिक परिणाम खालीलप्रमाणे दिसत आहे.

१) लग्न समारंभ पुढे ढकलण्यात येत आहेत.

२) स्त्री —पुरूष, वयोवृध्द, लाहान मुले यांना घराबाहेर पडता येत नसल्याने त्यांच्या मानसिकतेवर तणाव निर्माण झाला आहे.

३) सर्व धर्मीयांचे सण, उत्सव महापुरूषांच्या जयंत्या, पुण्यतिथी घरातच साजरे केले जात आहेत.

४) महिला आयोगाच्या महितीनुसार, कौटंबिक हिंसाचारात वाढ होत आहे.

५) मोबाईलवरील मॅसेज, व्हॉटअप, फेसबुक, टिकॅटाक इ. मधुन सायबर गुन्हेदेशात वाढत आहेत.

६) मदयविक्री विकायला सरकारने नुकतीच परवानगी दिलेली असल्याने या दुकानांसमोर मदयपीच्या रांगा व बॅकासमोर ग्राहकांच्या रांगा दिसत आहेत.

७) स्थलांतरीत कामगारांना त्यांच्या राज्यात जाण्यासाठी कुटूंबातीलसदस्यांसहीत पायपीट करावी लागत आहे. त्यात त्यांचे प्रचंड हाल होतअसुन मयत ही होत आहेत.

८) राज्यात, परराज्यात, शिक्षण, प्रशिक्षण घेणाऱ्या विदयार्थ्यांना आपआपल्यागावी जाण्याची ओढ लागाली आहे.

९) समाजात एख्यादया व्यक्तीचे निधन झाल्यास त्यांच्या अंत्यविधी,उत्तरक्रियेला हजेरी लावण्यास निर्बंध असल्याने

कुटूंबियांच्या भेटीला जाणे ही अवघड होऊन बसले आहेत.

१०) सकाळी फिरायला जाणे, संध्याकाळी फिरायला जाणे यावर नियंत्रणआणल्याने विचारांची देवाणघेवाण होत नसल्याने मोबाईलव्दारे संबंध साधुनघरातच बसुन वेळ काढला जात आहे.

११) या व्यतिरिक्त काही समाजासाठी अनुकूल बाबी दिसुन येतात जसे प्रदुषण कमी झाले आहे परराज्यातील स्थलांतरीत कामगार शहरामधील विविध स्तरावरील नोकर, अधिकारी लहान मोठे व्यावसायीक आपआपल्या गावीपरतुन ग्रामीण संस्कृती पुन्हा रूजु लागल्याचे आशाादयी चित्र दिसत आहे नातेबंधनाना बळकटी मिळत आहे अपघात व व्यसनावर कोविड—१९ मुळे नियंत्रण आली आहेत.

सांस्कृतिक परिणाम :—

जगात व भारतातही कोविड —१९ मुळे सांस्कृतिक परिणाम दिसुन येत आहे. कुटूंबातील प्रौढ यक्ती, वयोवृध्द, बालके अशा सर्वांना फावल्या वेळात मनोरंजनची गरज असते या मनोरंजनाच्या संधी कमी झाल्या आहेत.

जसे,

१) चित्रपट गृहे, नाटय गृहे, सार्वजनिक उद्याने सांस्कृतीक कार्यक्रमापासुनकुटूंबेदुर जात आहेत

२) दुरदर्शनवरील मालिकांचे चित्रीकरण बंद असल्याने मागचेच मालिकांचेप्रसारण केले जात आहे.

३) गायक, गायीका , अभिनेते, अभिनेत्री खलनायक इतर कलाकार व त्याची पुर्ण टीम घरातच बसुन वेळ घालवत आहे.

४) देशात परदेशात आयोजीत करण्यात येत असलेले सांस्कृतीक कार्यक्रमथांबविले आहेत.

आर्थिक परिणाम :—

कोविड—१९ मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थे पुढे मोठे आर्थिक संकट निर्माण झाले आहे शेती , उद्योग, व्यापार, वाहतुक व दळणवळण , सेवा या क्षेत्रांवर कोविड —१९ चा प्रतिकृल परिणाम होत आहे. सार्वजनिक, सहकार व खाजगी क्षेत्रावर कोविड—१९ चा परिणाम झालेला आहे. यात संक्षिप्त रूपाने पुढील बाबींचा समावेश करता येईल

१) भारतातील आर्थिक विकासदर या वर्षी ०% वर येईल असे मत रिझर्वबॅकेचे गव्हर्नर श्री शक्तीकांत दास यांनी दि २२/५/२०२० रोजी जाहीर केले आहे देशात दररोज ३२००० कोटी रूपयांचे नुकसान होत आहे.

२) शेती क्षेत्रातील अन्नधान्य,फळे , पालेभाज्या यांच्या वाहतुकीला सुट दिलीअसली तरी उत्पादीत झालेल्या शेतमालास मागणीच्या अभावी नाशवंत वस्तुचे उत्पादन शेतात पडुन आहे.

३) उद्योग क्षेत्राला मोठया प्रमाणात नुकसानीला सामोरे जावे लागत आहे. उत्पादीत वस्तुंना मागणी नसल्याने पडुन आहेत. जसे,देशात एप्रील २०२०मध्ये वाहन विक्री शुन्यावर आली होती. लघु,कुटीर,मध्यम उद्योग अधिक प्रभावितझाले आहेत.

४) कोविड—१९ मुळे देशातील बेरोजगारीत प्रचंड वाढ होत आहे. फेब्रुवारी२०२० मध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण ७.८% होते त्यात मार्च एप्रील २०२०मध्ये १९.३१ % ने वाढझाली

५)या आर्थिक वर्षात जागतीक व्यापारात १३ ते ३२ % घट होऊ शकतेअसा अंदाज जागतीक व्यापार संघटनेने व्यक्त केला आहे.

६) भारतात प्रति दिवसाला १२,६२७ प्रवासी रेल्वेगाडया व ७,४२१ मालवाहतुक करणाऱ्या रेल्वे गाडया धावतात. दररोज सरासरी २३ दशलक्ष प्रवासी व सरासरी ३ दशलक्ष टन मालाची वाहतुक होते भारतात ७३४९ स्टेशन आहेत. आर्थिक वर्ष २०१८—१९ या आर्थिक वर्षात ६०.१४ अब्ज रूपये एवढे निव्वळ उत्पन्न केंद्र

सरकारला मिळाले होते लॉकडाऊनमुळेरेल्वे महसुलातील तुट ९०,००० को रू पर्यंत जाईल असाअंदाज आहे. तसेच, रेल्वे स्टेशनवर खादय पदार्थ बनविणे, विकणे, प्रवासीवाहतुककरणारे, ऑटो चालक इ. घटकांचे उत्पन्न थांबले आहे.

७) देशातील मोठया कंपन्या जशा, लारसान अॅण्ड टुर्बो, आल्ट्राटेक सिमेंट, आदित्य बिरला ग्रुप, टाटा मोटर्स इ. नी उत्पादन थांबविले आहे.

८) देशातील विविध राज्यांमधील बस सेवा, अॅटो प्रवासी वाहतुक करणाऱ्याखाजगी ट्रॅव्हल्स कंपनी च्या गाडया सर्व गाडयांची चाके थांबलेली आहेत.यातुन कोटयावधी रूपयांचे नुकसान होत आहे. या व्यतिरिक्त इतर विभागांवरही लॉकडाऊनच्या परिणाम दिसुन येत आहे.

९) जागतिक बॅकेच्या अंदाजाानुसार भारतातील १.२ कोटी लोक दारिद्रयात ढकलले जाऊ शकतात.

कोविड—१९ वरील सरकारच्या उपाययोजना :—

कोविड—१९ मुळे बाधित झालेल्या अर्थव्यवस्थेतील सर्वच घटकांसाठी केंद्र सरकार राज्य सरकारे स्थानिक स्वराज्य संस्था प्रयत्न करीत आहेत. यासंबधीच्या उपाययोजना पुढिलप्रामणे

१) कोविड —१९ ची परिस्थिती मार्चच्या शेवटच्या आठवडयापासुन ते ३१ मे २०२० दरम्यान चार टप्पयात केंद्र व राज्य सरकारने लॉकडाऊन केलेलेअसुन लोकांनी घरातच सुरक्षित रहावे यासाठी प्रयत्न केला आहे. केवळ वैदयकिय गरजा पुर्ण करणे, जीवनावश्यक वस्तुंची खरेदी करणे, यासाठीचमास्क लावुन घराबाहेर पडण्यास

देशातील, राज्यांमधील नागरीकांना सांगितलेआहे. रेल्वे प्रवासी वाहतुक, हवाईवाहतुक, प्रवासी वाहतुक करणारी वाहने विविध वस्तुंचे मॉल्स, कटिंग, सलुन, शाळा, महाविदयालये, सार्वजनिक समारंभ इ. बाबीवर निर्बध घातले आहेत.

२) केंद्र सरकारने आर्थिक परिस्थिती सावरण्यासाठी दारिद्रिय रेषेखालील बेरोजगार व इतर घटकांसाठी १.७ लाख कोटी रूपयांचे पॅकेज दिले आहे.जन—धन योजनेतील २०.४० कोटी महिलांच्या बॅक खात्यात तीनमहिण्यापर्यंत १५०० रू टाकले जात आहेत. दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबानाप्रति व्यक्ती दरमहा ५ किंग्र. गहु/तांदुळ तीन महिण्यापर्यंत मोफत दिले जात आहेत.

३) मान. पंतप्रधान नरेंद्रजीमोदी यांनी पंतप्रधान केंद्र सरकारचे मंत्री खासदाराच्या वेतनात वर्षभर ३०%कपात करणे पुढील २ वर्षासाठी खासदार निधी स्थगीत करणे महामहीम राष्ट्रपती व मा.राज्यपाल यांनी ऐच्छीक वेतन कपातीचे ठरविले आहे.

४) कोवडि —१९ चा उपद्रवावर नियंत्रण करण्यासाठी तातडीचे सहाय्य म्हणुनजागतीक बॅकेने भारताला १ अब्ज डॉलर्सची मदत जाहीर केली आहे.

५) लॉकडानच्या काळात २.५ लाख टन शेतमालाची निर्यात करण्यात आली यात मसाले, आंबे केळी, द्राक्षे लिंबु याशिवाय ३२ लाख टन साखरेची निर्यात करण्यात आली आहे.

६) सरकारने मे २०२० च्या सुरूवातीच्या आठवडयात ५० लोकांच्या उपस्थित १ मिटर सामाजिक अंतर ठेवुन विवाहाला परवाणगी दिली आहे. एखादी व्याक्ती मयत झाल्यास अंत्ययोजनेसाठी १ मीटर सामाजिक अंतर ठेवुन २० लोकांना उपस्थित राहण्याची परवाणगी दिली आहे.

७) सरकारने दुरदर्शन व्दारे रामायण, महाभारत, श्रीकुष्ण, विष्णुपुराण, साईबाबा,इ. मालीकांमधुन सांस्कृतीक कार्यक्रमांची उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्नकेला आहे.

८) केंद्र सरकारने दिनांक १२ मे २०२० पासुन १५ प्रवासी रेल्वे गाडयासामाजीक अंतर ठेवुन व कोविड —१९ ची बाधा नसल्याचे निश्चित झाल्यावरच प्रवास करता येणार आहे

९) महाराष्ट्रात मा. मुख्यमंत्री उध्दवजी ठाकरे यांनी या वर्षी नोकर भरती केलीजाणार नाही व खर्चाला ६७% कात्री लावण्याचे दिनांक ४—५—२०२०जाहीर केले आहे. नविन बांधकामांना स्थगिती देण्यात आली आहे.

१०) महाराष्ट्रात विदेशी गुंतवणुक वाढण्यासाठी राज्याचे उद्योगमंत्री श्री सुभाषदेसाई यांनी विशेष कुतीदलाची स्थापना केली आहे

११) अनेक ठिकाणी अडकुन राहिलेले विदयार्थी विविध नागरिक परप्रांतीयस्थलांतरीत मजुर यांच्यासाठी महाराष्ट्राने बसची सुविधा राज्याच्या सिमेपर्यंत,विशिष्ट भागापर्यंत १ मीटर अंतर ठेवुन उपल्बध करून दिली आहे.

१२) दि १२—५—२०२० रोजी मा. प्रंतप्रधान नरेंद्र मोदीजीनी २० लाख कोटी रू अर्थव्यवस्थेच्या उभारणीसाठी केंद्राकडुन मदतीच्या स्वरूपात देण्याचे जाहीर केले

निष्कर्ष :—

कोविड — १९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर विविधांगी परिणाम दिसुन येत आहे. या विषाणुचा प्रसार वेगाने वाढत असुन केंद्र सरकार, राज्य सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्था, रूग्णांवर इलाज करणारे डॉक्टर्स,नर्सेस, सफाई कामगार, रूग्णवाहीका, शववाहीकांचे वाहक त्यांची पुर्ण यंत्रणा पोलीस अधिकारी, कर्मचारी, आवश्यक वस्तुंचा पुरवठा करणारी यंत्रणा रात्रदिवस कामात व्यस्त आहे. अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्उभारणीसाठी १५ लाख कोटी रूपयांचे पॅकेज हवी अशी मागणी सी. आय.आय. कॉन्फेडरेशन ऑफ इंडियन इंडस्ट्री या अग्रगण्य उद्योगात महासंघाने केले आहे. नजीकच्या भविष्यकाळात भारतातुन कोविड—१९ हद्दपार होईल व अर्थव्यवस्था पुर्व पदावर येईल अशी अपेक्षा करता येईल.

संदर्भ—

- इंटरनेट
- दुरदर्शनवरील न्युज चॅनलस
- लोकमत दैनिक वुत्तपत्र जळगांव आवृत्ती दिनांक ४/४/२०२० पेज ०९,

- लोकमत दैनिक वुत्तपत्र जळगांव आवृत्ती दिनांक ७/४/२०२० पेज १,२
  लोकमत दैनिक वुत्तपत्र जळगांव आवृत्ती दिनांक ८/४/२०२० पेज ७,
- लोकमत दैनिक वुत्तपत्र जळगांव आवृत्ती दिनांक १०/४/२०२० पेज ५
- लोकमत दैनिक वुत्तपत्र जळगांव आवृत्ती दिनांक ३/५/२०२०२ पेज ५
- लोकमत दैनिक वुत्तपत्र जळगांव आवृत्ती दिनांक ५/५/२०२० पेज १,
- लोकमत दैनिक वुत्तपत्र जळगांव आवृत्ती दिनांक ६/५/२०२० पेज ७
- लोकमत दैनिक वुत्तपत्र जळगांव आवृत्ती दिनांक ८/५/२०२० पेज ४,५
- लोकमत दैनिक वुत्तपत्र जळगांव आवृत्ती दिनांक ९/५/२०२० पेज १
- लोकमत दैनिक वुत्तपत्र जळगांव आवृत्ती दिनांक १०/५/२०२० पेज १
- लोकमत दैनिक वुत्तपत्र जळगांव आवृत्ती दिनांक ११/५/२०२० पेज ३
- लोकमत दैनिक वुत्तपत्र जळगांव आवृत्ती दिनांक २४/५/२०२० पेज १

३

कोविड-19 मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर व पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

-पंकज एकनाथ भोईर.

प्रस्थावना :-

कोरोना व्हायरस हा एक विषाणूंचा गट आहे. कोविड-19 हा संसर्गजन्य रोग आहे. जो शिकण्याने, खोकल्याने हवेत विषाणू पसरल्याने होणारा आजार आहे. कोरोना हा आजार लहान मुले व वृद्ध व्यक्तींना लवकर होतो. कोविड-19 विषाणूच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे भारतामध्ये २५ एप्रिल २०२० रोजी लॉकडाऊन घोषित करण्यात आला होता. लॉकडाऊन म्हणजे देशातील सर्व कारखाने, उद्योग धंदे, व्यवसाय बंद करून सर्व जनतेला घरात बसून सरकारला परिस्थिती हाताळण्यासाठी सहकार्य करणे होय. रोगाचा वाढता प्रादुर्भाव कमी करण्यसाठी काही काळासाठी पुकारलेली बंदीची स्थिती होय. भारतात कोरोना रुग्णांची संख्या सतत वाढत आहे. म्हणून भारत सरकारने घसरत्या अर्थव्यस्थेला व देशातील जनतेला रोगापासून वाचवण्यासाठी पुढील चार टप्प्यात लॉकडाऊन घोषित केले. पहिला टप्पा-२५ मार्च ते १४ एप्रिल या दोन आठवड्यामध्ये भारतात कोरोनामुळे ग्रस्त रुग्णांची संख्या ५६२ होती. तर कोरोनामुळे मृत्यू पावणाऱ्या व्यातींची संख्या १३ इतकी होती. तसेच महाराष्ट्र कोरोनामुळे ग्रस्त रुग्णांची संख्या १२२ होती, तर महाराष्ट्र राज्यात मृतांची संख्या ३ इतकी होती. दुसरा टप्पा-१५ एप्रिल ते ३ मे या १८ दिवसांमध्ये भारतात कोरोनामुळे ग्रस्त रुग्णांची संख्या १२३८ होती तर कोरोनामुळे मृत्यू पावणाऱ्या व्यातींची संख्या ४१४ इतकी होती. महाराष्ट्र राज्यात कोरोनामुळे ग्रस्त रुग्णांची संख्या २९१६ होती तर महाराष्ट्र राज्यात मृतांची संख्या १६७ इतकी होती. तिसरा टप्पा-४ मे ते १७ मे या १३ दिवसांमध्ये भारतात कोरोनामुळे ग्रस्त रुग्णांची संख्या ४२५३३ होती. तर कोरोनामुळे मृत्यू पावणाऱ्या व्यक्तींची संख्या १३७३ इतकी होती. महाराष्ट्र राज्यात कोरोनामुळे ग्रस्त रुग्णांची संख्या १२९७४ होती तर महाराष्ट्र राज्यात

मृतांची संख्या ५४८ इतकी होती. चौथा टप्पा-१८ मे ते ३१ मे या १३ दिवसांमध्ये भारतात कोरोनामुळे ग्रस्त रुग्णांची संख्या १०११३९ होती. तर कोरोनामुळे मृत्यू पावणाऱ्या व्यक्तींची संख्या ३१६३ इतकी होती. महाराष्ट्र राज्यात कोरोनामुळे ग्रस्त रुग्णांची संख्या ३५०५८ होती तर महाराष्ट्र राज्यात मृतांची संख्या १२४९ इतकी होती.

आज दिनांक २७ मे २०२० रोजी देशात ऐकूण केसेस १,५१,७६७ रुग्ण संख्या ८३,००४ मृतांची संख्या ४,३३७ पूर्णपणे बरे झालेल्या रुग्णांची संख्या ६४,४२५ इतकी आहे. भारताची लोकसंखेचा विचार करता भारतात लॉकडाऊन हा लसी प्रमाणे ठरला आहे. देशात सध्या चौथ्या टप्प्यातील लॉकडाऊन चालू आहे. २०१९-२० या वित्तीय वर्षात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धी दारात घट होऊन ५% पर्यंत स्थिर राहिल. तसेच २०२०-२१ च्या तुलनेच्या आधारावर अर्थव्यवस्थेचा आर्थिक वृद्धी दर मोठ्या प्रमाणावर घटणार आहे. तो २.८% वर राहिल. चालू वित्तीय वर्षात भारतातील जीडीपी विकास दर हा आंतरराष्ट्रीय मुद्रा कोष्याच्या नुसार १.९% राहण्याचा अनुमान दर्शविला आहे. लॉकडाऊनमध्ये सर्वच क्षेत्रे ठप्प झाली आहेत. उद्योग धंद्यांना आर्थिक फटका बसला आहे. तसेच बँकांच्या व पतपेढीच्या व्याज दारात हि घट झालेली दिसून येते. तसेच नोकरदार वर्गाला पगार मिळत नसल्याने त्याच्यावर उपासमार व बेरोजगारी सारखी समस्या निर्माण झाली आहे. कोविड-19 मुले आरोग्य कर्मचारी, सुरक्षा कर्मचारी याच्यावर अतिरक्त ताण पडत आहे. तसेच कोविड-19 मुले प्रयावार्नावर अनुकूल परिणाम होत आहेत तर अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होत आहेत.

कोविड-19 ची लक्षणे व त्याचा प्रभाव :-

कोविड-19 ची सामान्य लक्षणामध्ये ताप, खोकला, श्वास लागणे यांचा सामावेश आहे. तर इतर लक्षनामध्ये थकवा, स्नायू दुखणे, अतिसार, घसा खवखवणे, गंध कमी होणे आणि पोट दुखी यांचा समावेश होतो. त्याच्या मानवी जीवनावर अतिशय वाईट परिणाम होतो. हा आजार व्यक्तीस झाल्यास त्याला योग्य वेळी उपचार न केल्यास त्या

व्यक्ती पासून तो रोग इतरांना हि होतो. वेळेमध्ये व्यक्तीचा उपचार न झाल्यास तो मरण हि पावतो.

कोविड-19 चा इतिहास :-

कोविड-19 व्हायरस मुळे सस्तन प्राण्यांना आणि पक्षांना विविध रोग होतात. या विषाणूचा प्रसार मानवामध्ये श्वसन संसर्गाने होतो. कोरोना व्हायरस प्रथम चीन मधील वूहानमध्ये डिसेंबर २०१९ रोजी याची ओळख करण्यात आली. कोरोना व्हायरस हा या आधी १९६० च्या दशकात सापडले होते. सर्वात आधी सापडलेल्यांमध्ये कोंबड्यांमध्ये एक संसर्गजन्य बॉन्कायटीस विष्णूचा आणि सामान्य सर्दी असलेल्या दोन रुग्णामध्ये (नंतर ह्युमन कोरोना व्हायरस २२ E आणि ह्युमन कोरोन व्हायरस ओसी named 43 असे नाव देण्यात आले होते. २००३ मध्ये सार्ससी ओव्ही एच सी ओव्ही एन एल २००४ मध्ये एच क्युव २०१९, मर्स सौं ओव्ही आणि एस ए आर एस कोव्ही-2, पूर्वी २०१९ एनसी ओव्ही म्हणून ओळखले जाणारे. २०२० साली महाराष्ट्र राज्यात कोरोन विषाणूचा उद्रेक झाला. कोरोना व्हायरसचा प्रतिबंध करणारी लस किंवा रोग झाल्यास घ्यावयाची ANTY व्हायरस औषधे आजूनही उपलब्ध नाहीत. जगभरातील अनेक देशात विविध पातळीवर औषधासाठी संशोधन चालू आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

वरील विषयानुसार हा अभ्यास कोविड-19 या विषाणूमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील घटकांवर व पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन आणि अर्थव्यवस्था सावरण्यासाठी उपाय योजना कशा करता येतील यासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहे ते पुढील प्रमाणे -

१) कोविड-19 मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्राथमिक, द्वितीय व तृतिय क्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

२) कोरोना प्रार्दुर्भाव काळामध्ये सरकारने देशातील नागरिकांना दिलेल्या सबसिडीमुळे सरकारला सोसावा लागणारा अतिरिक्त कर्ज / होणाऱ्या खर्चाचा अभ्यास करणे.

३) कोविड-19 मुळे पर्यावरण व मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन करणे.

४) कोविड-19 विषाणूमुळे घसरलेली अर्थव्यवस्था सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन गृहीतके :-

१) कोविड-19 मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्राथमिक, द्वितीय व तृतिय क्षेत्रावर वाईट परिणाम झाले आहेत.

२) कोविड-19 मुळे सरकारी खर्चात वाढ झाली आहे व अर्थव्यस्थेच्या विकासाची गति मंदावली आहे.

३) कोविड-19 मुळे पर्यावरणावर चांगले तर मानवी जीवनावर वाईट परिणाम झाले आहेत.

४) कोविड-19 मुळे शेतमजूर, कामगार वर्ग व मध्यम वर्गातील कुटुंबावर तणावाची/ उपासमारीची वेळ आली आहे.

संशोधन पद्धती :-

सदर संशोधनासाठी व्दितीय संशोधन पद्धतीचा वापर वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये वर्तमानपत्रे / ई-वर्तमानपत्रे, विकिपीडिया, वृत्त वाहिन्या, आर्टिकल्स, इंटरनेट, पुस्तके या माध्यमांच्या साहयाने माहिती संकलित करून तिचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

कोविड-19 चे पर्यावरणावर, मानवी जीवनावर आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले चांगले व वाईट परिणाम

अ) वाईट परिणाम पुढील प्रमाणे :-

कोविड-19 मुळे पर्यावरण व अर्थव्यस्थेतील अनेक घटकांवर वाईट परिणाम झालीले दिसून येतात. याचे विश्लेषण पुढील मुद्यांच्या व आकडेवारीच्या साहयाने स्पष्ट करता येईल”.

१) शेतकऱ्याला शेतमाल फेकून द्यावा लागला :-

कोविड-19 मुळे लॉकडाऊन घोषित केल्यामुळे सुरुवातीच्या काही दिवसांमध्ये शेतकऱ्याला आपला शेतमाल गुरांना व फेकून द्यावा लागला. त्यामुळे शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक नुकसान सहन करावा लागला.

उदा :- कलिंगड पिक, टरबूज, टमाटर तसेच सर्व प्रकारचे नाशवंत शेतमाल फेकून द्यावा लागला.

२) सरकारी खर्चात वाढ झाली आहे :-

मोठ्या प्रमाणावर सरकारला जनतेच्या सुरक्षिततेसाठी तसेच कोविड 19-च्या विषाणूं पासून रक्षण करण्यासाठी सरकारला संरक्षण PACKAGE द्यावे लागले. त्यामुळे सरकारी खर्चात वाव कर्जात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली.

उदा :- १८ मे २०२० रोजी लॉकडाऊनमुळे ढासलेल्या अर्थव्यवस्थेला मदत म्हणून जीडीपीच्या १०% ऐवढी म्हणजे २० लाख कोटी रुपयाची आर्थिक मदत जाहीर केली होती. या २० लाख कोटी रुपया मधून उपासमारीने होणारे मृत्यू व कामगारांना मदत म्हणून १०% रक्कम म्हणजे २ लाख कोटी रुपये रेशनवर खर्च केले गेले व मजुरांच्या बँक खात्यात जमा करण्यात आले. उरउरीत रक्कम बँक ग्यारंटी, बँक कर्ज, खेळते भांडवल, विकास योजनांवर खर्च आणि अर्थसंकल्पात तरतूद केकेली रक्कम या स्वरुपात खर्च करण्यात येणार आहे.

३) मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर :-

लॉकडाऊनमुळे संपूर्ण देशभरातील कामगार वर्ग ,मध्यमवर्गीय कुटुंब यांनी पैश्याच्या कमतरतेमुळे गरजेपोटी शहराकडून गावाकडे स्थलांतर केले.

उदा-: महाराष्ट्र राज्यातून व मुंबई मधून या लॉकडाऊनमुळे ३० लाख परप्रांतीयांनी स्थलांतर केले आहे .शहराकडून गावकडे स्थलांतर यामध्ये महाराष्ट्र राज्यात होणाऱ्या स्थलांतराच्या

प्रमाणात वाढ झाली आहे. तसेच मुंबई शहरातून गावकडे होणाऱ्या स्थलांतरात वाढ झाली आहे.

४) दरडोई उत्पन्नात घट :-

कोविड-19 च्या परिस्थितीत देशभरातील लॉकडाऊनमुळे अनेक मोठे उद्योग, कारखाने बंद करण्याचे आदेश सरकारने दिले त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाची गती मंदावली आहे.त्यामुळे कामगारांच्या वेतनात व उत्पन्नात घट होऊन दरडोई उत्पन्नात घट झाली आहे.

५) अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची गती मंदावली :-

लॉकडाऊनमुळे देशभर सर्व उद्योग बंद असल्याने भारतीय अर्थव्यवस्था डबघाईला आली आहे. तेसेच अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची गती मंदावली दिसून येते. अर्थव्यस्थेत येणाऱ्या उत्पन्नाचे मार्ग म्हजेच येणारा कर, निर्यातीमुळे येणारे परकीय चलन व इतर कर येणे बंद झाले / घट झाली आहे.

६) मृत्यू दरात वाढ झाली आहे :-

कोविड-19 विषाणूच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे भारतात सध्य स्थितीत मोठ्या प्रमाणावर जन्म दरापेक्षा मृत्यू दरात वाढ झाली आहे. या मध्ये २७ मे २०२० पर्यंत कोरोनामुळे मुतांची संख्या हि ३१६३ एवढी आहे.

७) कोविड-19 मुळे पैश्याचा तुटवडा निर्माण होऊन उपासमारीची वेळ आली आहे:-

सर्वच काही बंद असल्यामुळे लोकांच्या उत्पन्नाचे स्तोत्र हि बंद आहेत. अचानक वाढलेल्या बेरोजगारीमुळे व पैश्याच्या वाढत्या मागणीमुळे पैश्याचा तुटवडा निर्माण झाला आहे. ग्रामीण भागात काम नसल्याने पैसे कामगारंच्या हातात मिळत नाहीत. अर्थव्यस्थेत सर्वजण उपजीविकेसाठी हातात असेलेला पैसा खर्च करत आहेत.

उदा :- महाराष्ट्र राज्यातील ८ लाख कामगारांवर उपास मारीची वेळ आली आहे. उदा :- मठ परिसरातील १५० बंगल्यांचा उपयोग चित्रपट आणि मालिकांच्या चित्रीकरणासाठी होत होता मात्र चित्रीकरण बंद असल्याने मालवणी ते मठ येथील जवळपास १२०० कुटुंबाचे उत्पन्न बंद झाले आहे. तसेच समुद्र किनारी मच्छिमार करणाऱ्या छोट्या मच्छी मारांवर उपास मारीची वेळ आली आहे.

८) उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त :-

कोरोनामुळे महाराष्ट्र राज्य एसटी महामंडळाला ६००० कोटी पेक्षा जास्त तोटा झाल्याचे महाराष्ट्र राज्य एसटी महामंडळाकडून सांगण्यात आले आहे.

उदा :- लॉकडाऊनमध्ये परप्रांतीयांनी त्यांच्या राज्यात सोडण्यासाठी (बस-४५७ गाड्यांमधून वेगवेगळया राज्यात लोकांना सोडले गेले. (बसच्या फेऱ्या २००७).

९) चैनीच्या वस्तूंच्या किंमतीत वाढ व शेअर बाजारात घसरण :-

लॉकडाऊनमुळे भारतात चैनीच्या वस्तूंच्या किमंतीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली आहे. उदा :- सोने-किंमत-४६००० हजार प्रति १० ग्राम. शेअरबाजरत ही घसरण झालेली दिसून येते.

१०) PACKAGE मुळे सरकारी खार्चात अतिरिक्त वाढ :-

कोविड-19 मुळे सरकारने कामगारांना मदत केली आहे. त्यामुळे सरकारला ऐकून ६७५० करोड रुपये खर्च करावे लागले आहेत.

उदा :- यामध्ये देशातील ७२ लाख कामगारांना म्हणजेच ज्यांचा पगार १५ हजारांच्या वर आहे अशा कामगारांना P.F पुढील तीन महिने जून, जुलै व ऑगस्ट सरकार कडून देण्यात येणार आहे. याचे योगदान १२% वरून १०% करण्यात आला आहे.

ब) चांगले परिणाम :-

कोविड-19 मुळे पर्यावरण व अर्थव्यस्थेतील अनेक घटकांवर चांगले परिणाम झालीले दिसून येतात. याचे विश्लेषण पुढील मुद्यांच्या व आकडेवारीच्या साहयाने स्पष्ट येईल.

१) देशातील नद्यांच पाणी स्वच्छ झाले आहे :-

कोविड-19 मुळे देशभरात लॉकडाऊन घोषित केल्यानंतर काही दिवसातच देशातील सर्व देशातील नद्यांच्या प्रवाहात स्वच्छ पाणी वाहताना दिसून आले.

उदा :- देशातील सर्वात लांब नदी म्हणजेच गंगा नदीच्या प्रवाहात स्वच्छ पाणी वाहत आहे.

२) ओझनचा भगदडा कमी होत आहे :-

कोविड-19 मुळे व लॉकडाऊनमुळे पर्यावरणावर सकारात्मक परिणाम झालेले दिसून आले आहेत. पर्यावरण स्वच्छ झाले आहे.प्रवासाची सर्व साधने बंद असल्याने हवेत कमी प्रमाणात कार्बनडाय ऑक्साईड उत्सर्जित होत आहे. त्यामुळे ओझनच्या थरावर सकारात्मक परिणाम होत आहे.

३) गुन्हेगारीत घट झाली आहे :-

सर्वजण घरातच राहत असल्यामुळे व सर्व उद्योग बंद असल्यामुळे गुन्हेगारीत काही प्रमाणात घट झाल्याची दिसून येते. तसेच मोठ मोठ्या वाद-विवादात हि घट झालेली दिसून येते.

४)खर्चाच्या प्रमाणात घट झाली आहे :-

अर्थव्यवस्था कोरोनामुळे ठप्प झाल्याने सर्व कामगार वर्गाचे उत्पनाचे स्रोत बंद झाले आहेत. त्यामुळे त्यांच्या हातात पैसा नसल्यामुळे व उत्पन्न कमी झाल्याने लोकांच्या खर्च करण्याच्या वृत्तीत घट झाल्याचे दिसून येते व बचतीत थोड्या प्रमाणावर वाढ झालेली दिसून यते.

४) हवा, ध्वनी, मृदा व जल प्रदूषणात घट :-

लॉकडाऊनमुळे हवा प्रदूषणात मोठ्या प्रमाणावर घात झालेली दिसून येते. हवेतील नायट्रोजनमध्ये ३८% घट झालेली दिसून येते. म्हणजेच पर्यावरणावर कोविड-19 चा सकारात्मक परिणाम हा पर्यावरणावर झाला आहे.

उदा :- मागील ५० वर्षानंतर पंजाब मधील जालीमदार शहरातून हिमाचल प्रदेशातील बर्फाचे सफेद डोंगर स्पष्टपणे दिसू लागले आहेत. ध्वनी प्रदूषणात घट होऊन पृथ्वीच्या कंपनात घट झालेली आहे. तसेच वन्य प्राणी हे जंगल सोडून शहरातील रिकाम्या रस्त्यांवर आनंदाने विहार करताना दिसून आले आहेत

५) संपूर्ण देशाचं लक्ष एकाच गोष्टीकडे केंद्रित :-

चीनने दिलेल्या कोरोनामुळे पूर्ण जगाचे लक्ष एकाच ठिकाणी केंद्रित होऊन विवादात घट झाली आहे. संपूर्ण जगाच एकाच ध्येयाकडे लक्ष केंद्रित झाले आहे. सर्व आपापसातील मतभेत विसरून कोरोनावर विजय मिळवण्याच्या विचाराने एकाच ध्येयाकडे लक्ष केंद्रित झाले आहे.

उपाययोजना :-

१) कोविड-19 च्या पुढील काळात सरकारने करामध्ये सवलत द्यावी.

२) शेतकऱ्याच्या शेतमालास योग्य किंमत द्यावी.

३) कर्जाची परत फेड करण्यासाठी व्याजदरात शिथिलता द्यावी.

४) कोविड-19 मुळे बेरोजगार झालेल्या कामगारांना रोजगार उपलब्ध करून द्यावा.

५) सरकारने प्राथमिक क्षेत्राचा विकास करण्यावर जास्त भर द्यावा.

६) पर्यावरण संरक्षणासाठी सरकारने दर वर्षी ३ ते ७ दिवसासाठी लॉकडाऊन-बंदची घोषणा करावी.

निष्कर्ष :-

वरील सर्व विवेचनावरून आपणास असे लक्षात येते की, लॉकडाऊनमुळे अर्थव्यवस्था घसरली असता पर्यावरण उंचावतो. कारण की, कोरोना व्हायरस व लॉकडाऊन हे निसर्गासाठी आणि पर्यावरणासाठी वरदान ठरतो आहे आणि कोरोना हा अर्थव्यस्थेसाठी शाप ठरतो आहे.

भारतासह कोरोनामुळे अनेक देशांना आर्थिकदृष्ट्या व रोगाच्या वाढत्या प्रभावाला तोंड द्यावे लागत आहे.

संदर्भ सूची :-

१) पुण्यनगरी वर्तमान पत्र :- २० एप्रिल २०२०. (पा.नं- २, ४, ७)

२) लोकमत वर्तमानपत्र :- २७ मे २०२०. (पा.नं- ५, ३)

३) सकाळ वर्तमानपत्र :- २० एप्रिल २०२०. (पा.नं- २, ५)

१७ एप्रिल २०२०.

२५ मे २०२०. (पा.नं- ११ व इतर)

४) लोकसत्ता वर्तमानपत्र :- १३ एप्रिल २०२०.

२५ मे २०२०.(लेख)

५) ABP माझा वृत्त वाहिनी :- २२ मे २०२०.

. २० मे २०२० .

६) ECONOMICS TIMES :- ३ मार्च २०२०.

७) TV9 मराठी :- २ मार्च २०२० (लेख)

८) m.marathi.thewire.in/artical

९) WWW.WIKIPEDIA.com

४

२१ व्या शतकाकडे भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल आणि कोरोनाचे संकट

-माधुरी शिवाजी भोकरे.

प्रस्तावना :-

कोरोना संकट हे भारता समोरीलच नाही तर जागतिक पातळीवरील आर्थिक संकट बनले आहे. 1929 च्या महामंदी नंतरचे हे सर्वात मोठे आर्थिक संकट होय. कोरोना व्हायरसचा संसर्ग चीनमधील हुबई प्रांतातील वुहान या शहरातून झाला. याचा परिणाम जगाच्या अर्थव्यवस्थेवर होत असताना दिसून येत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये कोरोना संकट हे लॉकडाऊनमुळे आर्थिक संकट बनले आहे. लॉकडाऊन म्हणजेच काय ? लॉकडाऊन ही आपात्कालीन प्रणाली आहे. जी एखाद्या साथीच्या किंवा आपत्तीच्या वेळी अधिकृत शहरात लागू केली जाते. ज्या ठिकाणी लॉकडाऊन केले आहे त्या ठिकाणच्या लोकांना घरात राहणे बंधनकारक असते. त्यांना बाहेर पडण्याची परवानगी नसते. लोकांना केवळ औषधे अन्नधान्य अशा आवश्यक गोष्टी साठीच बाहेर येण्याची परवानगी असते. Covid-19 पासुन देशाचे संरक्षण करण्यासाठी जागतिक पातळीवर लॉकडाऊनचा पर्याय निवडलेला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग, सेवा अशा तिन्ही क्षेत्रावर सकारात्मक व नकारात्मक स्वरूपात परिणाम झाल्याचे दिसून येत आहे. कृषी क्षेत्रामध्ये प्रामुख्याने शेतमालाची विक्री करण्यासाठी बाजारपेठ व वाहतूक साधने लॉकडाऊनमुळे बंद यामुळे मालाची विक्री करण्यात अडचणी येत आहेत. Covind-19 चे उद्योग व सेवा क्षेत्राचा पाया मोडला आहे भारतामध्ये लॉकडाऊन घोषित केल्यामुळे सर्व नागरिकांना कोरोना विषाणूचा संसर्ग होऊ नये म्हणून घरी रहावे लागत आहे. कारखाने उद्योगधंदे सूक्ष्म मध्यम लघुउद्योग सर्व बंद झाले आर्थिक व्यवहार ठप्प झाले. कंपन्या, उद्योग धंदे बंद उत्पादनात घट कामगार हे मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगार झाले. कच्या मालाच्या उपलब्धतेत अडचणी आल्या बाजारपेठ बंद यामुळे बेरोजगार मजुरांनी शहरी

भागाकडून ग्रामीण भागाकडे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर केले. सेवा क्षेत्रामध्ये पर्यटन हॉटेल या यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. covind-19 संकटामुळे सगळ्यात मोठा फटका पर्यटनाला बसला आहे. टुरिस्ट कंपन्या बंद होण्याच्या मार्गावर असून सर्वात जास्त बेरोजगार हे सेवा क्षेत्रां मधून झाले आहे. पर्यटकांचे प्रमाण घटले लॉक डाऊनमुळे रेस्टॉरंट हॉटेल, बंद आहेत. करोना विषाणूंमुळे आर्थिक विकासाचे इंजिन असलेली निर्यात पूर्णपणे ठप्प झाली आहे. निर्यातीमध्ये मोठ्याप्रमाणावर अडथळे येत आहेत त्याच बरोबर जागतिक पातळीवर महाशक्ती असलेल्या अर्थव्यवस्था अमेरिका, जपान यासारख्या देशांचा देखील, जीडीपी दर घसरला असून या देशाच्या देखील अर्थव्यवस्था डगमगल्या Covid -19 हे संकट डिजिटल अर्थव्यवस्थेला चालना देणारे असून याचा चांगला परिणाम म्हणून याकडे पाहिले जाते. ऑनलाईन खरेदी विक्री व ऑनलाईन पेमेंट चे प्रमाण वाढले असून त्याचबरोबर लॉकडाऊन मुळे शाळा कॉलेज बंद आहेत. विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होऊ नये म्हणून ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली सुरू करण्यात आली. अर्थातच ई-लर्निंगला चालना मिळाली आहे. Covid-19 मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला आता 348 दशलक्ष डॉलर चे नुकसान झाले आहे. हा फक्त लोकसंख्या घटवणारा रोग नाही तर औद्योगिक उत्पादन घट, रोजगार घट, प्रतिकूल आयात-निर्यात बदल, वाहतूक घट, पर्यटन घट, सामाजिक राजकीय तणाव कुटुंबाची अस्थिरता राजकीय चढ-उतार होत आहेत. एकविसाव्या शतकाच्या घडलेल्या साथीमुळे जगावर मोठे परिणाम होणार याचे कारण जिवित हानी असणार नसून जगाच्या अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम झाले आहेत हे असणार आहेत. लॉक डाऊन मुळे 87 देशातील उद्योग धंदे ठप्प झाले आहेत. सेवा क्षेत्राचे तर कंबरडेच मोडले आहे. एक सूक्ष्म विषाणूला घाबरून संपूर्ण जगभरात एकसमान स्थिती निर्माण झाली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत 2020-21 मध्ये आर्थिक विकासाचा दर 7% असण्याचा अंदाज वर्तवण्यात आला होता मात्र covid-19 परिणामामुळे यावर नकारात्मक परिणाम होत असताना दिसून येत आहेत. आर्थिक विकास दर 1.5% पर्यंत आला आहे.

सरकारचे उत्पन्न कमी व खर्च अधिक अशी स्थिती अर्थव्यवस्थेमध्ये प्रामुख्याने covid-19 मुळे निर्माण झाली असून सरकारला मिळणारी कर प्राप्ती बंद झाली आहे. कारण नागरिकांचे उत्पन्नाचे मार्ग बंद आहेत. त्याच बरोबर अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या covid 19 च्या परिणामामुळे सरकारला पॅकेजची घोषणा करावी लागत आहे खर्चासाठी सरकारला कर्जाचा आधार घ्यावा लागणार आहे. यामुळे चालू खात्यात अस्थिरता निर्माण होणार असून महसुली उत्पन्न कमी व महसुली तूट वाढत आहे. एकविसाव्या शतकाकडे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाटचाल होत असताना कोरोना संकटामुळे येणाऱ्या अडचणीचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

COVID-19 म्हणजे काय ?

Covid - 19 = Co - Corona , Vi - Virus , D -Disease

व्हायरसने संक्रमित रुग्ण सर्वप्रथम डिसेंबर **2019** चीनमध्ये आढळून आला म्हणून **19** असे संबोधले जाते अश्या प्रकारे करून कोरोना व्हायरस ला **COVID - 19** असे नाव पडले .

अ) कोरोना ची कमी सामान्य लक्षणे :-

१) ताप २) कोरडा खोकला. ३) कमी सामान्य लक्षणे.

४) ठणक व वेदना होणे. ५) घसा खवखवणे. ६) थकवा.

ब) कोरोना ची सामान्य लक्षणे :-

१) ठणक व वेदना होणे. २) घसा खवखवणे. ३) जुलाब होणे. ४) डोळे लाल होणे. ५) डोके दुखणे. ६) चव व गंध नकळणे ७) त्वचे वर पुरळ येणे.

क) कोरोना विषाणू चे गंभीर लक्षणे :-

१) श्वास घेण्यास त्रास होणे. २) छातीमध्ये दुखणे. ३) बोलता न येणे.

एखाद्या व्यक्तीला लागण झाल्यास त्या व्यक्तीची लक्षणे दिसून

येण्यासाठी पाच ते सहा दिवसाचा कालावधी लागत असे असले तरीही त्यास सुमारे चौदा दिवस देखील लागू शकतात. Covid-19 होण्यास कारणीभूत असलेल्या व्हायरसचे संक्रमण एखादी संक्रमित व्यक्ती खोकल्याचे शिंकल्यास बाहेर पडणाऱ्या सूक्ष्म बिंदू द्वारे किंवा त्या व्यक्तीच्या श्वासोच्छवास द्वारे होते तेथे खूप जड असल्याने ते हवेत न राहता लगेच जमिनीवर पडतात.

संशोधनाची उदिष्टे :-

१) covid-19 मुळे जागतिकीकरणाच्या गतीवर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

२) कोरोना संकटामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग, सेवा क्षेत्रावर होणाऱ्या विविध परिणामांचे अध्ययन करणे.

३) covid-19 मुळे जागतिक आर्थिक मंदी, जीडीपी दरात झालेली घट,उत्पादनात झालेली घट व कामगारांच्या स्थलांतराचे अध्ययन करणे .

४) covid-19 मुळे 21 व्या शतकाकडे भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल होत असताना आर्थिक विकासाच्या मार्गात येणाऱ्या अडथळयाचे अध्ययन करणे.

५) कोरोना संकटामुळे डगमगलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला वर आणण्यासाठी उपाययोजना सुचवविणे.

गृहितके :-

१) covid-19 मुळे जागतिकीकरणाच्या गतीवर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झाले आहेत.

२) कोरोना संकटामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी उद्योग सेवा क्षेत्रावर विविध परिणाम झाले आहेत.

३) covid-19 मुळे जागतिक मंदी जीडीपी दर घट कंपन्या उद्योगबंद बेरोजगार कामगारांचे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरण झाले आहे.

४) 21 व्या शतकाकडे भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल होत असताना covid-19 मुळे आर्थिक

विकासाच्या मार्गात येणारे अडथळ्याचे प्रमाण अधिक आहे.

संशोधन पद्धती :-

सदर संशोधनासाठी द्वितीय संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये वर्तमानपत्रे / ई वर्तमानपत्रे, विकिपीडिया, वाहिन्या, आर्टिकल्स, इंटरनेट या माध्यमाच्या सहाय्याने माहिती संकलित करून तिचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

कोरोंना संकटामुळे अर्थव्यवस्थेवर होणारे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम पुढील प्रमाणे :-

अ) सकारात्मक परिणाम :-

१)covid-19 मुळे पर्यावरणातील प्रदूषणाचे प्रमाण घटले :-

लॉकडाऊनमुळे उद्योग धंदे बंद यामुळे पर्यावरणावर सकारात्मक परिणाम जाणवत आहे. आवाज कमी, पेट्रोल डिझेलचा वापर कमी प्रदूषण पातळी 110 % वरून 41% पर्यंत आली आहे. अशाप्रकारे प्रदूषण 50% पर्यंत कमी झालेले आहे.

२) आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कच्या तेलाच्या किमतीत घट :-

आंतरराष्ट्रीय कच्या तेलाच्या किंमतीमध्ये ऐतिहासिक घसरण नोंदवली गेली आहे. कोरोना संक्रमणामुळे सर्व व्यवहार ठप्प मागणीत मोठी घसरण अमेरिकेमध्ये प्रामुख्याने कच्या तेलाच्या किमतीत आज पर्यंत तिची सर्वात मोठी घट 37$ इतकी झाली आहे.

३) covid-19 मुळे डिजिटल अर्थव्यवस्थेला चालना मिळाली आहे :-

कोरोना संक्रमणामुळे लॉकडाऊन घोषित ऑनलाइन खरेदी विक्री कॅशलेस व्यवहारांमध्ये वाढ होत आहे. त्याच बरोबर शाळा-कॉलेज महाविद्यालय बंद असल्यामुळे ई-लर्निंग ला देखील चालना मिळाली आहे.

४) आयात संपूर्ण ठप्प भारताला आत्मनिर्भर होण्यास प्रोत्साहन :-

कोरोना संकटामुळे संसर्ग होऊ नये म्हणून आयात संपूर्णपणे ठप्प केलेली आहे. आयात उत्पादनाची निर्मिती देशात करण्याचा निर्णय घेण्यात आला रक्षा क्षेत्रातील उत्पादनाच्या यातील भारताचा दुसरा क्रमांक लागत असून या क्षेत्रातील आयात 50% केली जाते याचे उत्पादन देशांतर्गत केले असता भारतात मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मितीला चालना मिळून उत्पादन वाढ होऊन जीडीपी दर वाढीला चालना मिळेल..

५) अर्थव्यवस्थेत मंदी असल्यामुळे लहान कंपन्यांना बाजारपेठेत प्रवेश मिळू शकेल :-

कोरोना संकटामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये मंदी सारखी स्थिती निर्माण झाली आहे. जीडीपी चा दर देखील 7% असण्याचा अंदाज पर्यंत 2.8% घसरत आला आहे. यामुळे मोठ्या प्रमाणात उद्योग बाहेर पडत आहेत. जीडीपी चा दर वाढवण्यासाठी व उत्पादन वाढीला चालना देण्यासाठी लहान कंपन्यांना देखील बाजारपेठेत प्रवेश मिळू शकेल

६) ई-लर्निंग ला चालना मिळाली :-

कोरोना संक्रमणामुळे लॉकडाऊन घोषित सर्व शाळा कॉलेज महाविद्यालय बंद आहेत. विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होऊ नये म्हणून केंद्रीय ऑनलाईन मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने राष्ट्रीय कार्यक्रम विद्यादान 2.0 सुरू केले आहे. विद्यार्थ्यांचे यांचे सातत्यपूर्ण शिक्षण चालू ठेवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. अशाप्रकारे ई-लर्निंग ला चालना मिळाली.

ब) नकारात्मक परिणाम पुढीलप्रमाणे :-

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील जीडीपीच्या दर घटला :-

कोरोना संक्रमणामुळे लॉकडाऊन घोषित संपूर्ण कंपन्या उद्योगधंदे बंद उत्पादनाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात घटले असून 2020-21 मध्ये जीडीपी 7% असण्याचा अंदाज होता

सध्या स्थितीत जीडीपीच्या दर 5% वरून 1.87% पर्यंत घटला आहे याचे अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम होत आहेत..

२) covid-19 मुळे कंपन्या उद्योगधंदे बंद बेरोजगारांच्या संख्येत वाढ :-

Covid-19 मुळे लॉकडाऊन जाहीर यामुळे उद्योग कारखाने बंद कामाचे तास कमी होणे पगार कपात अशा गोष्टीमुळे बेरोजगारीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढत असून बेरोजगार कामगारांचे मोठ्याप्रमाणावर शहरी भागातून ग्रामीण भागाकडे स्थलांतर होत आहे.

३) पर्यटन इंन्व्हेट्स हॉटेल या क्षेत्राला सगळ्यात जास्त हानी झाली :-

विशेष करून पर्यटन क्षेत्राचे कोरोना विषाणूमुळे कोट्यावधी रुपयांचे नुकसान झाले आहे. कारण विषाणूचे संक्रमण होऊ नये म्हणून लॉकडाऊन घोषित पर्यटक सुरक्षिततेसाठी घरी थांबत आहे एका अहवालानुसार पर्यटन उद्योगातील भारतीय कंपन्यांचे आत्तापर्यंत 3500 कोटी (500 दशलक्ष $) नुकसान झाले आहे पन्नास हजार चिनी पर्यटकांनी सर्व बुकिंग या रद्द केलेल्या आहेत विदेशी पर्यटकांच्या माध्यमातून 30 अब्ज $ इतके विदेशी चलन भारतीय तिजोरीत जमा होत असे.

४) covid- 19 संसर्गामुळे रोख व्यवहाराचे प्रमाण घटले :-

कोरोना विषाणूचे संक्रमण हे प्रमुख्याने एकमेकांच्या संपर्कात आल्याने होते. यामुळे सुरक्षिततेसाठी लॉकडाऊन जाहीर ऑनलाईन खरेदी विक्री वाडी सोबत ऑनलाईन अर्थात कॅशलेस पेमेंट केले जात आहे. यामुळे रोग व्यवहाराचे प्रमाण घटले आमच्या कालावधीमध्ये फक्त 11% रोख व्यवहार झाले.

५) कोरोना संकटामुळे अत्यावश्यक वस्तू व सेवा यांच्या किमतीत वाढ यामुळे महागाई चा दर वाढला :-

कोरोना विषाणूने संक्रमण होऊ नये संपूर्ण जागतिक पातळीवर लॉकडाऊन जाहीर बाजारपेठा कंपन्या उद्योग कारखाने बंद कृषिमाल देखील बाजारपेठेमध्ये पोहोचण्यास अडचणी

येत आहेत यामुळे मागणीच्या तुलनेत पुरवठा याचे प्रमाण घटले व महागाई मध्ये वाढ झाली कोरोना संकटात महागाई वाढेल असा अंदाज आशियाई विकास बँकेने वर्तवला खाद्यपदार्थ व पेयाच्या उच्च दरामुळे महागाई वाढू शकते 2021 मध्ये महागाई दर 23% पर्यंत पोहोचण्याची शक्यता आहे. परंतु कोरोना संक्रमणामुळे मागणीच्या तुलनेत पुरवठा करण्यात अडथळे येत आहेत. यामुळे किमतीमध्ये वाढ होऊन महागाईचा दर वाढत आहे त्याच्या नकारात्मक स्वरूपाचा परिणाम हा अर्थव्यवस्थेवर होत आहे.

कोरोना संकटामुळे डगमगलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला वर आणण्यासाठी उपाय योजना :-

१) डगमगले ल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला गती देण्यासाठी विकासाचे इंजिन असलेल्या निर्यातीला चालना देणे :-

विकासाला गती देण्याचे काम निर्यात करते. यामुळे रोजगार निर्मिती ती होऊन उत्पादन वाढ जीडीपीमध्ये वाढ त्याच बरोबर बॅलेन्स ऑफ पेमेंट सुधारतो. देशातील साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर केला जातो. परकीय कर्जाची परतफेड करता येते म्हणजेच मोठ्या प्रमाणावर निर्यात वाढवणे अपरिहार्य आहे कारण आवश्यक परकीय चलनाची प्राप्ती ही निर्यात व्यापारातून प्राप्त होते .

२) राज्य अंतर्गत रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे :-

संकटामुळे घाई घाईने घोषित केलेल्या लॉकडाऊनमुळे बेरोजगारी व दारिद्र्याच्या दरीत लोक लोक ढकलली गेली. हजारो लाखो मजूर आपल्या गावी निघाले. मोठ्या प्रमाणावर शहरी भागातून ग्रामीण भागात स्थलांतर झाले (उदा. महाराष्ट्राची राजधानी मुंबई येथून उत्तर प्रदेश या राज्यात मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर झाले. कारण लॉकडाउनमुळे 12 कोटी लोक बेरोजगार झाल्याचा अंदाज आहे यातले बहुतांश रोजंदारीवर काम करणारे मजूर होय. पुन्हा यूपी राज्यातील ग्रामीण भागातून महाराष्ट्रातील शहरी भागात स्थलांतर होऊन नये म्हणून राज्य

अंतर्गत रोजगाराच्या संधी सरकारने उपलब्ध करून द्याव्यात यामुळे राज्य अंतर्गत स्थलांतराचे प्रमाण हे कमी होईल. व समतोल साधला जाईल

३) शाश्वत/सातत्यपूर्ण विकास करणे :-

कोरोना संकटामुळे पर्यटकांचे प्रमाण कमी झाले असून पर्यटन क्षेत्राला हानी झाली आहे कोरोना विषाणू चा प्रादुर्भाव कमी झाल्यानंतर शाश्वत पर्यटनाला चालना देणे व देशांतर्गत पर्यटन करणे शाश्वत पर्यटन म्हणजे वर्तमान व भावी पिढीला स्वच्छ व सुंदर प्रदूषित न होऊ देता पर्यटन स्थळ राखून ठेवणे शाश्वत पर्यटन करताना पर्यावरणामध्येहोणारा त्रास लक्षात घेऊन नवनवीन योजनांचा वापर करून पर्यटन स्थळे दूषित होण्यापासून बचावने त्याच बरोबर लॉकडाऊन मुळे उद्योगधंदे बंद पर्यावरणातील प्रदूषणाचे प्रमाण कमी झाले आहे. पुढे उद्योग सुरू झाल्यावर प्रदूषणाचे प्रमाण कमी ठेवून उत्पादन वाढीला चालना देणे. अर्थात पर्यावरणाला हानी न पोहोचवता. कृषी उद्योग व सेवा क्षेत्रात सातत्यपूर्ण विकास घडवून आणणे.

४) अर्थव्यवस्थेमध्ये कॅशलेस व्यवहारांना प्रोत्साहन देणे :-

रोख व्यवहारात तुमचा संपर्क कोरोना बाधित व्यक्तीशी होऊ शकतो त्यामुळे कोरोना संसर्ग अधिकाधिक होऊ शकतो. हे रोखता यावे म्हणुन कॅशलेस व्यवहार यांना प्रोत्साहन देणे त्याचबरोबर कॅशलेस अर्थव्यवस्थेमुळे काळ्या पैशांना व्यसन देखील घालता येते. परकीय कर्जाची परतफेड करता येते म्हणजेच मोठ्या प्रमाणावर निर्यात वाढवणे अपरिहार्य आहे कारण आवश्यक परकीय चलनाची प्राप्ती ही निर्यात व्यापारातून प्राप्त होते.

५) महागाई दर नियंत्रित करण्यासाठी उत्पादनात वाढ करणे व वाटप सार्वजनिक वितरण प्रणाली मार्फत अन्न धान्याच्या पुरवठा करणे :-

कोरोना विषाणूचे संक्रमण होऊ नये म्हणून लॉक डाऊन घोषित संपूर्ण बाजारपेठेची साखळी तुटली वाहतूक ठप्प कच्यां मालाची अनुपलब्धता पुरवठा घट मागणी वाढ झाली. अशा जीवनावश्यक वस्तूचे अर्थात कमी किमतीत दारिद्र्य रेषेखालील नागरिकाना सार्वजनिक

वितरण प्रणाली मार्फत शासनातर्फे दारिद्र्यरेषखालील रेशन कार्डधारकांना वाजवी दराने वाटप करावे त्याच बरोबर वस्तू व सेवा च्या उत्पादनामध्ये वाढ करणे व पुरवठा वाढवून किंमत नियंत्रित ठेवणे.

COVID-19 च्या प्रभाव अंतर्गत 2020-21 मधील डिजिटल पेमेंट वर सकारात्मक परिणाम :-

वायरस आणि त्यानंतरच्या लॉकडाऊन चा परिणाम भारतीयांमध्ये केलेल्या सर्वेक्षणानुसार बहुसंख्य उत्तर दात्यांनी किराणामाल औषधे आणि इतर वस्तूंची खरेदी करण्यासाठी डिजिटल पेमेंट चा वापर केल्याची माहिती दिली. ऑनलाइन पेक्षा किरकोळ स्टोअरमध्ये याचा जास्त वाटा होता. 25 मार्च 2020 मध्ये भारतात लॉक डाऊनजाहीर करण्यात आला होता

प्रकारानुसार	प्रतिसादकांचा वाटा
किरकोळ दुकानात किराणा सामान / औषधे	35%
किराणामाल/औषधे ऑनलाईन	25%
मोबाईल रिचार्ज	12%
डिजिटल देयके वापरली नाहीत	11%
इतर सेवा	8%
टॅक्सी /वाहतूक सेवा	5%
अन्न वितरण	3%
रेस्टॉरंट	1%

(Source : www.statists.com)

निष्कर्ष:-

वरील विवेचनावरून असे दिसून येतो की, कोरोना संकटापासून बचावासाठी लॉकडाऊन घोषित कोरोना संकट लॉकडाऊनमुळे आर्थिक संकट बनले. याचा भारतीय त्याचबरोबर जागतिक अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक व नकारात्मक स्वरूपाचे परिणाम आढळून आले.

उद्योगधंदे कारखाने, कंपन्या, सूक्ष्म लघु मध्यम उद्योग सर्व बंद उत्पादनात घट जीडीपी दर घट हजारो कामगार बेरोजगार झाले. रोजंदारीवरील मजुर वाहतूक व्यवस्था ठप्प असल्यामुळे पायीच गावी निघाले यामुळे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाले. Covid-19 याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील सकारात्मक परिणाम तुलनेने कमी प्रदूषणाची पातळी घटली कच्च्या तेलाच्या किमतीत घट त्याच बरोबर covid-19 मुळे भारताला आत्मनिर्भर होण्यास प्रोत्साहन व डिजिटल अर्थव्यवस्थेला चालना मिळाली.

संदर्भसूची :-

१) m.marathi.thewire.in/artical

२) pudhari.news/editorial. Date. 18 may 2020 page no 1.

३) maharashtratimes.com Date. 3 May 2020

४) www.statists.Satstisticks.com.

५) lokmat.online.news paper Date 14 April 2020

६) in.marathi.com. 6 may 2020

७) marathiteach.in

८) http://arthsanket.in

५

कोविड-19 आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेची दशा व दिशा

-प्रा. डॉ. वर्षा कमलाकर नेहेते

प्रस्तावना :-

चीनमधून लागण झालेल्या कोविड 19 अर्थात कोरोना विषाणूच्या प्रसाराचा भारतासह संपूर्ण जगातील प्रत्येक घटकावर अत्यंत खोलवर परिणाम झाला आहे. कोरोनाच्या धोक्यापासून वाचविण्यासाठी जगातील अनेक देशात टाळेबंदी सुरू आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात दुसऱ्या क्रमांकावर असलेला भारतही त्याला अपवाद नाही. टाळेबंदीमुळे भारतातील सर्व व्यवहार बंद आहेत. दैनंदिन जीवन ठप्प झाले आहे. रस्ते जवळपास निर्मनुष्य आहेत. सरकारच्या सूचनेप्रमाणे लोक आपापल्या घरात बंदिस्त आहेत. 'घरी रहा सुरक्षित रहा' हा मंत्र सारेच जपत आहेत. 24 एप्रिल 2020 पासून टाळेबंदीला भारतात सुरूवात झाली. आतापर्यंत टाळेबंदीचे चार टप्पे पूर्ण होत आहे. या कालावधीत देशाची अर्थव्यवस्था ठप्प झाली आहे. हातावर पोट असलेल्या गोरगरिबांपासून गर्भश्रीमंत उद्योगपतींपर्यंत सारेच अडचणीत सापडले आहे. उद्योग व्यवसाय बंद पडल्याने लाखो लोक बेरोजगार झाले आहेत. या कोरोनाचा परिणाम उद्योग व्यवसाय, व्यापार, सेवाक्षेत्र, शेतीक्षेत्र या सर्वांवर पडलेला दिसतो. जरी लॉकडाऊन सुरू असले तरी जगातील तसेच भारतातील कोरोना बाधितांची संख्या कमी होण्याचे चिन्ह अजून तरी दिसत नाही.

या कोरोना संकटामुळे भारताची अर्थव्यवस्था एकदम थांबली आहे. अर्थव्यवस्थेचे चक्र मंदावलेले आहे. सदर लेखात कोरोनामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची सामाजिक व आर्थिक

स्थितीची दशा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात येऊन कोरोना पश्चात अर्थव्यवस्थेच्या दिशा कोणत्या असु शकतात हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

कोरोना आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेची सामाजिक स्थिती :-

सध्या काही ठिकाणी हा आजार पसरत आहे तिथे एका विशिष्ट धर्माला कारणीभूत मानले जात आहे. त्यामुळे समाजात धार्मिक तेढ वाढण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. देशातील बऱ्याच भागात तसेच आदिवासी भागात शहरातून येणाऱ्या लोकांना गावात प्रवेश दिला जात नाही. रोजी रोटी साठी स्थलांतरीत झालेले कामगार शहरातील कारखाने व्यवसाय बंद पडल्यामुळे त्यांच्या हाताला काम नाही म्हणून पैसा नाही. उदर निर्वाह कसा करावा अशा चिंतेत आहे. शहरात हलाखीचे दिवस काढण्यापेक्षा मुळ गावी जावे या उद्देशाने पाऊलवाट पकडून मूळ गावाकडे निघाली. परंतु काही ठिकाणी गावकऱ्यांनी गावात प्रवेश बंदी करून गावाच्या वेशीवर झाडे, काटे, दगड किंवा कच्च्या भिंतीदेखील बांधल्याचे समोर आले आहे. आदिवासी भागात व ग्रामीण भागातील काही ठिकाणी अंधश्रध्दा देखील फोफावली आहे. त्यामध्ये भगत किंवा गावचा पुजारी तर्फे किंवा इतर कोणी बुवाबाजीच्या सांगण्यावरून या संकटातून वाचविण्यासाठी बळी देणे, एखाद्या व्यक्तीला संशयावरून गावाबाहेर काढण्याचे प्रकार होत आहेत. काही भागात या आजाराच्या बाबतीत उलट सूलट चर्चेमुळे असे प्रकार घडत असल्याचे दिसते. [1]

समाजात पर्यायी नशेचे व्यसन प्रचंड वेगाने वाढू लागले आहे. दिल्ली, मुंबई, पाटणा, लखनौसह अनेक मोठ्या शहरातील मुले या नशेच्या आहारी गेली आहेत. पोलीसांच्या म्हणण्यानुसार महानगरे आणि अन्य शहरांमधील झोपडपट्टयांमध्ये नशेचा व्यवसाय आधीपासून फोफावला होता. परंतु नशेचे पदार्थ महाग असल्यामुळे आणि आजच्या स्थितीत

तर लॉकडाऊनमुळे विशेषतः तरूण मुले स्वस्त नशेच्या शोधात विषारी रसायनांचे सेवन करू लागली आहे. व्हाईटनर तसेच सॅनिटायझर यासारखी किंवा इतर विषारी रसायनांचे सेवन करून नशेची भूक थांबविली जात असल्याचे समोर आले आहे. दुसरीकडे समाजामध्ये कोरोनामुळे भितीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. [2]

देशातील संपूर्ण लॉकडाऊन मागे घेतला जाईल, अशी सध्याची स्थिती नाही. कोरोना संसर्गामुळे सोशल आयसोलेशन किंवा सामाजिक विलगीकरण करावे लागत आहे. यामुळे लोकांना समस्या उद्‌भवू लागल्या आहेत. कारण माणूस हा निसर्गतः सामाजिक प्राणी आहे. एकटे राहणे ही संकल्पनाच मानवामध्ये नाही. आपण समाजात राहण्यायोग्य तयार झालेले आहोत. मानवी संस्कृतीचा इतिहासच तसा आहे. तथापि सामाजिक अलगीकरणामुळे अनेकांना अडचणी येत आहे. बंधने, समझोता किंवा तडजोड आणि भविष्याची चिंता या तीन गोष्टींमुळे मानसिक समस्या समाजाला निर्माण होत आहेत. कोरोनामुळे माणूस आज रस्त्यावर उतरू शकत नाही, फिरू शकत नाही, साधन सामुग्री आणायला जावू शकत नाही. शाळेला ऑफिसला जाऊ शकत नाही. हे एक वेगळया प्रकारचे बंधन आहे. त्यामुळे मग अनेक लोक नैराश्येकडे झुकत आहे. या सर्व काळांत नव्या वस्तुस्थितीला ही सामोरे जावे लागत आहे. यासाठी संगणक, सॉफ्टवेअर, विविध ॲप्स याविषयीची माहिती आत्मसात करून घ्यावी लागत आहे. आणखी एक वस्तुस्थिती दिसून येत आहे. ती म्हणजे आपल्याला नको वाटत असले तरीही एकमेकांबरोबर जास्तीचा वेळ घालवावा लागत आहे. बाहेर कुठेही जायचे नसल्यामुळे मुलेदेखील कंटाळत आहे. आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे कोरोनाच्या संसर्गाबाबत कोणालाच काहीच माहीत नाही आणि ठामपणाने भविष्याविषयी काहीच सांगाताही येत नाही अशी भविष्याबद्दलची अनिश्चितीतता मानवी मनात निर्माण झालेली आहे. [3]

कोरोना आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेची आर्थिक स्थिती :-

कोरोनापूर्वी भारताचा विकासदर हा पाच ते सहा टक्क्यांच्या आसपास राहील असा अंदाज तज्ज्ञांनी वर्तवला होता. नुकतीच कच्च्या तेलाच्या किंमती 50 टक्क्याहून अधिक झालेली घट भारताच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात एक टक्क्याची भर घालू शकते. कच्च्या तेलाचे दर किती खालच्या पातळीवर राहतात यावरही ते अवलंबून आहे. उत्पन्न आणि खर्च यावर होणाऱ्या नकारात्मक परिणामामुळे सकल राष्ट्रीय उत्पन्न साधारण दोन टक्क्यांनी कमी होण्याची शक्यता आहे. जागतिक बँकेने स्पष्ट संकेत दिले आहेत. कोरोनामुळे 2020-21 मध्ये भारताचा विकास दर 1.5 ते 2.8 टक्के इतका कमी राहील. याशिवाय आशियाई विकास बँकेने 4 टक्के, जी अॅण्ड पी रेटिंग्ज ने 3.5 टक्के तर 'मुडीज' ने 2.5 टक्के विकासदराचे भाकित वर्तवले आहे. टाळेबंदीमुळे देशाच्या जीएसटी संकलनात घट झाली आहे. ते 95,597 कोटींवर सीमित राहीले. गेल्या वर्षाच्या मार्चच्या तुलनेत ते 8 टक्क्यांनी घटले आहे. गेल्या पाच महिन्यातील महसुलाचा हा नीचांक आहे. भारतीय रेल्वे ही देशाची जीवनवाहिनी असून देशाच्या विकासात रेल्वेची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. तीच रेल्वे सेवा सध्या बंद असल्याने रेल्वेच्या दररोज 450 कोटी रू. मिळणाऱ्या उत्पन्नाला मुकावे लागले आहे. टाळेबंदीच्या काळांत 12 हजार कोटीहून अधिक महसुलास मुकावे लागेल असा जाणत्यांचा अंदाज आहे. असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या 40 कोटी लोकांचा रोजगार गेला आहे. ते दारिद्र्याच्या खाईत लोटले जातील अशी भिती संयुक्त राष्ट्र संघटनांच्या आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने व्यक्त केली आहे. [4]

कोरोना आणि शेतीक्षेत्र :-

कोरोनामुळे बाजारभाव अचानक पडल्यामुळे नाशवंत शेतीमाल शेतकऱ्याला रस्त्यावर फेकून देतांना पहायला मिळांले आहे. भाज्या आणि फळांच्या पिकांवरून ट्रॅक्टर फिरवतांना

जीवापाड जपलेली पिके ट्रॅक्टरच्या चाकाखाली कुस्करतांना बळीराजाला काय यातना झाल्या असतील याची कल्पना करणेच कठीण झाले आहे. अनेक कारणांनी शेतीमाल पून्हा जागच्या जागीच सडून चालला आहे. ही दुर्दैवाची बाब आहे. खरे तर या वर्षी रब्बी हंगामात विक्रमी शेती उत्पादन होईल असा अंदाज व्यक्त करण्यात आला होता. पावसाळयात कुठे महापूराने पिके वाहून गेली तर कुठे दुष्काळामुळे हंगाम वाया गेला. त्यामुळे रब्बी हंगामाची अधिक भिस्त शेतकऱ्याला होती परंतु त्याच वेळी लॉकडाऊन जाहीर झाल्यामुळे ती बाजारपेठेत पोहचविण्यात शेतकऱ्यांना अनेक अडचणी येत आहेत. प्रशासकीय यंत्रणा कोविड 19 च्या नियंत्रणात व्यस्त असल्यामुळे सरकारकडून अन्नधान्य खरेदी केले जाण्याच्या प्रक्रियेवर मोठा परिणाम झाला आहे. इकडे शेतात पिकाची कापणी, मळणी, शेतीमाल पोत्यात भरणे, वाहतुकीसाठी मालाची चढउतार आदि कामे करण्यासाठी कामगार मिळणार नाही अशी स्थिती आहे. शेतमालच विकला गेला नाही तर या वर्षाची तोंडावर आलेली पेरणी शेतकरी कशी करू शकेल ही चिंता शेतकऱ्याला निर्माण झाली आहे. सर्वाधिक संकटाची परिस्थिती देशाच्या वायव्य भागात उद्‌भवली आहे. अवकाळी पाऊस पडला तर पिके भिजल्यास हातातोंडाशी आलेला घास हिरावला जाण्याचे संकट शेतकऱ्यासमोर आहे. संपूर्ण देशात कमी अधिक फरकाने हीच स्थिती आहे. [5]

कोरोना आणि उद्‌योग व सेवा क्षेत्र :-

भारतात 25 मार्चपासून लॉकडाऊन करण्यात आले. लोकांचे दैनेदिन जीवन, व्यापार, उद्‌योग, कारखाने ह्यांची प्रचंड मोठी चक्रे एकदम बंद पडली. उत्पादन, वितरण, विक्री, सेवा सर्व काही थांबले. ह्या बंदमुळे ह्या वर्षातील उद्‌योगांचा नफा हा नाहिसा झाला आहे. असे नक्कीच म्हणता येईल. आजच्या उत्पादन प्रक्रियेत कच्चा माल, मुख्य उत्पादनात लागणारे अनेक सुटे भाग आज जगातील अनेक देशांतून इतर देशातील उद्‌योगांना पुरवले जातात.

भारतातील वाहन उद्योग असो किंवा पोलाद उद्योग असो किंवा इलेक्ट्रॉनिक्स असे सर्वच उद्योग आज चीनवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहेत. इलेक्ट्रॉनिक्स सुट्या भागांच्या एकूण आयातीपैकी सुमारे 55 % इलेक्ट्रॉनिक्स भाग हे आपल्या उद्योगांना चीनकडून मिळतात ही आयात मार्चमध्ये 40 % वर येऊन ठेपली होती, ती अजूनही कमी झाली आहे. त्यामुळे उत्पादन कमी झाले आहे. ह्याशिवाय चीनकडून आपल्याला मोठ्या प्रमाणात रसायने, औषधांचा कच्चा माल, अवडज यंत्रे, यंत्राचे सुटे भाग यांचा पुरवठा होतो. तो बंद झाल्याने उद्योगांची दशा ही दयनीय झालेली आहे. औषध उद्योगाचा जवळजवळ 70 % कच्चा माल चीनमधून येतो. उद्योगाचे चाक एकदा थांबले की त्याला गती देण्यासाठी खूप वेळ व प्रयत्न लागतात. साधे उदाहरण घेतले तर आज अनेक उद्योगातील कामगार कोरोनाच्या भीतीने, लॉकडाऊनमुळे आपापल्या गावी परत गेले आहेत. लॉकडाऊन जरी उठला तरी त्यांना आपल्या गावातून परत येऊन कामावर रुजू होण्यासाठी बराच काळ लागणार आहे. जी गोष्ट कामगारांची आहे तीच कच्च्या मालाची, सुट्या भागांची आहे. [6] उत्पादन, व्यापार, व्यवसाय ह्यांची मोठी साखळी असते. या साखळीला पहिला घटक जेव्हा उत्पादन सुरू करेल व माल बनवेल त्यानंतरच साखळीतील दुसरा घटक जो पहिल्या घटकावर अवलंबून आहे ते आपले उत्पादन सुरू करेल. ह्या साखळीतील शेवटचा घटक म्हणजे मालाचा विक्रेता मालाची विक्री व आपला व्यवसाय तेव्हाच सुरू करू शकेल जेव्हा त्याच्याकडे माल येईल. ह्या सर्व घटकांना चालना देण्यासाठी मुख्य गरज आहे ती मागणीची. आता तर ह्या कोरोनामुळे रोजगार गेल्यामुळे उत्पन्न कमी होईल, कर्ज फेडण्याची क्षमता कमी होणार ह्याचा परिणाम मागणीवर नक्कीच होईल. मोठ्या उद्योगांबरोबरच बंद झालेले उत्पादन, बंद बाजार, कमी झालेली मागणी ह्यामुळे अनेक सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग ही आपली अस्तित्वाची लढाई आता लढणार आहे. अत्यावश्यक सेवा वगळता सर्व सेवा ठप्प झालेल्या आहेत.

कोरोना आणि भारतीय रूपया :-

कोरोनामुळे भारतीय रूपयाची घसरण झाली आहे. फेब्रुवारीच्या प्रारंभी व डॉलर = 71.27 रू. असा विनिमय होता तो मार्चच्या मध्यात 1 डॉलर = 74.21 रू. असा म्हणजे दीड महिन्यात रूपयाची किंमत एका डॉलरमागे तीन रूपयांनी कमी झाली. येणाऱ्या काळांत रूपया अधिक कमजोर होण्याची शक्यता वर्तवली जात आहे. एकीकडे कच्च्या तेलाच्या किंमती कमी होत आहेत. मात्र, त्याचवेळी रूपया कमजोर झाल्याने या कमी झालेल्या किंमतीचा पूर्ण फायदा भारताला मिळू शकणार नाही असे मानले जाते. रूपयाच्या घसरणीमुळे सारी अर्थव्यवस्थाच प्रभावित होईल असे सांगितले जाते.[7] कोरोना रोखण्यासाठी सरकारकडून प्रयत्न केले जात आहेत मात्र कोरोना प्रकोपाचा अर्थव्यवस्थेवर किती व कसा परिणाम होईल याचा अंदाज बांधता येणे शक्य झालेले नाही. 2020 हे वर्ष जागतिक व भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी आव्हानाचे राहील हे मात्र निश्चित आहे.

भारताचा शेअर बाजारालाही कोरोना व्हायरसमुळे फटका बसला आहे. भारताचा शेअरबाजार कोलमडून पडत आहे. त्यामुळे गुंतवणूकदार व अर्थव्यवस्था दोन्ही आघाड्यांवर मोठे नुकसान होत आहे. शेअरबाजाराची स्थिती 2008 सालापेक्षाही कमजोर झाली असल्याचे म्हटले जात आहे. जगातील शेअर बाजार कोसळत आहे त्याचा परिणाम भारतीय शेअर बाजारावर होणे अपरिहार्य असून येणारा काळ चांगला नसेल असे सांगितले जाते. अमेरिकन शेअर बाजार तर भारतीय शेअर बाजारापेक्षाही संकटात असून तेथील बाजारासमोर 1987 नंतरचे हे सर्वात मोठे संकट असल्याचे म्हटले जात आहे. [8]

कोरोना आणि शैक्षणिक क्षेत्र :-

कोरोना आणि लॉकडाऊनमुळे शिक्षण क्षेत्रात बरेच प्रश्न निर्माण झाले आहेत. जवळपास दोन ते अडीच महिन्यापासून देशात सर्वत्र शिक्षण संस्था बंद आहेत विद्यार्थ्यांच्या

अभ्यासात झालेल्या कमतरतेची भरपाई करण्याचे मार्ग शोधले जात आहेत. शहरातील साधनसंपन्न शाळांनी ऑनलाईन शिक्षण सुरू केले आहे. विद्यार्थ्यांना घरबसल्या स्मार्टफोनवर किंवा संगणकावर अभ्यास शिकविला जात आहे. तथापि याचा फायदा फार तर चाळीस टक्के विद्यार्थी वर्गाला मिळत असावा असा अंदाज 'एक्टिव्ह टीचर्स फोरम' या संस्थेने वर्तवला आहे. ऑनलाईन अभ्यासाचा लाभ ग्रामीण भारतातील मुलांपर्यंत कसा पोचणार ? अजूनही खेड्यापाड्यातून दिवसाकाठी जेमतेम आठ-दहा तास वीजपुरवठा केला जातो. जिल्हा परिषदेच्या शाळेत शिकणाऱ्या मुलांपैकी फक्त 36-38 टक्के पालकांकडे स्मार्ट फोन आहे. तर जेमतेम पाच ते सात टक्के विद्यार्थ्यांना स्मार्टफोनची चैन हाताळता येते.[9] ई-साहीत्याचा उपयोग करण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या घरी किमान व इंटरनेट जोडणी आवश्यक आहे. ग्रामीण भागाची स्थिती अशी आहे की, बहुतांशी पालक आपल्या मुलांची शाळेची फी आपल्या उत्पन्नातून भरू शकत नाही. संगणक व इंटरनेट सेवा कशा उपलब्ध करू शकेल हा गरीब पालक. याप्रमाणे ग्रामीण भागातील अनेक शाळाही अजून डिजिटल झालेल्या नाहीत. ज्या डिजीटल आहेत त्या शाळांमधील संगणक वीज पुरवठ्याअभावी धुळ खात आहेत. दुर्गम व अतिदुर्गम भागातील शाळांमध्ये अजूनही वीजपुरवठा नाही.[10] देश बंदमुळे शैक्षणिक क्षेत्रात संभ्रमावस्था निर्माण झाली आहे.

दिशादर्शन : अर्थव्यवस्थेच्या पुढील मार्गक्रमणाचे :-

लॉकडाऊन काळात 135 कोटी लोकांना किती काळ बंदिस्त ठेवायचे, याला मर्यादा आहेत. त्याचप्रमाणे या विषाणूचे पूर्ण उच्चाटनही होणार नाहीये. जेव्हा-केव्हा लोक घराबाहेर पडतील तेव्हा त्या वातावरणात हा विषाणू असणारच आहे. त्यामुळे लॉकडाऊनच्या मर्यादा स्पष्ट होतात, अर्थात शिथिलीकरण असताना काही गोष्टीचे पालन आणि अंमलबजावणी केली जाणे ही आवश्यक राहील. उदा. - सार्वजनिक स्वच्छता पाळणे, मास्कचा वापर करणे, बस-

ट्रेनमधील गर्दी काही दिवसांसाठी कमी करणे, सामाजिक दुरांतर काही महिने पाळांवेच लागणार आहे. तसेच शेतीसाठी नव्या हंगामासाठी पूर्वीच्या कर्जापेक्षा जास्त कर्जपुरवठा केला जावा. रब्बीचा माल शेतकऱ्यांच्या जवळ पडून आहे या सर्व मालाची हमी खरेदी सरकारने अत्यंत कार्यक्षमतेने राबविली पाहीजे. लघु उद्योजकांना पुढील सहा महिन्यांचे ॲडव्हान्स क्रेडीट मिळाले तरच पैशाचे चक्र फिरत राहील. लघु, सूक्ष्म, मध्यम उद्योगांना पुढील सहा महिन्यांचा पगार देता येण्यासाठी नेहमीच्या कॅश-क्रेडिटच्या दुप्पट कॅश-क्रेडिट करावे अशा प्रकारे रोखतेची टंचाई कमी केल्याशिवाय उद्योजकांचे चक्र सुरळीत होवू शकणार नाही. परिणामी रोजगार व्यवस्थित होत राहील. या सर्व उपाययोजना करण्यासाठी पैसा कोठून आणायचा ? हा प्रश्न भेडसावू शकतो. मात्र भारत सरकार कर्जाचे रूपांतर चलनात करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेला विनंती करू शकते. इतर देशांच्या तुलनेत आपल्या देशाच्या राष्ट्रीय कर्जाचे प्रमाण राष्ट्रीय उत्पन्नाशी मर्यादित आहे. जागतिक महामंदीनंतर रूझवेल्टने सामाजिक बांधकामाचा एक प्रकल्प राबवला. अमेरिकेतील बहुतेक सर्व राष्ट्रीय महामार्ग त्या काळांत बांधले गेले. त्यासाठी त्यांनी नोटा छापल्या त्यातून कामगारांच्या हातात पैसा गेला आणि मागणी निर्माण झाली. याचप्रकारे भारतालाही नदीजोड किंवा तत्सम योजना राबविता येतील त्यातून रोजगार निर्मिती होईल. माणसे कामात गुंतली की सामाजिक असंतोष कमी होतो. परिस्थितीनुरूप बदल करावा लागेल. केंटसारख्या अर्थशास्त्रज्ञाने सांगितले की लोकांच्या हातात खरेदीशक्ती द्या, मंदी आपोआपच जाईल. दुसऱ्या महायुध्दानंतर जर्मनीचे चान्सलर लुडविंग एरहार्ड यांनी धाडसी निर्णय घेतले आणि पाहता पाहता जर्मनीने आर्थिक भरारी घेतली.[11] त्यामुळे आताच्या परिस्थितीत साहस, कल्पकता आणि जोखीम पत्करण्याची इच्छाशक्ती यांची गरज आहे. एकट्या नेत्याच्या निर्णय प्रक्रियेला मर्यादा असतात म्हणूनच समाजातील अभ्यासू तज्ज्ञांचे सल्ले घेऊन लोकशाही पध्दतीने निर्णय घेतले गेले पाहीजे.

कोरोना विषाणुच्या परिणामामुळे जागतिक पातळीवर विचार करता भारतामध्ये काही चांगल्या संधी उपलब्ध होण्याची शक्यता आहे. आज चीनने कोरोना विषाणुबद्दल योग्य वेळी अचुक माहिती जगाला न दिल्याने अमेरिका व इतर पाश्चिमात्य राष्ट्रे चीनवर नाराजी व्यक्त करतांना दिसत आहेत. त्यामुळे चीनवरचा जागतिक विश्वास डळमळीत होईल असे वातावरण निर्माण होतांना दिसत आहे. त्यामुळे जगातील प्रमुख देश चीनवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी प्रयत्न करीत असून भारतासारख्या लोकशाही प्रधान देशास प्राधान्य देण्यास सुरूवात केल्याचे दिसून येत आहे. भारताचे भौगोलिक क्षेत्र, उपलब्ध मनुष्यबळ आणि विश्वासर्हता इ. बाबी लक्षात घेता परकीय कंपन्या तंत्रज्ञानासह आपले भांडवल भारतात गुंतवतील यामुळे देशातील छोट्या मोठ्या उद्योगांना चांगल्या संधी उपलब्ध होतील, कुशल-अकुशल कामगारांना रोजगार उपलब्ध होईल अशी अपेक्षा आहे. भारत सरकारने उद्योगधंद्यांच्या वाढीसाठी तसेच परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी योग्य ते वातावरण तयार केल्यास भाग उत्पादन क्षेत्रातील एक मोठे केंद्र म्हणून उद्याला येऊ शकेल.[12]

कोरोनाशी दोन हात करताना भारत माणूसकी धर्मसुध्दा पाळत असल्याचा अनुभव जगाला येत आहे. कोरोनाच्या उपचारासाठी अमेरिकेसारख्या महाशक्तीशाली देशाला हायड्रोक्सीक्लोरोक्विन या औषधाचा पुरवठा मागणीनुसार भारताने केलेला आहे. एकूण 55 देशांना भारताकडून या औषधाचा पुरवठा केला आहे. यानिमित्ताने भारताला निर्यातीच्या नव्या संधी निर्माण होणे अपेक्षित आहे. त्याचा किती लाभ उठवला जाईल. यावर पुढचे चित्र अवलंबून आहे. शेती व्यवसाय आणि शेतकऱ्यांना बळ देण्याची ही नामी संधी आहे. देशात पिकणारा भाजीपाला अन्नधान्य, फळ-फळांवळ आदि शेतमालाला नव्या बाजारपेठा शोधाव्या लागतात. विविध देशांना मदत करतांना तेथील बाजारपेठांध्ये भारतीय शेतमाल तसेच विविध औद्योगिक उत्पादनांना स्थान मिळविणे कदाचित सोपे होईल.[13]

समारोप :-

चीनमधून जन्मलेल्या कोरोना ह्या साथीचा आणि लॉकडाऊनचा फटका जागतिक अर्थव्यवस्थेसह भारताला बसलेला आहे. पुढील काळात या साथीच्या आजाराची तीव्रता जोरदार जाणवण्याचे वर्तविले जात आहे. देशातील लघुउद्योग, शेतकरी, मजूरवर्ग, लघु व्यावसायिक यांच्यासाठी येणारा काळ आव्हानाचा राहील विशेषतः ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्था बेरोजगारीमुळे जास्त प्रभावित आहे व पुढील काळात होणार आहे. असे असले तरी कोरोना लढाईच्या विरोधातील नियमांचे पालन व अंमलबजावणी काटेकोरपणाने केल्यास अर्थव्यवस्थेचे चक्र सुरू करता येईल. शासनाने देशातील सर्व नागरिकांना विश्वासात घेऊन काम केले तर नक्कीच आपण कोरोना विषाणूचा प्रसार होण्याला प्रतिबंध घालू शकतो. परिणामी अर्थव्यवस्था पूर्वपदावर येऊ शकेल.

संदर्भ सूची :-

1) m.marathi.thewire.in
2) दैनिक देशदुत, दि. 7 एप्रिल 2020, पृ. 4
3) दैनिक देशदुत, दि. 8 मे 2020, पृ. 4
4) दैनिक देशदुत, दि. 23 एप्रिल 2020, पृ. 4
5) दैनिक देशदुत, दि. 7 मे 2020, पृ. 4
6) दैनिक देशदुत, दि. 11 मे 2020, पृ. 4
7) https//www.tarunbharat.net
8) तत्रैव
9) दैनिक देशदुत, दि. 15 मे 2020, पृ. 4
10) दैनिक देशदुत, दि. 9 एप्रिल 2020, पृ. 4
11) दैनिक देशदुत, दि. 13 मे 2020, पृ. 4
12) e-paper : esakal.com दि. 27 मे 2020
13) दैनिक देशदुत, दि. 23 एप्रिल 2020, पृ. 4

६

कोविड -19 आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेची दशा व दिशा

-गोविंद पुंडलिक पवार

प्रस्तावना :

कोरोना व्हायरस (Covid-१९) रुग्णांची संख्या दिवसेंदिवस भारतासह जगभरामध्ये वाढत आहे. जागतिक पातळीवर जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) covid-१९ वर नियंत्रण मिळवण्याचा पूर्ण प्रयत्न करीत आहे. तसेच भारतीय आरोग्य विभागाद्वारे देखील covid-१९ वर नियंत्रण मिळवण्याचा पूर्ण प्रयत्न केला जात आहे. Covid-१९ हा एक संसर्गजन्य रोग आहे. कोरोना (Covid-१९) ची लागण एक सामान्य व्यक्ती दुसऱ्या पॉझिटिव व्यक्तीच्या संपर्कात आल्यास होतो. Covid-१९ हा आजार चीनमधील वुहान शहरात सर्वप्रथम दिसून आला. त्यानंतर हा आजार वाऱ्यासारखा संपूर्ण जगभरामध्ये पसरला. विशेषज्ञांच्या म्हणण्यानुसार कोरोना झाल्याची लक्षणे १४ दिवसानंतर दिसायला लागतात. तर कोरोना होताना व्यक्तीला सर्वप्रथम घशामध्ये खवखवणे, त्यानंतर सुका खोकला येणे, ताप येणे, श्वास घ्यायला त्रास होणे आणि थकवा येणे इत्यादी लक्षणे दिसून येतात. वेळेमध्ये रुग्णावर इलाज नाही केल्यास, रुग्णास श्र्वसनाची समस्या होऊन रुग्ण मृत्युमुखी पडतो. या आजारामुळे जागतिक पातळीवर मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या प्रचंड आहे. २९ मे २०२० च्या आकडेवारीनुसार विचार केल्यास जागतिक पातळीवर कोरोनामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या ३,६२,३६० इतकी आहे. तर भारतामध्ये मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या ४,७०६ इतकी आहे. Covid-१९ हा आजार संसर्गजन्य असल्याने दिवसेंदिवस कोरोना लागण होणाऱ्या रुग्णांची संख्या वाढत आहे. २९ मे २०२० च्या आकडेवारीनुसार विचार केल्यास जागतिक पातळीवर कोरोरोनाची लागण झालेल्यांची संख्या ५,९२०,०८६ इतकी आहे. तर भारतामध्ये कोरोना झालेल्यांची संख्या १,६५,७९९ इतकी आहे. कोरोना लागण होणाऱ्यांची संख्या आणि कोरोनामुळे

मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या रोज दिवसेंदिवस वाढत आहे. ही वाढती संख्या कधी आणि कुठे जाऊन थांबेल हे सांगणे कठीण आहे.

भारतामध्ये कोरोनावर उपाय म्हणून संपूर्ण भारतभर लॉकडाऊन करण्यात आले आहे. या लॉकडाऊनचा परिणाम विविध उद्योग, सेवा आणि कृषीवर होऊन त्याचा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला दिसून येतो. २०२० मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अंदाजित विकासाचा दर ७ टक्के पर्यंत वर्तविण्यात आला होता. मात्र covid-१९ च्या पार्श्वभूमीवर लॉकडाऊनचा परिणाम सर्वच क्षेत्रावर होऊन आर्थिक विकासाचा दर १.५ टक्केपर्यंत घट झालेला दिसून येतो. सद्यस्थितीत सरकारच्या उत्पन्नाचे सर्व स्त्रोत बंद होऊन, सरकारला अल्प उत्पन्न मिळत आहे. याउलट सरकारचा मोठ्या प्रमाणावर खर्च होत आहे. यामुळे सरकारला तूट सहन करावी लागत आहे. लॉकडाऊन मुळे देशातील सर्व प्रकारच्या बाजारपेठा बंद आहेत. कंपन्या, उद्योगधंदे बंद आहेत. पर्यटन, हॉटेल्स बंद आहेत. देशातील विविध सेवा क्षेत्रे आणि उद्योग क्षेत्र बंद असल्यामुळे देशाला अल्प उत्पन्न, भाववाढ आणि बेरोजगारी सारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. कोरोना आणि लॉकडाऊनमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला ३४८ दशलक्ष डॉलर इतके नुकसान झालेले दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) covid-१९ मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन करणे.

२) covid-१९ मुळे अर्थव्यवस्थेतील कोणकोणत्या क्षेत्रावर कसा परिणाम झाला आहे याचे अध्ययन करणे.

३) देशातील उत्पन्न, खर्च, भाववाढ, स्थलांतर, बेरोजगारी आणि उपासमारीची स्थिती जाणून घेणे.

४) घसरत्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती सुधारण्याकरिता उपाय योजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके :

१) covid-१९ चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम झाले आहे.

२) अर्थव्यवस्थेतील उद्योग, सेवा इत्यादी क्षेत्रावर विपरीत परिणाम झाले आहे.

३) देशातील गरीब आणि रोजंदार व्यक्तींवर बेरोजगारीची समस्या येऊन, अल्प उत्पन्न आणि वाढत्या खर्चामुळे उपासमारीची वेळ आली आहे.

४) देशामध्ये भाववाढ आणि बेरोजगारीचे प्रमाण वाढून शहराकडून गावाकडे होणारे स्थलांतराचे प्रमाण वाढले आहे.

संशोधन पद्धत :

सदर संशोधन हे द्वितीय संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून पूर्ण करण्यात आलेला आहे. सदर संशोधनाकरिता ई-वर्तमानपत्रे, विकिपीडिया, आर्टिकल्स, मासिके, पुस्तके, साप्ताहिके, जर्नल्स आणि इंटरनेटचा वापर करण्यात आलेला आहे. वरील माध्यमाद्वारे माहिती गोळा करून विश्लेषण करण्यात आलेला आहे.

covid-१९ मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची झालेली दशा :

covid-१९ मुळे देशामध्ये मोठ्या प्रमाणावर मानवी आणि आर्थिक हानी झालेली दिसून येते. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील अशा काही समस्या पुढीलप्रमाणे सांगता येईल :

१) विकासाच्या दरात घट :

covid-१९ मुळे देशभरामध्ये लॉकडाऊन जाहीर करण्यात आले आहे. लॉकडाऊनमुळे देशातील सर्व उद्योग आणि सेवा क्षेत्र बंद असून, उत्पादन प्रक्रिया बंद आहे. त्याचा परिणाम देशातील विकास दरावर होऊन, विकास दरामध्ये १.५ टक्के इतका घट झालेला आहे. त्याचा अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम झालेला दिसून येत आहे.

२) मानवी संसाधनाची हानी :

covid-१९ मुळे देशभरामध्ये मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या प्रचंड आहे. २९ मे २०२० च्या आकडेवारीनुसार जागतिक पातळीवर कोरोनामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या ३,६२,३६० इतकी आहे, तर भारतामध्ये ४,७०६ इतकी आहे. देशामध्ये मानवी संसाधनांचा नुकसान मोठ्या प्रमाणावर झालेला दिसून येत आहे.

३) जीडीपीच्या दरात घट :

covid-१९ मुळे देशभरामध्ये लॉकडाऊन जाहीर करण्यात आले आहे. लॉकडाऊनमुळे देशातील सर्व उद्योग आणि उत्पादन प्रक्रिया बंद आहे. त्याचा परिणाम स्थूल देशांतर्गत उत्पादनावर नकारात्मक झालेला दिसून येतो. लॉकडाऊनच्या काळात जीडीपी मध्ये ५ टक्के वरून १.८७ टक्के इतकी घट झाली आहे.

४) अल्प उत्पन्नाची समस्या :

लॉकडाऊनमुळे देशातील सर्व उद्योग आणि सेवा क्षेत्र बंद असल्याने त्यांच्याकडून मिळणारा कर देखील आता सरकारला मिळत नाही. याउलट सरकारचा दिवसेंदिवस खर्च वाढत आहे. खर्च जास्त आणि उत्पन्न मिळत नसल्याने सरकारला अल्प उत्पन्नाची समस्या भासत आहे.

५) सरकारी खर्चात प्रचंड वाढ :

लॉकडाऊनमुळे सर्वजण घरामध्येच बंद असल्याने सरकारला सगळ्यांना वित्तीय मदत करावी लागत आहे. या कालावधीमध्ये अनेकांचे रोजगार गेल्याने त्यांच्याकरिताही सरकार पॅकेज देत आहे. कामगाराकरिता ६,७५० करोड रुपये देण्यात आले. तसेच सरकार शेतकरी आणि गरीब लोकांकरिता अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या पॅकेजद्वारे खर्च करीत आहे. त्यामुळे सरकारच्या खर्चामध्ये प्रचंड वाढ झाली आहे.

६) स्थलांतराच्या प्रमाणात वाढ :

लॉकडाऊनमुळे कंपन्या आणि उद्योगधंदे बंद असल्याने अनेक कामगार बेरोजगार झाले आहे. असे सर्व कामगार शहराकडून ग्रामीण भागाकडे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करीत आहेत. या स्थलांतरामुळे पुढे उत्पादन प्रक्रिया आणि उद्योगधंद्यावर विपरीत परिणाम दिसून येईल.

७) बेरोजगारीची समस्या :

लॉकडाऊनमुळे अनेक कंपन्या आणि उद्योगधंदे बंद असल्याने अनेक कामगार बेरोजगार झाले आहेत. असे सर्व कामगार शहरी भागाकडून ग्रामीण भागाकडे स्थलांतर करीत आहेत. तर या कामगारांनसमोर उत्पन्नाची सर्वात मोठी समस्या निर्माण झाली आहे.

८) अनेक कंपन्या आणि उद्योग - धंदे बंद :

कोरोनामुळे देशभरामध्ये लॉकडाऊन असल्याने अनेक कंपन्या आणि उद्योगधंदे बंद आहेत. त्यामुळे देशाला रोज अब्जावधी रुपयांचा नुकसान होत आहे. तर देशामध्ये बेरोजगारांची संख्या प्रचंड वाढली आहे. उद्योग क्षेत्र बंद असल्याने देशाचा जीडीपी आणि विकास दर घटत आहे.

९) व्यापारात घट :

कोरोनाचा संसर्ग टाळण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यापार देशाने बंद ठेवला आहे. आयात-निर्यात बंद असल्याने निर्यातीतून मिळणारा परकीय चलन मीळणे देशाला बंद झाले आहे. त्यामुळे देशाला निर्यात अभावातुन नुकसान होत आहे.

१०) आर्थिक हानी :

लॉकडाऊन मुळे देशाला मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक हानी होत आहे. देशातील सर्व उद्योग, व्यापार आणि सेवा क्षेत्र बंद असल्याने देशाला अब्जावधी रुपयांचा नुकसान रोज होत आहे. अल्प उत्पन्न आणि अधिक खर्चातून कोरोनामुळे देशासमोर आर्थिक संकट निर्माण झाले आहे.

covid-१९ संकटातून भारतीय अर्थव्यवस्थेला वर आणण्याकरिता उपायोजना / दिशा :

covid-१९ संकटातून भारतीय अर्थव्यवस्थेला वर आणण्यासाठी आपल्याला काही उपायोजना सांगता येईल ते पुढील प्रमाणे :

१) मेक इन इंडियाला चालना :

मेक इन इंडियाला चालना दिल्यास देशांमध्ये गुंतवणूक होऊन अनेक उद्योगधंद्यांचा विकास होईल. त्यातून उत्पादन निर्मिती आणि रोजगार विकसित होऊन देश विकासाला चालना मिळेल. याद्वारे भारतीय अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदत मिळेल.

२) परकीय गुंतवणुकीला चालना :

देशांतर्गत परकीय गुंतवणूक झाल्यास त्यातून मोठ्या प्रमाणावर देशांमध्ये नवीन उद्योगधंद्यांचा विकास होईल. गुंतवणुकीतून नवीन रोजगार, उत्पादन आणि पायाभूत सोयीसुविधांचा विकास मोठ्या प्रमाणावर होईल. देशाला आर्थिक संकटातून बाहेर काढणे सोपे होईल.

३) निर्यातीला चालना :

निर्यातीतून देशाला परकीय चलन उपलब्ध होते. परकीय चलनाचा वापर देशातील गुंतवणूक आणि विकासात्मक कार्य करण्यासाठी होतो. निर्यात देश विकासाचे मुख्य साधन ठरून देशाला आर्थिक संकटातून बाहेर काढण्यात मुख्य भूमिका बजावतो.

४) नवीन उद्योग स्थापनेला चालना :

देशातील मौद्रिक आणि राजकोषीय नीती मध्ये सुधारणा करून देशांतर्गत नवीन उद्योग स्थापनेला चालना दिल्यास, देशांतर्गत मागणी पूर्ण करून देशाला आत्मनिर्भर बनवणे शक्य होते. नवीन उद्योगातून अतिरिक्त उत्पादन होऊन निर्यातीतून परकीय चलन मिळते.

५) अंतर्गत रोजगार संधी उपलब्धता :

सरकारने अंतर्गत रोजगार संधी उपलब्ध करून द्यावे जेणेकरून देशातील कौशल्यपूर्ण कामगार हा देशामध्येच राहील. लोकांना रोजगारासाठी परदेशी जाण्याची गरज भासणार नाही. यातून देशाला उपलब्ध मानवी संसाधनाचा योग्य वापर करून विकासाकडे वाटचाल करता येईल.

६) महागाई नियंत्रण आणि नवीन उत्पादनास चालना :

अर्थव्यवस्थेमध्ये महागाई ही एक समस्या समजली जाते. महागाईमुळे मागणीवर विपरीत परिणाम होतो. याउलट महागाई नियंत्रित असेल तर मागणी वाढते, मागणीमुळे पुरवठा वाढतो, त्यातून नवीन रोजगार संधी निर्माण होऊन नवीन उत्पादनात वाढ होते.

७) आत्मनिर्भरता आणि स्वदेशी वापरा चालना :

जागतिकीकरणामध्ये देशाला आत्मनिर्भर होणे गरजेचे झाले आहे. त्याकरिता देशाला गुंतवणूक, उद्योग निर्मिती आणि स्वदेशीचा वापर करण्यावर भर द्यावे लागेल. देश स्वयंपूर्ण असणे हे राष्ट्र विकसिताचे लक्षण आहे.

सारांश :

covid-१९ हे सद्यस्थितीमध्ये जरी मारक असले, तरी ही एक अल्पकालीन समस्या आहे. कोरोनाने फक्त भारतच नव्हे तर संपूर्ण जगाच्या अर्थव्यवस्थेची कंबर तोडून ठेवली आहे. covid-१९ मुळे देशातील मानवीय आणि वित्तीय हानी प्रचंड झाली आहे. देशाचा जीडीपी आणि विकासाचा दर खूप घटला आहे. पण ही एक आणीबाणीची परिस्थिती आहे. लवकरच या आजारावर मात करून सर्व काही व्यवस्थित, सुरळीत होईल आणि पुन्हा अर्थव्यवस्था प्रगतीकडे वाटचाल करेल.

संदर्भसूची :

१) संपादकीय लेख - पुढारी वृत्तपत्र १८/०५/२०२०

२) लोकमत ई - वृत्तपत्र १४/०४/२०२०

३) महाराष्ट्र टाइम्स वृत्तपत्र ०३/०५/२०२०

४) www.wikipedia.com

५) http//arthsanket.in

७

कोविड -19 विषाणूचा कृषी क्षेत्रावर विध्वंसक परिणाम

-डॉ. प्रविण म. चंद्रगिरीवार

कोविड -१चा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम निःसंशय विनाशक आहे. कोणतेही क्षेत्र त्याच्या परीणामातून सुटलेले नाही. त्याचा शेतीवर होणारा परिणाम विवादास्पद आणि कृषी मूल्य असलेल्या भिन्न विभागांमध्ये भिन्न आहे. जरी भिन्न विभागांमध्ये, त्याचे परिणाम वेगवेगळ्या ठिकाणी आणि उत्पादक खेळाडू आणि कृषी मजुरी कामगार समुदायामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदलतात. हा परिणाम मोठ्या अर्थव्यवस्थेत पुन्हा दिसून येईल आणि काही महिन्यांपेक्षा जास्त काळ टिकेल.

या आव्हानात्मक काळात भारतीय कृषी संकटाला कसा प्रतिसाद देईल आणि सरकारी उपाययोजनांचा देशभरातील 140 दशलक्ष शेतकऱ्यांवर कसा परिणाम होतो आणि त्यानंतर विकसनशील जगातील महत्त्वपूर्ण देशाच्या अर्थकारणावर त्याचा कसा परिणाम होतो. तसेच कोविड-१९ ने शेती क्षेत्रासमोर निर्माण केलेल्या त्वरित आव्हानांचे आम्ही मूल्यांकन करून संकटानंतरच्या काळात शाश्वत अन्न व्यवस्था सुनिश्चित करण्यासाठी ;योग्य उपाय सुचविले.

परिचय

कोविड -19च्या आधीच्या परिणामी]अर्थव्यवस्था आधीच मंदावली होती]बेरोजगारी]कमी उत्पन्न, कुपोषण आणि असमानतेच्या अस्तित्वातील समस्या - या दोन कारणांमुळे भारताला आर्थिक धक्का बसण्याची शक्यता अधिक तीव्र आहे. दुसरे म्हणजे, भारतातील मोठे अनौपचारिक क्षेत्र विशेषत: कुंपण नसलेले आहे. सन 2017-18 मध्ये राष्ट्रीय एकूण 466 दशलक्ष कामगारांपैकी सुमारे 91.2% (422.4 दशलक्ष) अनौपचारिक कामगार होते. लॉकडाऊन कालावधीत उत्पन्नाअभावी ही शेती, स्थलांतरित आणि इतर कामगार फारसा फटका बसतील.

येथे, शेती, पुरवठा साखळी, अन्न आणि पोषण आणि रोजीरोटीच्या गोष्टींवर होणाऱ्या संभाव्य प्रभावांवर लक्ष केंद्रित करूया.

कोविड -19च्या आसपास सुरू असलेल्या आरोग्याच्या संकटाचा परिणाम सर्व स्तरातील लोकांवर झाला आहे. या आजाराने पीडित लोकांचे जीवन तसेच त्यांचे संरक्षण करणारे राष्ट्रांचे प्राधान्य आहे. कोरोना विषाणूच्या हल्ल्यामुळे अभूतपूर्व परिस्थिती निर्माण झाली तेव्हापासून सरकार कृतीमध्ये उतरले आहेत. प्रारंभीच्या टप्प्यात एप्रिलच्या मध्यापर्यंत भारताने तीन आठवड्यांच्या देशव्यापी लॉकडाऊन जाहीर केले, त्यानंतर विषाणूच्या संसर्गाचे समाधानकारक नियंत्रण मिळविण्यासाठी वाढविण्यात आली.

समस्यांची यादी

याक्षणी शेतीतील समस्या प्रामुख्याने संबंधित आहेत (अ) कामगार उपलब्धता आणि (ब) वाहतुकीच्या तसेच बाजाराच्या कारभारामुळे उत्पादनांसाठी बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करण्यास असमर्थता.

कामगारांच्या अनुपलब्धतेमुळे बऱ्याच भागांमध्ये कामकाजास दुखापत झाली आहे. भात आणि गहू याप्रमाणे कापणीसाठी तंत्रज्ञानाची तैनात करण्याची शेतीतील काही भाग तुलनेने अधिक उष्णतारोधक असतात कारण त्यांना बऱ्याचदा मॅन्युअल श्रमांवर अवलंबून रहावे लागत नाही. तांदळासाठी मेकॅनिकल हार्वेस्टर्सच्या वाढत्या वापराने सद्य परिस्थितीत मदत केली आहे, जरी त्यांचे आंतरराज्यीय हालचाली कठोरपणे कमी करण्यात आल्या आहेत.

तथापि, व्यावसायिक पिकांवर मोठ्या प्रमाणात फटका बसला आहे कारण ते प्रवासी कामगारांवर अधिक अवलंबून आहेत. परिणामी, परप्रवासी कामगारांच्या कमतरतेमुळे पिके घेण्याकरिता रोजंदारीत मोठी वाढ झाली आहे. बऱ्याच भागात ही वाढ टक्क्यांपर्यंत वाढली आहे. यामुळे उत्पादकांना अडथळा निर्माण झाला आहे कारण वाहतूक थांबविणे आणि सीमा बंद करण्यासह बाजारपेठेतील प्रवेश नसल्यामुळे किंमती खाली कोसळल्या आहेत. हे शहरी

भागातून परप्रांतीय कामगार घरी परताव्याच्या क्षेत्राच्या विपरित आहे आणि यामुळे शेतीच्या वेतनात घट झाली आहे.

विशेषत: कृषी उत्पादकांना नेहमीच्या एक तृतीयांश किंवा संपूर्ण तोटा उत्पादनाच्या उत्पन्नावर चांगला फटका बसतो. बऱ्याच जिल्ह्यांमध्ये, वाणिज्य पिकांमध्ये आंतरराज्यीय व्यापार किंवा शहरी भागाच्या जवळील बाजारपेठ प्रवेश आणि चांगल्या किंमती प्रदान करतात. हे बहुतेकदा थेट राज्य समर्थनाऐवजी वैयक्तिक शेतकऱ्यांच्या पुढाकाराने होते. कांदा, कापूस, आंबा, अंतर्देशीय मत्स्यपालन, फुले व भाज्या या पिकांच्या बाबतीत असेच घडते. कामगार खर्च आणि वाढ न झाल्याने शेतकरी मोठ्या प्रमाणात नुकसान करीत आहेत आणि म्हणूनच पिके शेतात पडून राहू शकतात, ही एक चांगली गोष्ट आहे. ' स्टॉप-लॉस 'यंत्रणा. ज्यांनी संपूर्ण तोटा टाळला असेल त्यांनी घरातील देखभाल किंवा जमीन भाड्याने द्यायचा खर्च भागवण्यासाठी केवळ पैसे खर्च केले.

संभाव्य कमतरता

याचा त्वरित निकाल लागल्याने पिकाच्या पद्धतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाल्यामुळे भाजीपाला व इतर व्यावसायिक पिकांच्या किंमतीत होणारी वाढीबाबत सरकारने कंटाळवाणे व सावध केले पाहिजे. धान आणि गहू मधील मोठ्या बफर साठ्यांचा अर्थ असा आहे की कमी हंगामा झाल्यामुळे धान्य पिकांची कमतरता संभवत नाही. व्यावसायिक पिके आणि भाज्यांचे प्रकरण अधिक गुंतागुंतीचे आहे. या लागवडीचा निर्णय मागील हंगामात मुख्यत्वे वसूलीच्या दरावर अवलंबून असतो. परतावा घसरल्याचा अर्थ असा आहे की शेतकरी दुसऱ्या पिकाकडे जाण्याची शक्यता आहे ज्यायोगे पुरवठा गतिशीलता आणि त्यातील किंमतींमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल होईल. याचा परिणाम अन्नधान्य चलनवाढीवरही होऊ शकतो.

वाढत्या लोकसंख्येसह, भारतात अन्नाच्या मागणीत अनुरुप वाढ झाली आहे. तथापि, हरित क्रांतीच्या नकारात्मक बाहयत्वांचा, विशेषत: पर्यावरणीय व्यापार आणि मुख्य अन्नधान्य कट्टरतावाद याची जाणीव झाली. जेणेकरून आहार अधिक वैविध्यपूर्ण असेल अशा पौष्टिक

लक्ष केंद्रित असलेल्या योग्य मॉडेलवर स्विच करणे योग्य आहे. एक कोविडनंतरची परिस्थिती निरोगी लोकसंख्येसाठी विद्यमान अन्न आणि कृषी धोरणे पुन्हा नव्याने आणण्याची अनोखी संधी देते.

आकस्मिक योजनेची आवश्यकता

जगाला पोसण्याचे काम करीत असताना, अनेक कृषी कामगार गरीबी आणि अन्नाच्या असुरक्षिततेपासून स्वत: ला उचलू शकले नाहीत. (साथीचा रोग) सर्वत्र (साथीचा रोग) सर्वत्र (साथीचा रोग) सर्वत्र पसरले आहे, अन्नपुरवठा रोखण्यासाठी आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेवरील नकारात्मक प्रभाव कमी करण्यासाठी अन्नपुरवठा साखळींचे सतत काम करणे महत्त्वपूर्ण आहे. संबंधित आंतरराष्ट्रीय कामगार मानकांच्या अनुषंगाने कोट्यवधी कृषी कामगारांच्या रोजीरोटी आणि कामकाजाच्या परिस्थितीस समर्थन देण्यासाठी समन्वित धोरणात्मक प्रतिसाद आवश्यक आहेत.

लॉकडाउन संपल्यानंतर समस्या संपणार नाहीत. उलटपक्षी, नवीन शेती पेरणीच्या हंगामाच्या प्रारंभाच्या वेळी ते अधिकच वाढलेले असण्याची शक्यता आहे. सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे शेतकऱ्यांना सर्वात जास्त महत्त्वाचे म्हणजे कमीतकमी औपचारिक बँकिंग क्षेत्राकडून कर्ज घेतलेल्यांसाठी त्यांचे पीक कर्ज आणि सुवर्ण कर्ज परतफेड करण्याची समस्या. एप्रिल ते मे दरम्यान पीक कर्जाची परतफेड केली जाते आणि नवीन हंगाम सुरू झाल्यावर नवीन कर्ज दिले जाते अलीकडील भाव कोसळण्याचा अर्थ असा आहे की शेतकरी मोठ्या प्रमाणात नुकसान करीत आहेत आणि त्यापैकी बहुतेक कर्ज आधीच कर्जबाजारी आहेत आणि त्यामुळे त्यांचे परतफेड करण्याचे साधन नसण्याची शक्यता आहे.

असे करण्यात कोणत्याही अयशस्वी होण्याचा अर्थ असा आहे की नवीन हंगामासाठी त्यांना अनौपचारिक क्षेत्राकडून उच्च व्याज दराने पैसे घेण्यास भाग पाडले जाईल. म्हणूनच, कर्जाचे फेरबदल करण्याचा विचार करण्याचा सरकारला सल्ला देण्यात येईल ज्यामध्ये विद्यमान कर्जे तीन वर्षांच्या कालावधीत देय असलेल्या दीर्घ मुदतीच्या कर्जात रूपांतरित केली जातात. इतर

कृषी साधनांना पाठिंबा देण्याच्या स्वरुपात सरकारी पाठिंब्याचीही अधिक गरज आहे. कोणत्याही प्रकारचा दिलासा न मिळाल्यास शेती संकट आणखीनच बिघडेल.

शिफारस

1.भारत सरकारने आता पोषण (अन्न व्यतिरिक्त) - सुरक्षा आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे (शेतीची उत्पादकता वाढविण्याऐवजी) वर आपले लक्ष केंद्रित केले आहे. योग्य कार्यक्रम आणि प्रोत्साहन देऊन ग्राहकांचे वागणे बदलणे यापूर्वी अजेंडे आहे. हे सर्व होण्यासाठी, गहू आणि तांदूळ या दोन मोठ्या मुख्य गोष्टींना अनुकूल असलेल्या धोरणात्मक प्रोत्साहनांचा सध्याचा लँडस्केप बदलला पाहिजे. शेतीविषयक धोरणे बनवताना, कोविडनंतरच्या परिस्थितीत भारतातील अन्न प्रणालीच्या परिवर्तनासाठी या आवश्यक गोष्टी समाविष्ट केल्या पाहिजेत.

2.Covid-19साथीच्या लॉकडाउनच्या पार्श्वभूमीवर इंडियन चेंबर्स ऑफ कॉमर्स अँड इंडस्ट्री (एफआयसीसीआय) ने रब्बी हंगामाची प्रभावी खरेदी व साठवण आणि खरीप पेरणी जवळ जाण्याची शिफारस केली आहे. देशव्यापी लॉकडाऊनने देशभरातील रब्बी पिकांचे पीक उधळले आहे.

3.सरकार पोलिसांनी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की जे लोक आपले उत्पादन मंडपात आणतात किंवा जिथून विक्री करता येईल अशा ठिकाणी त्यांना मदत करतात. यात किरकोळ दुकाने तसेच शहरी भागात उत्पादन विक्री करणाऱ्या पथ विक्रेत्यांचा समावेश आहे. सर्व खाद्यपदार्थांच्या शहरी भागात सहज वाहतुकीस परवानगी दिली जाणे आवश्यक आहे

4. (Warehousing Development regulatory Authority) नोंदणीकृत गोदामे किंवा कोल्ड स्टोअरेजमध्ये छोट्या व सीमांतिक शेतकऱ्यांकडून सहा महिन्यांच्या साठ्यासाठी घेतलेला साठा शुल्क ज्यासाठी ईएनडब्ल्यूआर (इलेक्ट्रॉनिक स्वरुपात बोलणीयोग्य गोदाम पावती) देण्यात आले आहेत, त्यांची काळजी घ्यावी.

संदर्भः-

1.https://www.deccanherald.com/opinion/covid-19-impact-on-agriculture-varied-and-devastating-828390.html

2..https://www.cgiar.org/news-events/news/containing-covid19-impacts-on-indian-agriculture/

3.https://www.ilo.org/sector/Resources/publications/WCMS_742023/lang--en/index.htm

4.https://www.preventionweb.net/news/view/71330

८

वैश्विक महामारी कोरोना विषाणू : भारतीय अर्थव्यवस्थे वरील विविधांगी परिणाम व त्यावरील उपाय

- गणेश तम्मा जाधव

प्रस्तावना :

कोरोना विषाणू (covid - 19) ही एक वैश्विक महामारी आहे. अनेक विश्लेषक याला जैविक युद्ध असे संबोधतात तर अर्थतज्ज्ञ जेम्स मिडवे यांच्या म्हणण्यानुसार "कोरोनाची तुलना युद्धाशी होत असली तरी युद्धकाळात अर्थव्यवस्थेची जी रणनिती असते ती आता वापरात येणार नाही" कारण युद्धकाळात उत्पादन व उत्पादकता वाढते. परंतु आता या कोरोना बाधित स्थितीत उत्पादन करणे कठीण आहे. या कोरोना विषाणूंच्या प्रादुर्भावामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेचा विकासदर सुमारे २% ने कमी होणार आहे. अशाप्रकारे विषाणूंचा प्रादुर्भाव वाढत गेला तर जगात सन १९२९ च्या महामंदी पैक्षाही भयंकर मोठ्या मंदीची परिस्थिती जगासमोर निर्माण होऊ शकते. थॉमस माल्थस यांच्यामते 'लोकसंख्यावाढ ही नजीकच्या किंवा नंतरच्या काळात दुष्काळ आणि रोगराई किंवा महामारीने नियंत्रित होते. याला ' माल्थस आपत्ती ' (multhution catastrophe) असे म्हणतात. तस गेल्या ४०० वर्षापासुन दर १०० वर्षानी एक महामारी या जगात डोके वर काढते यामध्ये १७२० सालचा प्लेग, १८२० मध्ये कॉलरा तर १९२० सालचा स्पैनिश फ्ल्यू आणि आता तब्बल १०० वर्षांनी २०२० मध्ये आलेला कोरोना विषाणू यामुळे जगातील अविकसित, विकसनशील तसेच विकसित देश देखील प्रभावित झाले आहेत व याविषाणूंचा विळखा त्यादेशांच्या ढासळत्या अर्थव्यवस्थेचं कारण बनलं आहे.

आपल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवरही याविषाणूंचा दूरोगामी परिणाम होत आहे किंबहुना पुढील काळात होईल. यापुर्वीच भारतीय अर्थव्यवस्थेही सततच घसरता स्थुल देशांतर्गत उत्पादनाचा दर (GDP rate) आणि देशातील चलन फुगवट्याची समस्या म्हणजेच 'stagflation' अशा दुहेरी संकटातून जात होती. अशातच कोरोना विषाणूंच्या प्रादुर्भावामुळे देशात लागु झालेल्या लॉकडाऊन मुळे देशातील उत्पादनघट, वाढता सरकारी खर्च, क्रय शक्तीचा अभाव, बेरोजगारी, कमी झालेल्या पैशांच्या चक्रीयप्रवाहाची समस्या, महसुली तूट, घटते राष्ट्रीय उत्पन्न व उद्योग आणि शेती क्षेत्राचे नुकसान यांचा भारतीय अर्थव्यवस्थे वर विपरीत परिणाम होत आहे. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी काही ठोस, अल्पकालीन वा दिर्घकालीन उपायांचा विचार करावा लागेल.

- **अध्ययनाची कक्षा :**

कोरोना विषाणू महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांच्या प्रमुख घटकांचा अभ्यास करणे.

- **अध्यायनाची उद्दिष्टे :**

(१)कोरोना विषाणूंच्या महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

(२) कोरोना विषाणूंचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांवर उपायात्मक विश्लेषण व अध्ययन करणे.

- **संशोधन पद्धती:**

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहण्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. यासाठी मासिक, वृत्तमान पत्रे, आणि इंटरनेट इत्यादींच्या माध्यमातून माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.

- **कोरोना विषाणू म्हणजे काय?**

कोरोना विषाणू हा शब्द मुळ लॅटिन भाषेतील 'कोरोना' ह्या शब्दा पासून ज्याचा अर्थ मूकुट किंवा पुष्पहार असाही होतो. कोरोना विषाणू हे आकाराने मोठे असून त्याचा आकार (१२०-१६०mm) आहे. कोरोना विषाणूंचा प्रादुर्भाव हा प्राणी किंवा पक्षांना होतो मानवी प्रादुर्भाव हा तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा हा विषाणू मानवी स्थितीला अनूकरण करून होतो मानवी प्रादुर्भाव हा कोरोना च्या सहा प्रकारच्या विषाणू मुळे होतो. कोरोना विषाणू पहिल्यांदा १९३० च्या दशकात सापडला होता. आणि याचा कहर तब्बल ९० वर्षानंतर संपूर्ण जगाला भोगावा लागत आहे.

- **कोरोना विषाणूंचा भारतीय अर्थ व्यवस्थेवर होणारा परिणाम :**

१. स्थुल देशांतर्गत उत्पादन (GDP)

कोरोनाच्या संकटाचा परिणाम जगभरातील आर्थिक घडामोडीवर झाला आहे. विशेषतः भारताचा स्थुल देशांतर्गत उत्पादनाचा दर हा गेल्या आर्थिक वर्षाच्या शेवटच्या दोन तिमाहीत घसरत राहीला होता. देशात आर्थिक विकासाचा दर कोरोना विषाणूंचा प्रादुर्भाव होण्यापूर्वी तो ४.५% राहिल असे भाकित करण्यात आले होते. परंतु काही अर्थ तज्ज्ञांनी हा विकास दर २.५% पर्यंत खाली येईल. असे सांगितले आहे. तर विषेश म्हणजे मुडीजने भारतातील वाढता कोरोना विषाणूंचा प्रादुर्भाव पाहुन आगामी

आर्थिक वर्षात आर्थिक विकासाचा दर हा नकारात्मक किंवा शून्य असु शकतो. असे म्हटले आहे. हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला खुप हानिकारक आहे. मागील आर्थिक वर्षाचा भारताचा विकास दर ४.२% इतका नोंदविण्यात आला होता. तर २०२०-२१ च्या आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीत ०% जीडीपी व त्यामुळे आगामी काळात याचे दिर्घकालीन परिणाम दिसून येतील. हा आर्थिक विकासाचा दर गेल्या ४५ वर्षातील निचांकी वर गेला आहे. २०२०-२१ मध्ये भारताचा आर्थिक विकासचा दर ०.८% रहिल असा अंदाज वर्तविण्यात आला आहे.

२. बेरोजगारी

कोरोना विषाणूंच्या प्रादुर्भावामुळे संपूर्ण जगात बेरोजगारीचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाला आहे. यापूर्वी भारतात २०१६ मध्ये चलन निश्चिलीकरण व २०१७ मधील वस्तु व सेवाकर (GST) चा फटका हा प्रामुख्याने अर्थव्यवस्थेत उद्योग क्षेत्राला बसला होता. त्यामुळे बऱ्याच उद्योग संस्था या बंद देखील पडल्या. त्यामुळे बराच बेरोजगारीचा दर वाढला होता. कोरोना विषाणूंच्या प्रादुर्भावा पुर्वी भारतात बेरोजगारीचा दर जवळजवळ २३% पर्यंत वाढला होता. मार्च २०२० मध्ये हा दर ८.७४% इतका होता. विशेष म्हणजे भारतात ४०% मजुर हे असंघटित क्षेत्रात काम करतात. या कामगारांची व मजुरांची कामाची कोणतीही हमी नसते. भारतात मे अखेर बेरोजगारी चा दर २३.५५% पोहोचला आहे. तसेच महाराष्ट्र राज्यचा बेरोजगारीचा दर हा २०.९% पर्यंत वाढला आहे. भारतात कोरोना विषाणूंच्या प्रादुर्भावामुळे वाढणारा लॉकडाऊन व त्यामुळे उद्योग संस्थाचे होणारे नुकसान भरुन काढण्यासाठी मजुरांच्या वेतनात किंवा कामगारांच्या संख्येत कपात केली जात आहे. त्यामुळे भारतात मोठ्या प्रमाणात आगामी काळात बेरोजगारी निर्माण होईल. हे एक कोरोनानंतर (After Corona) भारता समोरील मोठ आव्हान राहणार आहे.

३. कर संकलन

कोरोना साथीच्या उद्रेकाचा भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर सर्वात पहिला मोठा परिणाम दिसून आला तो म्हणजे वस्तु व सेवा करातून...! वस्तु व सेवाकर हे मागील पाच महिन्यांचा निचांक गाठणारा दिसून आला आहे. कोरोना विषाणूजन्य साथीला प्रतिबंध म्हणून २४ मार्चच्या मध्यरात्री पासून देशव्यापी टाळेबंदी लागू करण्यात आली पण कोरोना साथीच्या धसक्याने एकंदर ग्राहक व खरेदीदारांच्या भावनांना ग्रासले. त्यामुळे २०२० च्या मार्च महिन्यात ९५,५९७ कोटी रूपयांचे जीएसटी कर संकलन झाले आहे. हे गेल्या आर्थिक वर्षाच्या मार्च महिन्यातील संकलनाच्या तुलनेत ते ८% इतके घटले आहे. तो २०१९ मार्च महिन्यात जवळजवळ १,०६,५७७ कोटी इतका होता तर एप्रिल महिन्यात २०२० मध्ये वस्तु व सेवाकर संकलन ७०% घटले आहे. तो एप्रिल महिन्यात वस्तु व सेवाकर संकललनाचा इतर एकुण करातील वाटा वगळता ३४,३०० कोटी इतका

आहे. तोच गेल्यावर्षी २०१९ च्या महिन्यात १,१३,८६५ कोटी इतका जमा झाला होता. अशा पद्धतीने मे २०२० मध्ये जीएसटी संकलनातील वाटा थोडाफार वाढण्याची शक्यता आहे परंतु हे महसूली तुटीचे प्रमुख कारण आहे यामुळे महसूली तुट आगामी काळात वाढण्याची शक्यता आहे.

४. वाहन क्षेत्र

वाहन क्षेत्रावर कोरोनाच्या पुर्वी पासुनच मंदीचे सावट घोगांवत होते. व नवीन आर्थिक वर्षापासून कालबाहय झालेले बी.एस-४ मानक बंद झाले. त्यामुळे मदांवलेल्या वाहन क्षेत्रात कोरोनाच्या वाढत्या फैलावाने आणखीनच दणका दिला आहे. देशातील वाहन विक्रीमध्ये गेल्यावर्षीच्या तुलनेत मोठी घट झाली आहे. बी. एस-६ मानकातील वाहनांच्या वाढत्या किंमती व कोरोना मुळे बंद झालेल्या उद्योगांमुळे वाहन मागणीत मोठ्या प्रमाणात घट झाली. त्यामध्ये मारुती सुझुकीला गेल्या वर्षीच्या तुलनेत ५१% घट सोसावी लागली आहे. तर प्रामुख्याने वाणिज्य वाहन विक्रीत आघाडीच्या स्थांनावर असलेली टाटामोटारच्या वाहन विक्रीत ही तब्बल ८७% घसरण झाली आहे. ह्युंडाई मोटारीच्या कार विक्रीतील घट ४७% तर एसयुव्ही प्रकारातील वाहनतळ आग्रस्थानी महिंद्रा अँड महिंद्राच्या गेल्या वर्षीच्या विक्रीच्या तुलनेत ८.८% तुट सोसावी लागली आहे. व याचाच परिणाम म्हणून वाहन क्षेत्रातील १.५ ते २.० लाख लोकांनाच्या रोजगारांची कपात या क्षेत्रात करण्यात आली आहे. त्यामुळे वाहन क्षेत्रातील सध्याच्या बेरोजगारीचा वाटा जास्त आहे.

५. कृषीक्षेत्र :

कोरोना विषाणूंच्या प्रादुर्भावामुळे कृषी क्षेत्रावर विपरीत परिणाम झाले आहेत. लॉकडाऊनमुळे देशातील कृषी माल हा शेतात पडुन राहीला. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान झाले आहे. अन्नधान्य पुरवठा, बाजारातील अनिश्चितता व कृषी उत्पादनावर नकारात्मक परिणाम झाले आहेत. गेल्या आर्थिक वर्षात जवळजवळ कृषी क्षेत्राचा जीडीपी दर ९.७% इतका होता. परंतु मात्र यावर्षी रब्बी पिके शेतात पडुन राहील्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात घट झाली आहे. व त्यांचा कर्ज बाजारीपणा वाढीस लागला आहे. विशेष म्हणजे भारताच्या एकूण जीडीपीच्या १५% वाटा हा कृषी क्षेत्राचा असतो. परंतु तो येत्या अर्थिक वर्षात जीडीपीत शेतीक्षेत्राचा वाटा हा ९% पर्यंत खाली येणार असल्याचे सांगण्यात आले आहे. त्यासोबत केळी, द्राक्षे, संत्री व आंबा अशा फळबाग उत्पादकांचा माल देखील बाजार पेठेतील घटती मागणी, वाहतूक व दळणवळणांतील अपुऱ्या सोई या मुळे माल शेतात पडुन राहुन या शेतकऱ्यांना मोठे नुकसान सहन करावे लागले आहे.

६. मागणीच्या अभावाचा परिणाम

कोरोना विषाणूमुळे देशातील अर्थव्यवस्थेवर महत्त्वाचा मागणी घटीचा परिणाम झाला तो विमानवाहतूक व इतर वाहतूक बंद झाल्याने देशातील बऱ्याच मालाची ने-आण थांबली व त्यामुळे मोठय़ा प्रमाणात ईधंनाची मागणी घटली व सरकारी तिजोरीत जमा होणारा निधी कमी झाला याच बरोबर देशांतर्गत वाहतूक आतंरराज्य वाहतूक लॉकडाऊन बंद झाली तसेच बेरोजगारीचे प्रमाण वाढल्याने लोकांची उपभोग्य वस्तु साठीची मागणी घटली. मानवी वाहतूक बंद असल्यामुळे पर्यटन क्षेत्रातुन येणाऱ्या उत्पन्नाला कात्री लागली त्यामुळे देशातील एकूण वस्तु बाजारातील मागणीवर परिणाम झाला भारतीय अर्थव्यवस्था कोरोना विषाणूने प्रभावित होण्यापूर्वीचा उत्पादित माल साठवणूकग्रहात पडुन राहिला नाशवंत मालाचे नुकसान झाले तर टिकाऊ वस्तुंच्या दळणवळणांचा प्रश्न निर्माण झाला. व वाहतुकीचा खर्च ही वाढला याचा उलट परिणाम वस्तुंच्या किंमत वाढीवर झालेला दिसून येतो. त्यामुळे पुन्हा काही वस्तुंच्या किंमती वाढल्यामुळे त्या वस्तूच्या मागणीत घट होत गेली आहे.

७. पुरवठा साखळीतील अढथळा

उद्योगधंदे, व्यवसाय विविध कंपन्या या कोरोनाच्या प्रादुर्भावामुळे अडचणीत सापडले याचे मुख्य कारण होते ते म्हणजे लॉकडाऊन वा बंद झालेली वाहतूक, कच्च्या मालाच्या पुरवठ्याचा अभाव, कामगारांच्या आरोग्याचा प्रश्न यामुळे कंपन्यांना आपले उत्पादन बंद करावे लागले. बाजारात वस्तूंची मागणी ग्राहकांकडून घटल्यामुळे विक्रीजन्य उत्पादनात वाढ या मुळे उद्योग व व्यवसाय हे दुहेरीसंकटात सापडले तरीही उत्पादकाला करावा लागणारा खर्च त्यात कामगारांच्या वेतनावरील खर्च हा मोठा बोजा उत्पादकांवर पडला आहे. यातून झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी वेतन कपात किंवा कामगार कपात असे उपाय उद्योजकांकडून वापरले जात आहेत. अशातुनच भारतातील जवळजवळ १४ लाख लोकांचा रोजगार गेला आहे. पुढील काळात बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात वाढण्याचा धोका आहे. वरील सर्व घटकामुळे पुरवठ्याच्या साखळीत बाधा येऊन पुन्हा उत्पादनातील घट व राष्ट्रीय उत्पन्नातील घट यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर दिर्घकालीन परिणाम होत आहेत.

➢ **कोरोनानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या अल्पकालीन व दिर्घकालीन परिणामावरील उपाययोजना**

- जगातील सर्व अर्थव्यवस्थे मध्ये जागतिक संस्थानी मध्यस्थी करून विकसनशील, विकसित व अविकसित अर्थव्यवस्थासाठी वैश्विक किमान वेतन म्हणजे UBI ठरवावे.
- भारतातील मोठ्या व मेट्रो सिटीजमध्ये असलेल्या सेवाक्षेत्रातील कामगारांचे नेहमीसाठीच घरातुन कामाला प्राधान्य द्यावे त्यामुळे सार्वजनिक वाहतूकीवरील

ताण, पर्यावरणातील प्रदुषण आणि असे साथीचे रोग याचा प्रादुर्भाव कमी करण्यासाठी या उपायांचा विचार करावा.

- भारतीय अर्थव्यवस्थेतील वाढत्या बेरोजगारीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी शक्यत्या उपयोगात श्रम – प्रधान तंत्रज्ञानाचा वापर करावा.
- भारतीय अर्थव्यवस्थेत जवळजवळ ८०% मजुर हे असंघटित क्षेत्रात व आठवडी किंवा दिवसांच्या वेतनावर काम करणारे मजुर आहेत यांच्या क्रयशक्ती वाढ करणे आवश्यक आहे.
- भारतातील सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना पुढील आर्थिक वर्षात कर सवलती व विविध धोरणात्मक उपाय व अनुदाने द्यावीत.
- केंद्र सरकारने निर्यातक्षम उत्पादनातील उद्योगांना विशेष मदत करून प्रोत्साहन देणे.
- भारताने विदेशी कंपन्यांना आपल्याकडे उद्योग करण्यासाठी विज सवलत, जमीन अधिग्रहण व करसवलती अशा आकर्षक मदती द्याव्यात आणि थेट परकीय गुंतवणुकीला प्रोत्साहन द्यावे.
- शेतकऱ्यांना थेट रास्त धान्य दुकानामार्फत पेरणी साठी बी-बियानाची व खताची किमान दरात वाटप करावे व कर्जमाफी ही देण्यात यावी.
- भारतात रोजगारनिर्मिती वाढवण्यासाठी उच्चस्तरीय आयोगाची नियुक्ती करावी की जे केंद्र व राज्यांना आवश्यक ते उपाय सुचवतील.
- भारतात औषध निर्मिती क्षेत्राला सक्षम बनवण्यासाठी स्वतंत्र निधीची तरतूद करावी व संशोधनासाठी विशेष प्रोत्साहनात्मक उपाय करावेत.

➢ **समारोप**

कोरोना विषाणू (covid - 19) हा एक रोग व वैश्विक महामारी आहे. आज याने देशालाच नाही तर संपूर्ण जगाला वेटिस धरले आहे. यामध्ये अविकसित, विकसनशील व विकसीत देशाच्या अर्थव्यवस्थेला देखील धक्का पोहोचला आहे. सर्व देशांच्या अर्थव्यवस्था सुधारण्याचे व पुर्वपदावर आणण्याचे मोठे आव्हान जगासमोर आहे. त्यात चीन, जपान, जर्मनी आणि अमेरिका अशा बलाढ्य अर्थव्यवस्थाचा समावेश होता. तसेच आशियातील तिसऱ्या क्रमांकाची समृद्ध अर्थव्यवस्था म्हणून आपल्या भारताकडे पाहिले जाते. चीनच्या वुहान शहरातून मानवी व्यक्तींना प्रभावित करत संपूर्ण जगात प्रसारित झालेला कोरोना विषाणूंचा पहिला रुग्ण भारतात केरळ राज्यात ३० जानेवारी २०२० ला सापडला होता. आजही संख्या मे अखेर १ लाख ९१ हजारांवर येऊन पोहोचली आहे. भारतात जवळजवळ २ महिने ८ दिवसांपासून लॉकडाऊन असुनही कोरोना विषाणूंचा प्रादुर्भाव वाढत आहे. यामध्ये रूग्णाचे आरोग्य संभाळण्यावर विशेष लक्ष दिले जात आहे. परंतु त्याच बरोबर आर्थिक अडचणी व आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. यावरील सर्व घटकांचा दिर्घकालीन अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होत आहे. त्यामुळे

भारतासारख्या लोकसंख्येने मोठ्या असलेल्या देशाला आरोग्य सेवा सोबतच देशाचा आर्थिक गाडा हाकण्यासाठी लागणाऱ्या ठोस, सुटसुटीत व सरळ अशा आर्थिक धोरणाचा विचार करून ते अर्थव्यवस्थेत पारदर्शकपणे अवलंबावी लागतील यामध्ये रोजगारनिर्मिती, शेतीचा शाश्वत विकास, सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना उभारी देणे व यासोबतच भाववाढीवर नियंत्रण ठेवणे. ही भारतीय अर्थव्यवस्थे समोरील आव्हाने आहेत. अशाप्रकारे आपणांस कोरोना विषाणूंच्या प्रादुर्भावाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम, विविध उपाय व आव्हानांचा दृष्टीक्षेप घेता येतो.

- **संदर्भसुची :**

(१) श्री. रजंनकोळंबे, (तेरावी आवृत्ती २०१९), भारतीय अर्थव्यवस्था (मराठी), भगीरथ प्रकाशन. पुणे, पान. क्र- ९६.

(२) योजना मासिक, मे २०२० (इंग्रजी), पान.क्र- ११.

(३) टाईम्स ऑफ इंडिया, २७ मे २०२०,(इंग्रजी), पान .क्र-१७.

(४) इॅकोनोमिक्स टाईम्स, ८ मे २०२०,(इंग्रजी) पान. क्र-९.

(५) लोकसत्ता वर्तमानपत्र (मराठी), ३० मे २०२०, पान. क्र-१२.

(६) लोकसत्ता वर्तमानपत्र (मराठी), ८ मे २०२०, पान क्र- १०.

(७) लोकसत्ता वर्तमानपत्र (मराठी), २५ एप्रिल २०२०, पान. क्र-१२.

(८) लोकसत्ता वर्तमानपत्र (मराठी), ३० एप्रिल २०२०,पान क्र-१०.

९

कोविड -१९ मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचे अध्ययन

-मयुरी वानखेडे

प्रस्तावना :

Covid-१९ हा आजार चीनमधील वुहान शहरात सर्वप्रथम दिसून आला. त्यानंतर हा आजार वाऱ्यासारखा संपूर्ण जगभरामध्ये पसरला. Covid-१९ हा एक संसर्गजन्य रोग आहे. विशेषज्ञांच्या म्हणण्यानुसार कोरोना झाल्याची लक्षणे १४ दिवसानंतर दिसायला लागतात. तर कोरोना होताना व्यक्तीला सर्वप्रथम घशामध्ये खवखवणे, त्यानंतर सुका खोकला येणे, ताप येणे, श्वास घ्यायला त्रास होणे आणि थकवा येणे इत्यादी लक्षणे दिसून येतात. वेळेमध्ये रुग्णावर इलाज नाही केल्यास, रुग्णास श्र्वसनाची समस्या होऊन रुग्ण मृत्युमुखी पडतो. या आजारामुळे जागतिक पातळीवर मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या प्रचंड आहे. २९ मे २०२० च्या आकडेवारीनुसार विचार केल्यास जागतिक पातळीवर कोरोनामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या ३,६२,३६० इतकी आहे. तर भारतामध्ये मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या ४,७०६ इतकी आहे. Covid-१९ हा आजार संसर्गजन्य असल्याने दिवसेंदिवस कोरोना लागण होणाऱ्या रुग्णांची संख्या वाढत आहे. २९ मे २०२० च्या आकडेवारीनुसार विचार केल्यास जागतिक पातळीवर कोरोरोनाची लागण झालेल्यांची संख्या ५,९२०,०८६ इतकी आहे. तर भारतामध्ये कोरोना झालेल्यांची संख्या १,६५,७९९ इतकी आहे. कोरोना लागण होणाऱ्यांची संख्या आणि कोरोनामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या रोज दिवसेंदिवस वाढत आहे. ही वाढती संख्या कधी आणि कुठे जाऊन थांबेल हे सांगणे कठीण आहेभारतामध्ये. कोरोनावर उपाय म्हणून संपूर्ण भारतभर लॉकडाऊन करण्यात आले आहे. या लॉकडाऊनचा परिणाम विविध उद्योग, सेवा आणि कृषीवर होऊन त्याचा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला दिसून येतो. २०२० मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अंदाजित विकासाचा दर ७ टक्के पर्यंत वर्तविण्यात आला होता. मात्र

covid-१९ च्या पार्श्वभूमीवर लॉकडाऊनचा परिणाम सर्वच क्षेत्रावर होऊन आर्थिक विकासाचा दर १.५ टक्केपर्यंत घट झालेला दिसून येतो. सद्यस्थितीत सरकारच्या उत्पन्नाचे सर्व स्त्रोत बंद होऊन, सरकारला अल्प उत्पन्न मिळत आहे. याउलट सरकारचा मोठ्या प्रमाणावर खर्च होत आहे. यामुळे सरकारला तूट सहन करावी लागत आहे. लॉकडाऊन मुळे देशातील सर्व प्रकारच्या बाजारपेठा बंद आहेत. कंपन्या, उद्योगधंदे बंद आहेत. पर्यटन, हॉटेल्स बंद आहेत. देशातील विविध सेवा क्षेत्रे आणि उद्योग क्षेत्र बंद असल्यामुळे देशाला अल्प उत्पन्न, भाववाढ आणि बेरोजगारी सारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास covid-19 चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर विपरीत, नकारात्मक परिणाम झालेले दिसून आले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) अर्थव्यवस्थेतील कोणकोणत्या क्षेत्रावर covid-१९ चा कसा परिणाम झाला आहे याचे अध्ययन करणे.

२(भारतीय अर्थव्यवस्थेवर covid-१९ चे झालेल्या परिणामाचे अध्ययन करणे.

३(देशातील भाववाढ आणि बेरोजगारीची स्थिती जाणून घेणे.

४(देशातील गरीबी आणि उपासमारीची स्थिती जाणून घेणे.

५(भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती सुधारण्याकसाठी उपाय योजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके :

१) अर्थव्यवस्थेतील उद्योग, सेवा आणि कृषी या क्षेत्रावर विपरीत परिणाम झाले आहे.

२(भारतीय अर्थव्यवस्थेवर covid-१९ चे नकारात्मक परिणाम झाले आहे.

३(देशातील गरीब आणि रोजंदार व्यक्तींवर बेरोजगारीची समस्या आली आहे.

४) देशातील अल्प उत्पन्न आणि वाढत्या खर्चामुळे उपासमारीची वेळ आली आहे.

५(देशामध्ये भाववाढ आणि बेरोजगारीचे प्रमाण वाढून स्थलांतराचे प्रमाण वाढले आहे.

संशोधन पद्धत :

सदर संशोधना करिता द्वितीय संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. सदर संशोधनाकरिता मासिके, वर्तमानपत्रे, पुस्तके, साप्ताहिके, जर्नल्स आणि इंटरनेटचा वापर करण्यात आलेला आहे. इत्यादी माध्यमाद्वारे माहिती गोळा करून विश्लेषण करण्यात आलेला आहे.

covid-१९ मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम :

covid-१९ मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही प्रकारचे परिणाम झालेले दिसून येते. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या समस्या पुढीलप्रमाणे सांगता येईल :

अ) नकारात्मक परिणाम :

१. जीडीपी दरात घट :

कोरोनामुळे देशभरामध्ये लॉकडाऊन जाहीर करण्यात आले आहे. लॉकडाऊनमुळे देशातील उद्योग आणि उत्पादन प्रक्रिया बंद आहेलॉकडाऊनमुळे . जीडीपी मध्ये ५ टक्के वरून १.८७ टक्के इतकी घट झाली आहे.

२. मानवी हानी :

covid-१९ मुळे देशांमध्ये मानवी हानी प्रचंड झाली आहे. २९ मे २०२० च्या आकडेवारीनुसार जागतिक पातळीवर कोरोनामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या ३,६२,३६० इतकी आहे, तर भारतामध्ये ४,७०६ आहे.

३. बेरोजगारीची समस्या :

लॉकडाऊनमुळे अनेक कंपन्या आणि उद्योगधंदे बंद असल्याने अनेक कामगार बेरोजगार झाले आहेत. बेरोजगारीमुळे लोकांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

४. स्थलांतराच्या प्रमाणात वाढ :

लॉकडाऊनमुळे कंपन्या आणि उद्योगधंदे बंद असल्याने अनेक कामगार बेरोजगार झाले आहेत. असे सर्व कामगार मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करीत आहेत.

५. विकास दरात घट :

लॉकडाऊनमुळे देशातील सर्व उद्योग आणि सेवा क्षेत्र बंद असून, त्याचा परिणाम देशातील विकास दरावर होत आहे. विकास दरामध्ये १.५ टक्के इतका घट झालेला आहे.

६. आर्थिक हानी :

लॉकडाऊन मुळे देशातील सर्व उद्योग, व्यापार आणि सेवा क्षेत्र बंद असल्याने देशाला अब्जावधी रुपयांचा नुकसान रोज होत आहे. त्यातून देशाला मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक हानी होत आहे.

७. व्यापारात घट :

कोरोनाचा संसर्ग टाळण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यापार देशाने बंद ठेवला आहे. त्यामुळे परकीय चलन मीळणे देशाला बंद झाले आहे. त्यामुळे देशाला निर्यात अभावातुन नुकसान होत आहे.

८. सरकारी खर्चात प्रचंड वाढ :

लॉकडाऊनमुळे सर्वजण घरामध्येच बंद असल्याने सरकारला सगळ्यांना वित्तीय मदत करावी लागत आहे. कामगाराकरिता ६,७५० करोड रुपये तसेच सरकार शेतकरी आणि गरीब लोकांकरिता देखील वेगवेगळ्या प्रकारच्या पॅकेजद्वारे खर्च करीत आहे.

९. अनेक कंपन्या आणि उद्योग - धंदे बंद :

लॉकडाऊनमुळे अनेक कंपन्या आणि उद्योगधंदे बंद आहेत. त्यामुळे देशामध्ये बेरोजगारांची संख्या प्रचंड वाढली आहे. करअभावी देशाला रोज करोडो रुपयांचा नुकसान होत आहे.

१०. अल्प उत्पन्नाची समस्या :

लॉकडाऊनमुळे देशातील सर्व उद्योग आणि सेवा क्षेत्र बंद असल्याने त्यांच्याकडून मिळणाऱ्या करांमध्ये घट झाली आहे. त्यामुळे सरकारला अल्प उत्पन्नाची समस्या भासत आहे.

ब) सकारात्मक परिणाम :

covid-19 चे नकारात्मक परिणामाप्रमाणेच सकारात्मक परिणाम देखील झालेले दिसून आले आहे. असे काही सकारात्मक परिणाम पुढील प्रमाणे पाहता येईल :

१. प्रदूषणात घट :

देशभरामध्ये लॉकडाऊन असल्यामुळे देशातील प्रदूषण वाढवणारे वाहतूक, कारखाने इ. सर्व बंद आहेत. त्यातून देशामध्ये हवा, ध्वनी, मृदा आणि जल प्रदूषणामध्ये घट झाल्याचे दिसते.

२. ओझोनच्या छेदामध्ये घट :

लॉकडाऊनमुळे देशातील प्रदूषण वाढवणारे वाहतूक, कारखाने इ. सर्व बंद असल्याने प्रदूषणाचा उत्सर्जन कमी झाला आहे. त्या कारणाने ओझोनचा छेद भरत आहे.

३. आयातीत घट :

आयात जास्त राहिली तर व्यवहारशेषामध्ये तूट निर्माण करतो. आयात मर्यादित राहिला तर तो फायदेशीर ठरतो. या अनुषंगाने विचार केल्यास लॉकडाऊन काळात आयातीत घट झाली आहे.

४. ऑनलाइन आणि डिजिटल व्यापारास चालना :

लॉकडाऊनमुळे सगळ्यांना घरांमध्येच रहावे लागत आहे. त्यातून सगळेजण घरी राहून व्यवहार करणे पसंत करत आहेत. म्हणून ऑनलाइन आणि डिजिटल व्यवहारामध्ये प्रचंड प्रमाणावर वाढ झाली आहे.

५. ग्लोबल वार्मिंगमध्ये घट :

देशासमोर ग्लोबल वार्मिंगची समस्या मोठी आहे. ग्लोबल वार्मिंग लॉकडाऊनच्या काळात कमी झाल्याचे आढळते. कारण प्रदूषण वाढवणारे वाहतूक, कारखाने इ. सर्व बंद असल्याने प्रदूषण कमी झाले आहे.

६. आत्मनिर्भरतेस चालना :

लॉकडाउनच्या काळात व्यापार आयातनिर्यात बंद- असल्याने, देशाला देशांतर्गत उपलब्ध असलेल्या वस्तूंचा उपभोग घ्यावा लागत आहे. त्यातून आत्मनिर्भरतेस चालना मिळत आहे.

७. ई-लर्निंगला चालना :

लॉकडाउनमुळे शाळा, कॉलेजेस सर्व बंद करण्यात आले आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना घरीच बसून इंटरनेटद्वारे शिकवणी घ्यावी लागत आहे. त्यातून ई-लर्निंगला चालना मिळत आहे.

८. निसर्गावर सकारात्मक परिणाम :

covid-19 च्या पार्श्वभूमीवर सर्वत्र लॉकडाउन असल्याने सर्व प्रक्रिया जणूकाही थांबली आहे. त्याचा परिणामस्वरूप प्रदूषणामध्ये घट झाली आहेत्याचा सगळ्यात मोठा फायदा हा . निसर्गाला मिळत आहे.

covid-१९ संकटातून भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती सुधारण्यासाठी उपायोजना :

कोरोना (covid-१९) संकटातून भारतीय अर्थव्यवस्थेला वर आणण्याकरिता आपल्याला पुढील काही उपाययोजना पाहता येईल :

१) निर्यातीस प्रोत्साहन :

देशाने निर्यातीस प्रोत्साहन दिल्यास, निर्यातीतून देशाला परकीय चलन उपलब्ध होईल. परकीय चलनाचा वापर देशातील गुंतवणूक आणि विकासात्मक कार्य करण्यासाठी होईल.

२) स्वदेशी वापरास चालना :

जागतिकीकरणामध्ये देशाला आत्मनिर्भर होणे गरजेचे झाले आहे. त्याकरिता देशाला गुंतवणूक, उद्योग निर्मिती आणि स्वदेशीचा वापर करण्यावर भर द्यावे लागेल. देश स्वयंपूर्ण असणे हे राष्ट्र विकसिताचे लक्षण आहे.

३) रोजगार संधी उपलब्धता :

देशामध्ये सरकारने नवीन उद्योगास प्रोत्साहन देऊन देशांतर्गत रोजगार संधी उपलब्ध करून द्यावे जेणेकरून देशातील कौशल्यपूर्ण कामगार हा देशामध्येच राहील. रोजगारामुळे लोकांच्या अनेक समस्या सुटतील.

४) मेक इन इंडिया प्रकल्पाला चालना :

मेक इन इंडियाला चालना दिल्यास उत्पादन निर्मिती आणि रोजगार विकसित होऊन देश विकासाला चालना मिळेल. याद्वारे भारतीय अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदत मिळेल.

५) नवीन उद्योग स्थापनेस प्रोत्साहन :

नवीन उद्योगातून रोजगार आणि उत्पादन उपलब्ध होईल. अतिरिक्त उत्पादनाचा वापर निर्यातीसाठी करून देशाला परकीय चलन मिळेल.

६) संशोधन आणि नवीन उत्पादन प्रक्रियेस चालना :

देशामध्ये नवसंशोधनास चालना देऊन नवीन उत्पादन प्रक्रिया प्रोत्साहन देण्यात यावे. यातून बेरोजगारीची समस्या कमी होऊन समग्र पुरवठ्यामध्ये वाढ होईल.

सारांश :

covid-१९ चा फक्त भारतावरच नव्हे तर पूर्ण जगावर नकारात्मक परिणाम झालेला दिसून आला आहे. covid-19 मुळे जरी काही सकारात्मक बाबी घडल्या असल्या तरी

कोरोनामुळे जगभरामध्ये प्रचंड हानी झाली आहे. भारताबरोबरच जगातील अनेक देशांची अर्थव्यवस्था कोरोनामुळे उध्वस्त झाली आहे. हा नुकसान भरून काढण्यास देशांला अनेक वर्षे जाणार आहेत. हि विपत्ति सगळ्यांकरिता इतिहासात नोंदणीकृत ठरणार आहे. यावर मात करण्यासाठी सर्व देशांनी आवश्यकतेनुसार एकमेकास सहाय्य करावे.

संदर्भसूची :

१) महाराष्ट्र टाइम्स वृत्तपत्र
२) संपादकीय लेख - पुढारी वृत्तपत्र
३) लोकमत वृत्तपत्र
४) www.wikipedia.com

१०

Corona's Overall Impact and Awareness on the Indian Economy

-Prasad Pramod Yawalkar

INTRODUCTION :

Corona is a Contagious Disease called COVID-19. The Longest Form of COVID-19 is Corona Virus Disease - 2019. In 2019, the First Case of the Disease was found in Wuhan Province, China. Today, the Disease is rampant all over the World. The challenge of how to combat this disease is facing the whole world. At present, India ranks Third in the world in terms of disease and Maharashtra ranks First among the States in India.Due to the rising Corona outbreak, the Government has had to a Lockdown policy since March 18. Since then it has continued to Lockdown with a slight difference. So the whole system has come to a standstill.

OBJECTIVE:

1) Exploring the Impact of Corona on the Indian Economy

2) To Create Awareness so that Corona Infection does not Increase

EXPLANATION :

No Vaccine or Drug has yet been Developed against the Corona Virus. The alternative is to use lockdown and wear a mask. The deadly disease Corona has adversely affected all Sectors and Sectors of the Economy. The analysis is based on the following points.

(1) Educational Area -

The Temples of knowledge Imparting Knowledge to the students have been kept closed to prevent the spread of Corona. This is affecting young children to College Students. The school, college environment cannot be created through E-Education, the knowledge of the students will be wasted due to Non-Examination and the Students will not be satisfied with the result due to getting average marks.

(2) Impact on the Agricultural Sector -

In the period of lockdown, Even though the work in the Agricultural Sector has been going on from the beginning, the Farmers are also facing many problems. It is not possible to move farm produce from one place to another as the Transport System is closed. As a result, commodity prices are falling. Also, it is becoming difficult for the Farmers to get a fair and reasonable price.

(3) Consequences in the Industrial Sector -

The Corona Crisis is having a serious impact on the Industrial Sector. Initially, the Factories were completely shut down, which led to the closure of expenses and the closure of revenue. At present, Factories are allowed to start but due to border restrictions, it is becoming difficult to procure and transport goods. The problem of laborers has arisen as the laborers have gone to their villages.

(4) Transport Sector -

Government Transport System has been closed since the beginning of the lockdown. As a result, the revenue from Railways and Bus has been completely closed. Due to the District Ban and Internal Transport Ban, the Private Transport System is also suffering.

(5) Stress on Health System -

As the Number of Corona patients is increasing day by day, Stress is coming on the Health System. The Hospital lacks the necessary facilities for patients.

(6) Increase in Government Expenditure -

To overcome Corona, the Government has to spend a lot and all avenues of income are closed. Therefore, the Question before the Government is how to reconcile income and expenditure.

(7) Increase in Mortality Rate -

The Number of Deaths due to corona infection is high. At the same time, difficulties in accessing medical care for people suffering from other ailments, lack of transportation, fear of corona have increased the number of deaths.

(8) Inflation -

Prices of Essential Commodities have risen sharply due to the Corona Crisis. As a result, Citizens have to pay higher prices for inferior goods.

(9) Decline in Employment -

Many people have Lost their jobs due to lockdown. The question is how to living them.

(10) Inconvenience of Citizens -

Due to lockdown, citizens have to bear a lot of inconvenience. There are difficulties in getting the necessities of life. The Question is how to get to the hospital when they get sick. Hospitals are also closed in many places.

(11) Humanity is Lost -

It seems that Humanity is lost somewhere due to the Corona Disaster. Man is moving away from man. No one can go to anyone's house for happiness

or sorrow. Parent's funeral is being held mutually, kids Can't go because they are far away. The person is being returned through the door.

Awareness -

The main reason for the large increase in the number of Corona patients day by day is the indifference of the people. People are not cooperating properly with the government. Does not follow the rules. Walking out even when there is no work. Still coming in groups of people. So the infection is increasing.

Considering the intensity and severity of Corona disease, Citizens should be aware and follow Government Rules and the following things to prevent Corona from affecting to them:

1) Be aware of social distances When talking to anyone, there should be a distance of two feet.

2) Don't come together as a group.

3) Avoid going in crowded area.

4) It is necessary to wear a mask like slippers while going out.

5) Wash your hands from time to time with a sanitizer.

6) Avoid going out as much as possible.

If the Citizens follow the above, it will be possible to Overcome the Corona as soon as possible.

STAY HOME !

STAY SAFE !!

११

भारतीय अर्थव्यवस्था पर कोरोना वायरस का प्रभाव

-डॉ. जगदीश प्रेमजीभाई तंकोडरा

कोरोना वायरस का प्रकोप सबसे पहले 31 दिसंबर, 2019 को वुहान, चीन में हुआ था. अर्थव्यवस्था पर प्रभाव के बारे में विस्तार से पढ़ने से पहले, सबसे पहले कोरोना वायरस के बारे में जानते हैं.

कोरोना वायरस (CoV) वायरस का एक बड़ा परिवार है जो बीमारी का कारण बनता है. इससे आम सर्दी से लेकर Middle East Respiratory Syndrome (MERS-CoV) और Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS-CoV) जैसी गंभीर बीमारियाँ हो सकती हैं. नॉवेल कोरोना वायरस वायरस का एक नया प्रकार है जो कि अभी तक मानव में नहीं पाया गया था. हम इस तथ्य को नजरअंदाज नहीं कर सकते हैं कि चीन और दुनिया के अन्य देशों में COVID-19 के प्रकोप से वैश्विक स्तर पर आर्थिक मंदी, व्यापार, सप्लाई चैन का व्यवधान, वस्तुओं और लोजिस्टिक्स सहित अर्थव्यवस्था पर महत्वपूर्ण प्रभाव पड़ने की उम्मीद है.

भारतीय अर्थव्यवस्था पर कोरोना वायरस का प्रभाव

आयात में, चीन पर भारत की निर्भरता बहुत बड़ी है. शीर्ष 20 उत्पादों में से (एचएस कोड के दो अंकों में) जो भारत दुनिया से आयात करता है, चीन उनमें से अधिकांश में एक महत्वपूर्ण हिस्सेदारी रखता है.

भारत का कुल इलेक्ट्रॉनिक आयात यानी लगभग 45% चीन पर निर्भर है. लगभग एक-तिहाई मशीनरी और लगभग two-fifth कार्बनिक रसायन जिन्हें भारत दुनिया से खरीदता

है, चीन से आते हैं? मोटर वाहन भागों और उर्वरकों के लिए भारत के आयात में चीन की हिस्सेदारी 25% से अधिक है. लगभग 65 से 70% सक्रिय फार्मास्युटिकल सामग्री और लगभग 90% मोबाइल फोन चीन से भारत में आते हैं. इसलिए, हम कह सकते हैं कि चीन में कोरोना वायरस के प्रकोप के कारण, चीन पर आयात निर्भरता का भारतीय उद्योग पर महत्वपूर्ण प्रभाव पड़ सकता है. परन्तु अब चीन में हालात सुधर रहे हैं तो हो सकता है की आने वाले समय में कुछ बदलाव देखने को मिले.

COVID-19 से लड़ने के लिए वेंटीलेटर महत्वपूर्ण क्यों हैं?

निर्यात के मामले में, चीन भारत का तीसरा सबसे बड़ा निर्यात साझेदार है और लगभग 5% हिस्सेदारी रखता है. इसका असर निम्नलिखित क्षेत्रों में भी हो सकता है जैसे कि जैविक रसायन, प्लास्टिक, मछली उत्पाद, कपास, अयस्कों, इत्यादि.

हम यह भी अनदेखा नहीं कर सकते हैं कि अधिकांश भारतीय कंपनियां चीन के पूर्वी भाग में स्थित हैं. चीन में, भारत की लगभग 72% कंपनियां शंघाई, बीजिंग, ग्वांगदोंग, जियांग्सू और शानदोंग जैसे प्रांतों में स्थित हैं. विभिन्न क्षेत्रों में, ये कंपनियां औद्योगिक निर्माण, विनिर्माण सेवाओं, आईटी और बीपीओ, लॉजिस्टिक्स, रसायन, एयरलाइंस और पर्यटन सहित काम करती हैं. अब वहां पर COVID-19 को लेकर हालात सुधर रहे हैं और चीन फिर से ट्रैक पर आ रहा है तो देखा जाए कुल मिलाकर, उद्योग में कोरोना वायरस का प्रभाव मध्यम होगा.

कुछ विशेषज्ञों, अर्थशास्त्रियों और नीति निर्माताओं के अनुसार ये कुछ प्रभाव हो सकते हैं:

- कोस डाउन शटर के रूप में आर्थिक गतिविधि का नुकसान.
- लोगों को नौकरी खोने के कारण आय का नुकसान.
- वैश्विक बंद के कारण निर्यात में गिरावट.
- कई क्षेत्रों में उत्पादन में व्यवधान (disruption).

- FY21 की जीडीपी वृद्धि में 1 प्रतिशत की कमी आ सकती है.

डन एंड ब्रैडस्ट्रीट (Dun & Bradstreet) के नवीनतम अर्थव्यवस्था पूर्वानुमान के अनुसार, मंदी की स्थिति में आने वाले देशों और दिवालिया होने वाली कंपनियों में प्रवेश करने की संभावना बढ़ गई है और भारत वैश्विक मंदी से "विघटित" रहने की संभावना नहीं है.

अरुण सिंह, मुख्य अर्थशास्त्री डन और ब्रैडस्ट्रीट इंडिया ने कहा, "चीन के अलावा, अन्य वैश्विक विनिर्माण केंद्रों में भी तालेबंदी की जा रही है, जिससे वैश्विक आपूर्ति श्रृंखला और वैश्विक विकास में कमजोरी बढ़ सकती है".

भारत की आर्थिक वृद्धि पर सिंह ने कहा, "भारत में 21 दिनों के लॉकडाउन को देखते हुए, भारत की जीडीपी वृद्धि हमारे FY20 के लिए 5 प्रतिशत के पहले के अनुमान से आगे मध्यम रहने की उम्मीद है और FY21 के लिए विकास अत्यधिक अनिश्चित रहेगा".

रिपोर्ट के अनुसार, वाणिज्यिक गतिविधियों और लोगों की सभाओं पर तालाबंदी और प्रतिबंध से वैश्विक और घरेलू विकास को जोरदार रूप से प्रभावित करने की संभावना है.

सिंह ने आगे कहा कि आर्थिक वृद्धि का सटीक मात्रात्मक आकलन अलग-अलग होगा और संशोधित होने की उच्च संभावना है क्योंकि प्रकोप की गंभीरता और प्रसार अनिश्चित है.

मूल्य परिदृश्य पर, मांग और उत्पादन गतिविधियों में मंदी, कच्चे तेल की वैश्विक कीमत में तेज गिरावट और अन्य प्रमुख वस्तुओं जैसे ऊर्जा, आधार धातुओं और उर्वरकों में कीमत घट जाएगी, मुद्रास्फीति पर दबाव बढ़ने की उम्मीद है.

भारत के साथ कोरोना वायरस का विशव पर प्रभाव

नवीनतम संयुक्त राष्ट्र व्यापार रिपोर्ट के अनुसार, भारत और चीन के अपवाद के साथ, विश्व अर्थव्यवस्था कोरोनोवायरस महामारी के कारण मंदी में चली जाएगी.

विकासशील देशों में रहने वाले दुनिया के दो-तिहाई लोगों को अभूतपूर्व आर्थिक क्षति का सामना करना पड़ सकता है, व्यापार और विकास पर संयुक्त राष्ट्र सम्मेलन ने अपने नए विश्लेषण में कहा, इन राष्ट्रों के लिए $ 2.5 ट्रिलियन बचाव पैकेज का आह्वान किया.

UNCTAD विश्लेषण के अनुसार, कमोडिटी से भरपूर निर्यातक देशों को अगले दो वर्षों में विदेशों से निवेश में $ 2 - 3 ट्रिलियन की गिरावट का सामना करना पड़ सकता है.

UNCTAD के अनुसार, "फिर भी, विश्व अर्थव्यवस्था इस वर्ष मंदी के दौर में जाएगी, जिससे अरबों-खरबों डॉलर की वैश्विक आय का नुकसान होगा. यह चीन के संभावित अपवाद और भारत के संभावित अपवाद के साथ, विकासशील देशों के लिए गंभीर मुसीबत बन जाएगी". हालाँकि, रिपोर्ट में यह विस्तृत विवरण नहीं दिया गया है कि भारत और चीन अपवाद क्यों और कैसे होंगे.

UNCTAD की रिपोर्ट के अनुसार जिस गति से COVID-19 से विकासशील देशों को आर्थिक झटका लगा है, वह काफी ड्रामेटिक है. UNCTAD के महासचिव मुखिसा (Mukhisa) ने कहा, "सदमे से आर्थिक गिरावट जारी है और भविष्यवाणी करना मुश्किल है, लेकिन स्पष्ट संकेत हैं कि विकासशील अर्थव्यवस्थाओं के लिए चीजें बहुत खराब होंगी."

रिपोर्ट और कुछ विशेषज्ञों, अर्थशास्त्रियों और नीति निर्माताओं के अनुसार विश्व में कई देशों की अर्थव्यवस्था पर COVID-19 के कारण काफी प्रभाव पड़ने की आशंका है.

१२

कोविड - १९ मुळे मध्यम व लघु उद्योगांवर झालेले परिणाम

-प्रा. विवेक अरुण जोशी

परिचय:

०१ जानेवारी, २०२० रोजी पहाटेच्या सुमारास जगभरातील प्रत्येकजण आनंदी झाला की समृद्धीचे नवीन युग, निरोगी, श्रीमंत आर्थिक आणि सामाजिक वातावरण विश्वासाठी उपयुक्त ठरेल. सर्व राष्ट्रांनी शुभेच्छा आणि सुखद गोष्टींची देवाणघेवाण केली आणि सार्वत्रिक कल्याणाची अपेक्षा केली. सर्व राजकीय, आर्थिक, औद्योगिक आणि सामाजिक उपक्रमांनी वेग पकडला होता. संपूर्ण वीस वर्षात काही नवीन आयाम साध्य करण्यासाठी सगळे जण नवे उत्साहाने पुढे जात होते. पण, डिसेंबर २०१९ च्या शेवटी, चीनमधील वुहान शहराला कोरोना विषाणूचा विळखा पडला व बळी त्याने लोकांचे बळी घेण्यास सुरुवात केली. सुरुवातीला या मागचे कारण वटवाघुळ असावे असा अंदाज वर्तवण्यात येत होता मात्र काही कळण्याच्या आत या विषाणू ने संपूर्ण वूहान शहरात व हळू हळू संपूर्ण देशात थैमान घालायला सुरुवात केली.

वुहान विद्यापीठाच्या विषाणूविज्ञान विभागाच्या चाचणी प्रयोगशाळेतून हा विषाणू पसरल्याचे सांगितले जात होते. जगात पुन्हा एकदा संसर्गजन्य (साथीचा रोग) सर्वत्र पसरला आहे. जरी जानेवारी २०२० मध्ये पहिला करोना बाधित रुग्ण भारतात आढळला असला तरी फेब्रुवारीच्या मध्यापर्यंत भारतात याची झळ पोहोचलेली नव्हती.

त्यानंतर केरळमधील काही लोक गल्फ आणि हाँगकाँगला गेलेल्या भारतात परतले आणि प्राणघातक कोरोना विषाणूचा शोध लागला. तोपर्यंत जवळजवळ सर्व दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांसारख्या थायलंड, इंडोनेशिया, फिलीपिन्स, मलेशिया, सिंगापूर आणि तैवान, कोरिया आणि जपान या पूर्वेकडील देशांना मोठ्या प्रमाणात विषाणूची लागण झाली होती. भारतात एकदा विषाणूचा फैलाव होण्याची तीव्र भीती एकदा वाढली, लोकांनी आपली कामे पूर्ण केल्यावर किंवा जवळच्या आणि प्रियजनांना भेटल्यानंतर परदेशातून भारतात परत येण्यास सुरवात केली.

पहिल्या आठवड्यापर्यंत, भारतामध्ये नेहमीप्रमाणेच जीवन होते आणि ३१ मार्चपर्यंत पूर्ण होणाऱ्या आर्थिक वर्षाच्या समाप्तीच्या लक्ष्यांची पूर्तता करण्यासाठी सर्व क्रियाकलाप चालू होते. १२ मार्च पर्यंत जवळजवळ सर्व ठिकाणी संक्रमित लोकांच्या संख्येत वाढ होण्याबरोबरच देखावा बदलू लागला. भारतातील राज्ये. शाळा आणि शैक्षणिक संस्थांनी विषाणूचा फैलाव कमी करण्यासाठी परीक्षेच्या वेळापत्रकात बंदची घोषणा केली. केंद्र सरकारने घातक कोरोनाचा पुढील त्रास टाळण्यासाठी सावधगिरीच्या आणि सुरक्षिततेच्या उपायांनी भरलेल्या वातावरणात आपले उपक्रम सुरू करण्याच्या सूचना आपल्या यंत्रणेला दिल्या. आरोग्य विभागाला २४x७ कारवाई करण्यात आली. पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांना जेव्हा कोरोना विषाणूच्या वेगाने होणाऱ्या प्रसारणावर नियंत्रण आणण्यासाठी राष्ट्रीय लॉकडाउन लावणे योग्य राहील असे वाटले जेणेकरून सुरुवातीच्या काळातच परिस्थिती नियंत्रणात राहू शकेल.

त्या अनुशंघाने प्रथम २२ मार्च २०२० ला १ दिवसाचा जनता कर्फ्यू पाळण्याचे आवाहन केले मात्र तो पुसेसा नाही हे लक्षात घेता, पंतप्रधानांनी २३ मार्च २०२० रोजी आपल्या राष्ट्रीय प्रसारणामध्ये नागरिकांना २५ मार्च ते १४ एप्रिल २०२० साठी २१ दिवस चालणाऱ्या राष्ट्रीय लॉकडाऊन विषयी घोषणा केली, त्यानुसार सर्व सार्वजनिक हालचालीवर बंधने आणली गेली आणि व्हायरसचा प्रसार कमी करण्यासाठी औद्योगिक युनिट्स तात्पुरती बंद करण्यासंबंधी माहिती दिली.

रोजच्या वापराच्या जीवनावश्यक वस्तू आणि व्यापार तसेच वैद्यकीय सेवा व व्यवसाय वगळता इतर उद्योग व व्यवसाय बंद ठेवण्यात आले होते. लॉकडाऊनमुळे, औद्योगिक उत्पादन आणि विपणनावर बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात परिणाम झाला तसेच सामान्य जीवन अगदी स्थिर होऊन गेले, लोकांचे घरातून बाहेर निघणे बंद झाले, हाथमजुरी वर जगण्याऱ्यांचे मोठे हाल झाले, खूप मोठ्या प्रमाणात मजुरांची आपल्या घराच्या दिशेने वाटचाल सुरु झाली मात्र लॉकडाऊन मुळे वाहतूक सेवा बंद असल्याने दुर्दैवाने अतोनात हाल सहन करत हे मजूर आपल्या घराच्या ओढीने मार्गस्थ झाले. या परिस्थितीत आपल्याला समाजातील माणुसकीचे दर्शन झाले ते या मजुरांना परत जाताना त्यांना अन्न, पाणी व औषध व वैद्यकीय सेवा पुरवीत मदत करतांना.

ग्रामीण भाग आणि ग्रामीण उद्योगांना या लॉकडाऊनचा फार त्रास सहन करावा लागला. मध्यम व लघु उद्योगांना या प्रदीर्घ लॉकडाऊनमुळे सर्वाधिक फटका बसला. आर्थिक हालचाली ठप्प झाल्यावर, एमएसएमई समस्या ग्रस्त आहेत. नंतरच्या टप्प्यात लॉकडाऊनमुळे निर्माण झालेल्या अंतरांची पूर्तता करण्यासाठी एमएसएमई क्षेत्रासाठी काही नवीन पुनरुज्जीवन उपाय योजना करणे आवश्यक आहे.

भारतातील एमएसएमई क्षेत्र :

भारतातील लघु आणि मध्यम उद्योगांनी भारताच्या मिश्रित आर्थिक परिस्थितीत महत्त्वपूर्ण स्थान बजावलेले आहे. ते आवश्यक वस्तू आणि सेवा देऊन जनतेच्या गरजा भागवतात. ग्रामीण भागातील बहुसंख्य लोकसंख्या आणि स्थानिक पातळीवर उपलब्ध पायाभूत सेवा व सुविधांमध्ये काम करून पोट भरताना दिसतात. या उद्योगांद्वारे सर्व साधारण ग्राहप्योगी वस्तू तसेच अत्याधुनिक वापरकर्त्यांसाठी कलात्मक आणि हाताने तयार केलेली उत्पादने, हातमाग, वन उत्पादने, आरोग्य उत्पादने आणि खाद्यपदार्थ, चामड्याच्या वस्तू, प्लास्टिक आणि रबर वस्तू, कापड आणि तयार वस्त्र, सौंदर्यप्रसाधने, भांडी, धातूचे घटक, साबण आणि डिटर्जंट्स, प्रक्रिया केलेले अन्न आणि भाज्या, लाकडी व स्टील फर्निचर इत्यादी आणि इतर वस्तूंचे उत्पादन करण्यात मदत होते.

ही उत्पादने अत्यंत काळजीने आणि त्यांच्या कल्पनांनी आणि त्यांच्या मागील पिढ्यांपासून प्राप्त झालेल्या पारंपारिक ज्ञानाने ते तयार करतात. उत्कृष्ट वस्तू तयार करण्यासाठी ते प्राचीन आणि वेळ परीक्षित साधने आणि अवजारे वापरतात.

वस्त्रोद्योग, हस्तकला आणि कॉटेज वस्तू जटिल कला आणि रंग संयोजनाने तयार केल्या जातात. त्यांच्याकडे तज्ञांचे मार्गदर्शन किंवा तांत्रिक आधार नसतो परंतु त्यांच्या कल्पनाशक्ती आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमीवर अवलंबून राहून अनुकरणीय, सुंदर आणि व्यापक स्तरावरील वस्तू तयार करण्याचा प्रयत्न करतात.

एमएसएमईचे चा जीडीपीच्या एकूण उत्पादनातील वाटा जवळपास ६.११%, सेवांमधील वाटा जीडीपीच्या २४.६३% आणि एकूण निर्यातीतील वाटा ३३.४% इतका आहे. सीएआयटी (अखिल भारतीय व्यापारी संघटना) च्या अहवालानुसार एमएसएमई क्षेत्रातील ३८० लाख पेक्षा जास्त उद्योगांना फटका

बसला. नुकत्याच उपलब्ध झालेल्या (२०१८-१९) एमएसएमई विभागांच्या वार्षिक अहवालानुसार, देशात एकूण ६.३४ कोटी एमएसएमई आहेत, त्यातील ५१% ग्रामीण भागातील आहेत. एकत्रितपणे, ते जवळपास १२ कोटी लोकांना रोजगार देतात. सूक्ष्म, लहान आणि मध्यम श्रेणीतील सर्व एमएसएमई चा ब्रेकअप आणखीन प्रकट करणारा आहे. ग्रामीण आणि शहरी भारतामध्ये सूक्ष्म उद्योग समान प्रमाणात वितरीत केले जातात, लहान आणि मध्यम उद्योग प्रामुख्याने शहरी भारतात आहेत. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर, सूक्ष्म उद्योग मूलत: एकट्या पुरुष किंवा त्यांच्या घरातून स्वतःच काम करणाऱ्या स्त्रीचा द्वारे चालवले जातात.

भारतातील लॉकडाउन व त्याचा एसएमएसई क्षेत्रावरील परिणाम -

सावधगिरीचा उपाय म्हणून आणि कोरोना विषाणूचा प्रसार रोखण्यासाठी पंतप्रधानांनी २५ मार्च ते १४ एप्रिल २०२० दरम्यान पहिले लॉकडाउन प्रस्तावित केले. १७ एप्रिल ते ३० एप्रिल दरम्यान दुसरे, २ मे ते १७ मे दरम्यान तिसरे आणि १८ मे ते ३१ मे पर्यंत चौथ्या लॉकडाउन ची पूर्तता झाली. या लॉकडाउन कालावधीत औद्योगिक उत्पादनासह सर्व व्यावसायिक क्रिया थांबविण्यात आल्या. सरकारने उद्योगांना कर्मचाऱ्यांचे पगार न कपात करण्याचे आदेश दिले होते पण छोट्या उद्योगांना तो पर्याय परवडणाऱ्या सारखा नव्हता.

जसे की मोठे उद्योग जे एमएसएमईचे ग्राहक आहेत ते बंद झाले आहेत, एमएसएमईला बेरोजगारीसह विविध समस्यांचा सामना करावा लागला. या युनिटमध्ये काम करणारे स्थलांतरित कामगारही आपापल्या गावी परतले आणि त्यामुळे एमएसएमई क्षेत्राला नको असलेला थांबा मिळाला.
आंशिक लॉकडाउनमुळे इतर समस्यांनाही चालना मिळाली जसे कि उत्पादन व निर्यातीत घट, लिक्विडिटी क्रंच, अनिश्चित उपभोग, कमी अर्थसहाय्य, कच्च्या मालाच्या पुरवठा साखळीतील अडचण, शासनाकडून देय देण्यास उशीर, विजेची जास्त किंमत, कामगार सुधारणे आणि कर्मचाऱ्यांचा अभाव.
ऑल इंडिया मॅन्युफॅक्चरर्स ऑर्गनायझेशन (एआयएमओ) ने केलेल्या अभ्यासानुसार असे म्हटले आहे की जर टाळेबंदी चार आठवड्यांपेक्षा जास्त वाढली तर भारतात सुमारे २५% एमएसएमई बंद पडतील. एमएसएमई हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा बनला आहे. अर्थव्यवस्थेच्या वाढीस कारणीभूत ठरणाऱ्या सर्वात महत्वाच्या विभागातील जीवनाचा हा एक अत्यंत कठीण टप्प्यात आहे. या घटकांची

अत्यंत दुर्दशा या महामारी व पर्यायाने लॉकडाऊन मुळे झालेले आहे. त्यांच्याकडे असलेला कच्चा माल संपला होता, बाजारपेठ बंद झाल्यामुळे त्यांना नवीन साहित्य मिळू शकत नव्हते, उत्पादन रखडले होते, आवर्ती खर्च वाढतच होते पण उत्पन्न मात्र होत नव्हते. केलेले उत्पादन सडले आणि म्हणूनच स्थानिक बाजारपेठेत विक्री करावी लागली, त्यामुळे त्यांच्या कमाईत मोठ्या प्रमाणात घट झाली. रखडलेले उत्पादन व मागणीतील घट यामुळे एमएसएमई आपले कर्ज फेडण्यास व उधारी देण्यास भरण्यास असमर्थ ठरले. महसूल निर्मिती खालच्या पातळीवर राहिली असतानाही बऱ्याच खर्चात कंपन्या कर्मचाऱ्यांचे पगार, कर जमा करणे, गोदामांचे भाडे आणि कार्यालयातील जागा यासारख्या विलंब करू शकले नाहीत. जखमांवर मीठ लावण्यासारख्या कृतीमध्ये, एमएसएमई सेक्टरमध्ये काही स्थलांतरित कामगार देखील मूळच्या एमएसएमई क्षेत्राला गोंधळात टाकून मूळ गावी परत जाण्याचा पर्याय निवडला. दीर्घकाळ लॉकडाऊनमुळे आर्थिक घडामोडी थांबत आल्यामुळे, एमएसएमईंना वित्तीय उत्तेजनाची आवश्यकता होती. तो उच्च काळ होता आणि त्यानंतर सरकारचा हस्तक्षेप अधिक तीव्रपणे जाणवला गेला.

एमएसएमईच्या पुनरुज्जीवना सरकारचे प्रयत्नः

देशाच्या कमजोर अर्थव्यवस्थेला पुन्हा चालना देण्यासाठी पंतप्रधानांनी विविध क्षेत्रांसाठी २० लाख कोटी रुपयांचे सर्वसमावेशक पुनर्वसन पॅकेज जाहीर केले. अर्थमंत्र्यांनी आपल्या पत्रकार परिषदेत एमएसएमईसाठी आत्मनिर्भर आर्थिक पॅकेज जाहीर केले जेणेकरुन कोविड-१९ पासून त्यांचे नुकसान कमी होईल.

एमएसएमईच्या पॅकेजची काही ठळक वैशिष्ट्ये अशी:

१) एमएसएमई क्षेत्रासाठी नामनिर्देशनाची फेररचना (गुंतवणूकीच्या क्षमतेमध्ये बदल)

२) काही मदर फंड व काही कन्या निधीद्वारे संचालित रु. ५० हजार कोटींच्या फंडाच्या माध्यमातून अर्थसहाय्य पुरविणे.

३) एमएसएमईसह इतर व्यवसायासाठी रु.३ लाख कोटी चे स्वतंत्ररित्या सहज कर्ज उपलब्धततेची व्यवस्था.

४) बँकांकडून व्यवसायासाठी आणीबाणी पतपुरवठा - मूलभूत पेमेंट आणि व्याजदरावरील व्याजावर ४ वर्षांचा कालावधी आणि १२ महिन्यांचे मुदत मिळण्यासाठी कर्ज. तसेच कोणतीही हमी फी किंवा गहाण न देता कर्ज उपलब्ध करून देणे.

५) परदेशी कंपन्यांकडून होणारी अन्यायकारक स्पर्धा थांबविण्यासाठी सरकारी निविदांमधील जागतिक निविदांना २०० कोटी पर्यंत परवानगी नाकारली.

६) रिझर्व्ह बँकेने मुदतीच्या कर्जावर हफ्ता भरण्यास स्थगिती दिली आहे त्यामुळे कार्यरत भांडवली वित्तपुरवठा सुलभ झाला आहे तसेच मालमत्ता वर्गीकरण डाउनग्रेड न करता कार्यरत भांडवलाच्या सुविधांवर व्याज देय दिले आहे.

७) अनेक सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी आपत्कालीन पत रेषा सुरू केल्या ज्यायोगे एमएसएमई कर्जदार अधिकतम २०० कोटी रुपयांच्या कर्जाची रक्कम किंवा सध्याच्या निधी-आधारित कार्यरत भांडवलाच्या मर्यादेच्या १० टक्के लाभ घेऊ शकतात.

८) स्मॉल इंडस्ट्रीज डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडियाने (एसआयडीबीआय) एमएसएमईंना असलेल्या सर्व कर्जावर ५% सवलत जाहीर केली.

९) सरकारने जीएसटी पेमेंट साठी पण मुदत वाढ दिलेली आहे.

निष्कर्ष.

कोविड -१९ या जागतिक महामारी मुळे मानवी जीवन, मालमत्ता, जागतिक अर्थव्यवस्था आणि महसुलाच्या बाबतीत संपूर्ण जगावर विपरीत परिणाम केला आहे. यामुळे संपूर्ण संचार थांबला आणि अशा प्रकारे औद्योगिक क्रिया जवळपास थांबल्या. ही एक अत्यंत दुर्मिळ परिस्थिती होती जी जगभरात पाहिले गेली.

एमएसएमई क्षेत्राला सर्वच आघाड्यांमधील संसाधनांचा तुटवडा सहन करावा लागला. त्यांचे अस्तित्व धोक्यात आले आणि सरकारने त्यांचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी शासनाच्या योग्य वेळी घेतलेल्या निर्णयामुळे नक्कीच एमएसएमई क्षेत्राला मदत झालेली आहे व परिस्थिती सुधारण्यास मदत झाली आहे व पुन्हा प्रगतीच्या मार्गावर आहे. परंतु लॉकडाऊन मुळे झालेले नुकसान लक्षात घेता,

सरकारने केलेली मदत तोकडी भासत आहेत व आज हि बऱ्याच सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना आपला व्यवसाय पूर्व पदावर आणायला खूप कसरत करावी लागत आहे. अजून हि बाजाराची स्थिती पूर्व पदावर आलेली असल्याचे दिसून येत नाही. त्यामुळे या क्षेत्राला खूप संघर्षाला सामोरे जावे लागत आहे.

येत्या काही वर्षांत या युनिट्सचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी त्यांना उत्तेजन देण्यासाठी आणि त्यांना समृद्धीचे आधार म्हणून नवीन परिभाषित करण्यासाठी सरकारने सतत ट्रॅकिंग सिस्टम स्थापित करण्याची आवश्यकता आहे. पंतप्रधानांनी दिलेल्या "आत्म निर्भर" भारत हाकेला जर संपूर्ण देशाने मनापासून साथ दिली तर एमएसएमई क्षेत्रालाच नाही तर संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला नक्कीच सुगीचे दिवस येतील दिलेली

१३

कोविड २०१९ मुळे शिक्षण प्रक्रियेत झालेल्या बदलातील शिक्षक,पालक,विद्यार्थी,शिक्षणसंस्था,समाज यांची भूमिका

-प्रा.डॉ.निता एस वाणी

गेल्या काही महिन्यापासून कोरोनाच्या संसर्गजन्य प्रादुर्भावामुळे जगातील सर्वच अर्थव्यवस्था कोलमडून पडल्या आहेत, अचानकपणे कुणालाही याची कल्पना नव्हती आणि आजपर्यंत अनेक रोगांच्या साथी आल्या पण पण असा कोणताच हा आजार ,रोग इतका काळ टिकून राहिला नाही तसेच त्याने जगभर प्रसार केला नाही. जागतिक स्तरावरील सर्वोच्च अर्थव्यवस्था अमेरिकन अर्थव्यवस्था या भीषण परिस्थितीला सर्वात जास्त प्रमाणात सामोरी जात आहे आणि आजसुद्धा कोरोनाची समस्या किती काळ टिकेल हा प्रश्न अनुत्तरित आहे

कोरोनावर नियंत्रण आणण्यासाठी लॉकडाऊन चा अवलंब करण्यात आला. सुरुवातीला १०० % लॉकडाऊन ठेवण्यात आले परंतु लोकांच्या रोजगाराचा प्रश्न विचारात घेऊन हळूहळू लॉकडाऊन खुले करण्यात आले.त्यात विद्यार्थ्यांचे आरोग्य विचारात घेऊन सर्वात प्रथम शिक्षणसंस्था बंद करण्यात आल्या शिक्षण ही दीर्घकालीन चालणारी प्रक्रिया आहे. शिक्षण थांबविता येत नाही

शिक्षणव्यवस्थेवर देशाची प्रगती अवलंबून असते तसेच शिक्षण व्यवस्थेवर देशाची संस्कृती,नागरिकांचे वर्तन राहणीमान अवलंबून असते कारण शिक्षणातून ज्ञानवंत नागरिकांबरोबरच सुसंस्कृत नागरिक निर्मितीचे कार्य केले जाते शिक्षणाचा प्रमुख उद्द्येश ज्ञानार्जन हा आहे

शिक्षणप्रक्रियेत महत्वाचे घटक शिक्षक,विद्यार्थी,पालक,शिक्षणसंस्था,समाज हे आहेत. या घटकांमुळेच शिक्षणप्रक्रिया योग्य रीतीने चालत आहे

ऑनलाईन टिचिंग लर्निग समस्या -

गेल्या काही वर्षांपासून ज्या विषयाचा विचार अनेकांकडून होत होता कि भविष्यात ऑनलाईन टिचिंग लर्निग सुरु होईल मुले कॉलेज मधे न जाता घरीच शिकतील तो विषय अचानकपणे अमलात आणावा लागला तसे ऑनलाईन टिचिंग लर्निग नवे नाही अनेक वर्षानपासून रेडिओ,टेपरेकॉर्डर, शैक्षणिक सीडीजचा वापर शिक्षणात केला जात आहे ऑनलाईन टिचिंग लर्निग शिक्षणाला पूरक आहे वर्तमानकाळात त्याचा वापर पर्याय म्हणून करण्यात येत आहे. ऑनलाईन टिचिंग लर्निग मुळे काही समस्या निर्माण होत आहे

प्राथमिक, माध्यमिक, महाविद्यालयीन शिक्षण समस्या -

१. सर्वात जास्त वाईट परिणाम प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर होणार आहे कारण हा शिक्षणाचा बेस आहे प्राथमिक शिक्षण संपूर्ण मानवी जीवनात महत्वाचे असते. बालवयात आकलनशक्ती सर्वात जास्त असते. या वयातील मुले ऑनलाईन पद्धतीने शिकू शकणार नाही या वयात सामूहिक पाठांतर होत असते. बाल्यवयोगटातील मुलांना तर शाळा शिक्षक काहीच माहित नसते.

२. ऑनलाईन शिक्षण कोणत्याही वयोगटाचे असो मोबाईल किंवा लॅपटॉप कॉम्पुटर वर वर्गासारखे लक्ष केंद्रित होत नाही.

३. ज्या विद्यार्थ्यांकडे मोबाईल,कॉम्पुटर नाही अशा मुलांना ऑनलाईन शिक्षणापासून वंचित राहावे लागणार आहे

४. नेट अनेकवेळा डिसकनेकट होते अशा वेळेला शिक्षण प्रक्रियेत अडथळे येतात.

५. वर्गात आजूबाजूला मित्र मैत्रिणी असतात त्यामुळे सहज रीतीने शिक्षण घेता येते पण   घरी तसे वातावरण नसते

६. शिक्षकाच्या समोर विद्यार्थी नसल्यामुळे शिकविणे जरा अवघड असते.

७. पालकांचाही ताण वाढणार आहे

या समस्यांमधूनही विद्यार्थ्यांना जास्तीत जास्त ज्ञान मिळेल त्यांचे नुकसान होणार नाही यासाठी पालक,शिक्षक,विद्यार्थी,शिक्षणसंस्था,समाज यांची भूमिका महत्वाची आहे.

पालक,शिक्षक,विद्यार्थी,शिक्षणसंस्था,समाज यांची भूमिका :

१. शिक्षकाची भूमिका - ऑनलाईन टीचिंग मुले शिक्षकाची कामे तीन ते चार पट वाढली आह. समोर दिसत नसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिकवायचे आहे एखाद्या वेळेला शिक्षकाचा शिकवायचा मूड नसतो पण विद्यार्थ्यांना पाहूनच त्यांचा मूड येतो इथे शिक्षकाला स्वतःचा मूड तयार करावा लागेल त्यांचे एकाग्रता महत्वाचे आहे. शाळा, महाविद्यालयात शिकवायची सवय झालेली असते बाहेर कितीही गोंधळ चालू असला तरी समोर विद्यार्थी असल्यामुळे शिक्षकाचे लक्ष विचलित होत नाही घरी बाहेरच्या आवाजानेही लक्ष विचलित होईल, फोन येणे,पेपरवाला येणे, दूधवाला येणे, कुणीतरी बाहेरची व्यक्ती येणे पण या सर्वांकडे दुर्लक्ष करून त्याला एका खोलीत बंदिस्त करावे लागणार आहे ऑनलाईन पिरियड होत नाही तोपर्यंत तो पर्यंत कुठेच लक्ष द्यावयाचे नाही असे ठरवावे लागेल त्याबाबत घरातल्यानाही सुचना द्याव्या लागतील. शिक्षकाला मन एकाग्र करून शिकविणे थोडे कठीण होणार आहे पण विद्यार्थ्यांचे नुकसान होऊ

नये म्हणून त्याला सर्व गोष्टींवर नियंत्रण ठेऊन मन एकाग्र करून शिकवावे लागणार आहे.

२. विद्यार्थ्यांची भूमिका - या ऑनलाईन टीचिंग लर्निंग च्या काळात जे विद्यार्थी संधीचा फायदा घेतील ते खूप पुढे जाणार आहेत कारण ज्ञानाची फार मोठी साधने त्यांच्यापुढे असणार आहेत शाळा,कॉलेज मध्ये त्यांना फक्त एका शिक्षकाकडून वेळेची मर्यादा पळून शिक्षण मिळत होते पण आता तसे होणार नाही तर अनेकांचे विडिओ लेक्चर त्यांना उपलब्ध होतील त्यामुळे त्यांच्या ज्ञानात भर पडेल. पण जे विद्यार्थी या संधीचा फायदा घेणार नाहीत ते मागे पडणार आहे. संधीचे सोने विद्यार्थ्यांनी करावे. ज्यांच्याकडे मोबाईल नाही त्यांनी काटकसर करून मोबाइल घेण्याचा प्रयत्न करावा किंवा अनेकांकडे जास्तीचे मोबाईल असतात त्यांच्याकडून पिरियड साठी मोबाईल घ्यावा.

३. पालकाची भूमिका - या ऑनलाईन टीचिंग लर्निंग मध्ये सर्वच वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्या पालकांची भूमिका महत्वाची आहे प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या तसेच बालवर्गातील विद्यार्थ्यांच्या पालकांना तर स्वतः पिरियड अटेंड करून शिकवावे लागणार आहे. लहान वयात ज्ञान लवकर संग्रहीत होते. फक्त या वयात जास्तीत जास्त ज्ञान मिळणे आवश्यक असते. या वयात पुरेसे ज्ञान मिळाले नाही तर बुद्धीचा विकास होत नाही म्हणून या लहान मुलांच्या पालकांची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे तसेच माध्यमिक शिक्षण घेणारे विद्यार्थी जेव्हा पिरियडला बसले असतील तेव्हा त्यांच्या पालकांनी अधून मधून ते काय बघत आहे हे पाहणे गरजेचे आहे नाहीतर कानात हेडफोन घालून मुले दुसरेच काही पाहण्याची शक्यता आहे म्हणून पालकांनी त्यांना वेळेवर पिरियड ला बसवावे आणि त्यांनी पिरियड जॉईन केला का नाही हे

पाहवे. कनिष्ठ महाविद्यालय व वरिष्ठ महाविद्यालयाचे विद्यार्थी मोठे असते तरी त्यांच्या समझदारीची खात्री नाही. आयुष्याच्या महत्वाच्या वळणावर ते उभे आहेत म्हणून पालकांनी त्यांचे पिरियडच्या वेळेची माहिती घेऊन त्यांना त्यावेळेस पिरियड अटेंड करणेस सांगावे पिरियड बाबत विचारणा करावी.

४. समाजाची भूमिका - शिक्षण प्रणालीवर समाजाचा न कळंतपणे अंकुश असतो. शिक्षकाकडून विद्यार्थ्यांना योग्य ज्ञान मिळावे, मार्गदर्शन मिळावे, योग्य संस्कार मिळावे समाजाची अपेक्षा असते आणि असे होत नसेल तर समाज ओरड करीत असतो. समाजाच्या अप्रत्यक्ष वरद हस्तामुळेही शिक्षण प्रक्रिया योग्य रीतीने चालत आहे अपवादात्मक प्रकरण सोडल्यास शिक्षक वाईट मार्गाचा अवलंब करीत नाही त्याला समाजाचा धाक असतो. समाजानेही या ऑनलाईन टीचिंग लर्निंग कडे लक्ष द्यावे तसेच ज्या गरीब मुलांकडे मोबाईल नाही, कॉम्पुटर नाही अशा मुलांना सहकार्य करावे, आपल्याकडील जास्तीचा मोबाईल त्यांना पिरियड साठी वापरायला द्यावा. त्यामुळे ते शिक्षणापासून वंचित राहणार नाही.

५. शिक्षण संस्थेची भूमिका - ऑनलाईन टीचिंग लर्निंग प्रक्रिया कशी राबविली जात आहे यावर विद्यार्थ्यांचे भवितव्य अवलंबून आहे म्हणून शिक्षणसंस्थेच्या व्यवस्थापक मंडळानेही हि प्रक्रिया कशी राबविली जात आहे याकडे लक्ष द्यावे. तसेच हे कार्य योग्य रीतीने करून घेणारे मुख्याध्यापक,कैंद्रप्रमुख,प्राचार्य,संचालक यांनी नियमबद्ध यंत्रणा करून शिक्षकाकडून कोणती माध्यमे शिकविण्यासाठी वापरली जात आहे. ती कशी आहेत,शिक्षकाकडून कामात कुचराई तर होत नाही न ,विद्यार्थ्यांना समजते आहे कि नाही याची पाहणी करावी ऑनलाइन टीचिंग लर्निंग प्रक्रियेची शिक्षकाकडून

अंमलबजावणी करणारे मुख्याध्यापक, प्राचार्य हे महत्वाचे घटक आहेत.त्यांनी वेळोवेळो ऑनलाईन मिटिंग आयोजित करून शिक्षकांना प्रोत्साहित करावे.

जोपर्यंत कोरोनाचा प्रश्न मिटत नाही किंवा शासनाचा निर्देश मिळत नाही तोपर्यंत ऑनलाईन टीचिंग लर्निंग प्रक्रिया चालू राहणार आहे. विद्यार्थ्यांना शिक्षणात अडकवून ठेवणे महत्वाचे आहे रिकामे मन सैतानाचे घर असे म्हणतात तसेच शिक्षणात जास्त खंड पडला तर विद्यार्थ्यांचे अभ्यासातून लक्ष उडते, अभ्यास करण्याची त्यांना इच्छा होत नाही तसेच ते वाम मार्गाला लागण्याची शक्यता असते म्हणून ज्ञान दान व ज्ञानार्जनाचे हे ऑनलाईन पिरियड हा जो मार्ग निवडण्यात आला आहे त्यात काही दोष असले तरी तो अतिशय योग्य आहे.

१४

IMPACT OF COVID-19 IN ECONOMICAL, EDUCTION AND SOCIAL CHANGES IN INDIA

-Prof. V. H. Patil

1. Abstract

The pandemic has affected educational systems worldwide, resulting in the widespread closures of faculties and universities. According to data released by UNESCO on 25 March, school and university closures due to COVID-19 were implemented nationwide in 165 countries. Including localized closures, this affects over 1.5 billion students worldwide, accounting for 87% of enrolled learners. We face a worldwide health crisis unlike any within the 75- year history of United Nations one that's killing people, spreading human suffering and upending people's lives. However, this is much more than a heath crisis. It is a human economic and social crisis. The corona virus disease. Which has been characterized as a pandemic by WHO is attacking societies at their core. Unemployment rose from 6.7% on 15 March to 26% on 19 April then backtrack to pre-lockdown levels by mid-June. ... The Indian economy was expected to lose over ₹32,000 crore (US$4.5 billion) every day during the first 21-days of complete lockdown, which was declared following the corona virus outbreak.

2. Introduction

The COVID 19 is creating destruction for the Indian economy. Due to the corona virus, induced lockdown is weakening the country's GDP growth since it is having major disturbance across multiple sectors. The resulting reduction in human working hours will help us maintain better health, and can allow businesses to hold on without interruptions should a crisis hit again. Increased confidence in technology, technical performance, and online payment sectors are causing a change in consumer behaviour, away from traditional methods. This forces us to adapt to new trends, like performing from home, and move towards a future that would be freed from brick-and-mortar offices at large.

There will be a long-term decrease in business travel thanks to the emergence of video-conferencing tools, with High Net worth Individuals preferring to travel via private jet as opposed to first-class air travel. Governments, business leaders, and companies will allocate more budgets for investing in healthcare and healthcare products

after discovering the gaps in the global system while fighting the corona virus. More tech start-ups will emerge with creative applications. Central Banks have injected large sums for financial institutions and offered unprecedented exemptions that weren't provided before. The Indian economy was expected to lose over ₹32,000 crore (US$4.5 billion) every day during the first 21-days of complete lockdown, which was declared following the corona virus outbreak. Under complete lockdown, but 1 / 4 of India's $2.8 trillion economic movement was functional. Up to 53% of businesses in the country were projected to be significantly affected

3. Impact on the Indian Economy

The economic impact of the 2020 corona virus pandemic in India has been largely disruptive. India's growth in the fourth quarter of the fiscal year 2020 went down to 3.1% according to the Ministry of Statistics. The Chief Economic Adviser to the Government of India said that this drop is mainly due to the corona virus pandemic effect on the Indian economy. Notably India had also been witnessing a pre-pandemic slowdown, and according to the World Bank, the current pandemic has "magnified pre-existing risks to India's economic outlook".

The World Bank and rating agencies had initially revised India's growth for FY2021 with the lowest figures India has seen in three decades since India's economic liberalization in the 1990s. However, after the announcement of the economic package in mid-May, India's GDP estimates were downgraded even more to negative figures, signalling a deep recession. (The ratings of over 30 countries have been downgraded during this period.) On 26 May, CRISIL announced that this will perhaps be India's worst recession since independence. State Bank of India research estimates a contraction of over 40% in the GDP in Q1 The contraction will not be uniform, rather it will differ according to various parameters such as state and sector. On 1 September 2020, the Ministry of Statistics released the GDP figures for Q1 (April to June) FY21, which showed a contraction of 24% as compared to the same period the year before.

Year → / Quarter ↓	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20
Q1	7.5%	7.2%	5.9%	7.7%	5.0%
Q2	7.6%	7.4%	6.6%	6.9%	4.5%
Q3	7.3%	7.0%	7.3%	6.3%	4.7%
Q4	7.9%	6.1%	7.9%	5.7%	

Sources: Ministry of statistics and Programme Implementation (MoSPI)

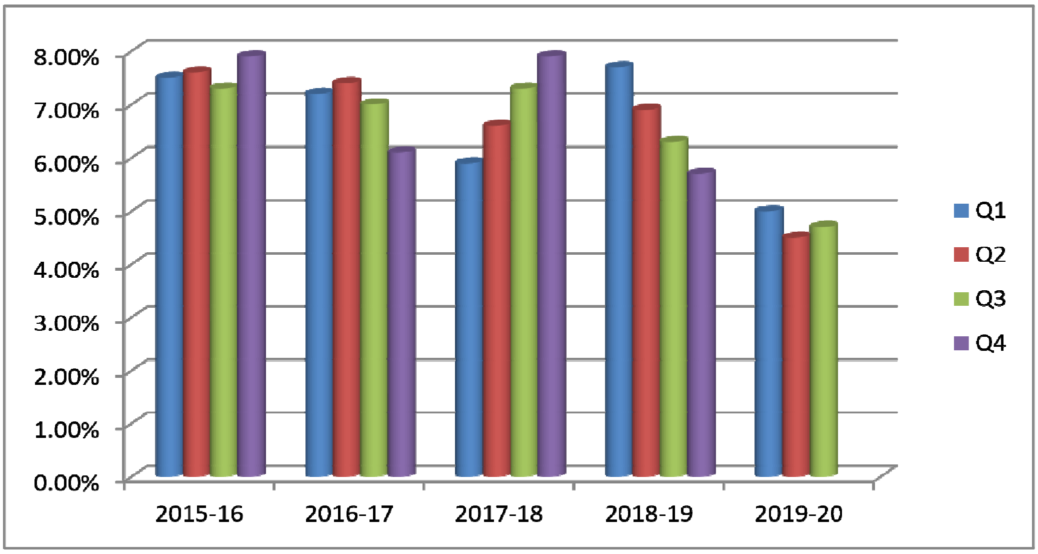

Figure 1: India GDP Trend

India's GDP growth for the present fiscal year is predicted to tumble to 4.3 per cent in Q4. The COVID-19 pandemic will impact in significant adverse economic crash globally. within the above Figure 1 and Table 2 we will see that India's real GDP was on endless downward trend and spread of the pandemic goes to affect it even worse. Government has taken steps to regulate its spread, like nationwide restriction for 45 days and an entire lockdown of states. This have brought a situation where there's no economic activity and will impact both consumption and investment. During FY 2015-16 the GDP was 7.5% in Q1 then there was a fall in Q3 which was 7.3%, available US$52 billion (₹374,000 crore) to the country's economic system . On 29th Mar central government agreed for the movement of all essential consumables during the lockdown. On 3rd Apr the govt of India released more funds to states for handling the corona virus totalling to US$4.0 billion (₹28,379 crore).

4. Impact on Education System in India

COVID-19 and its Impact on Education System in India. The petrifying and the extreme impact of COVID-19 has shaken the world to its core. Additional, the higher a part of the Governments across the globe have quickly closed academic establishments making an

attempt to comprise the unfold of the COVID-19 pandemic. In India as effectively, the federal government as a facet of the nationwide lockdown has closed each academic institution, as a consequence of which, learners going from school-going kids to postgraduate college students, are affected. These nationwide closures are affecting over 91% of the universes' pupil populace. A number of different international locations have applied localized closures affecting an enormous variety of further learners. UNESCO is supporting international locations of their efforts to mitigate the quick impact of faculty closures, particularly for extra weak and deprived communities, and to facilitate the coherence of training for all via distant studying. The UNESCO report estimates that the Covid pandemic will adversely have an effect on over 290 million college students throughout 22 international locations. The UNESCO estimates that round 32 crores college students are affected in India, incorporating these in faculties and faculties.

Therefore, the government has provide you with e-learning program. Quite a few ed-tech companies have tried to leverage the occasion by providing free on-line lessons or engaging limits on e-learning modules. These measures have been met with overwhelming response by college students with some new companies witnessing as excessive as 25% uptick in e-learning. Distant studying appears a viable reply for college kids throughout this time as they provide handy, on – the-go and reasonably priced entry to classes.

E-learning additionally comes as an attention-grabbing and interactive various as in comparison with classroom educating. However, Covid-19 has prompted specialists to rethink the traditional mode of training. Digital training seems to be a viable reply for make up for within the shortfall for classroom training for a interval of three to 4 months whereas limiting the probabilities of any an infection to college students until courses resume. Extra considerably, it has additionally introduced the hitherto peripheral problem of digital training in India to the middle stage. Going forward, digital training is more likely to be built-in into mainstream training. This may allow inclusive training by encouraging studying throughout various geographies in India. Furthermore, it's going to present an open door for educators to provide you with custom-made studying solutions for each pupil.

5. Social impact of Covid in India

COVID-19 which is said to have emerged from Wuhan (China) has caused a serious impact on almost every society of the earth. Due to the problems caused by this particular health crisis all over the world, the World Health Organisation (WHO) has declared it as a global

pandemic. Not only that but because of its rampant spread countries were forced to stop international travelling as well as locked up themselves. Also, the lockdown has been recognised as the only method to control the spread of the pandemic and almost every country has adopted this method. Amidst the lockdown in Indian society, multiple issues related to social, educational, economical, political, agricultural, psychological levels and many more have been noticed which has created the devastating impact on the lives of the people.

If we analyse the act of "social-distancing" sociologically, isn't it a new form of untouchability? Of course yes, as earlier in the Indian society after the Vedic period, people of the upper caste used to maintain social-distancing with untouchables so that they don't impure the people of upper caste. On the same pattern, in the contemporary society due to Covid-19 all the constitutional norms eliminating untouchability and promoting integration seems to be failed as people are asked to maintain social-distancing. Of course, it (social-distancing) is the only measure to control the influence of Covid-19 and it should be promoted but we need to see the impact of this pandemic on the society how it has revived the social discriminatory practices.

Impact of Covid-19 has been multiple and not only limited to society at large. From the perspective of the economy both rural and urban have been impacted adversely. Everyone has seen the issues being faced by migrant workers, will they be the same when Covid-19 ends? Of course not. The migrant workers depend on daily earnings, they barely have savings which they could spend during any emergency. Many of them have already abandoned this world (beautiful?). Those who didn't have many resources left with them have started to move to their villages because of the unavailability of jobs and money in the cities. Walking thousands of miles barefoot with their child, pregnant wife, Can we feel that pain? No, never, we can't feel the pain because only those can feel it who bear it.

6. Conclusion

Outbreak of corona virus has pushed the whole world into state of ambiguity. this depression may be a total change the from recessions that we had faced in 2008. This has many consequences like changed the state of mind of individuals, challenge for the industry, shakeup the world economic order. most are trying to live this pandemic. it's certain that we are gradually adapting the changes towards our life during a permanent manner.

Most companies have increases resilience to figure remotely and allowing their employees to work from home. While these many measures were already on the track, they need now going to be new normal very soon. Risks to provide chains are significant and can have future impact. Hence it's important that we improve the capabilities so as to counter the consequences of unforeseen events. we'd like quickly restore the profit of business and resume the original state which was destroyed by the danger . One small virus has devastated the planet which is beyond imaginable for mankind. The important learning we've learnt thus far is that the criticality of overall cost control in business and living our livelihood to the minimum.

References

[1] COVID-19: EMEA Telecoms Will Prevail, But Not Completely Unscathed, Apr 6, 20

[2] Mark Habib, Paris, (33) 1-4420-6736, mark.habib@spglobal.com

[3] (WHO), W. H. O. Corona virus disease (COVID-2019) situation reports.

[4] An article by KPMG on "'Potential impact of COVID-19 on the Indian Economy".

[5] Arthsanvad by Marathi arthshashtra parishad, April- June 2020

[6]Arthsanvad by Marathi arthshastra parishad, July- Sept 2020

PUBLICATION DIVISION

The Publications Division of Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College, Ainpur is an academic venture with the aim of promoting the dissemination of seminal and innovative themes and creative writing of teachers and students as well as interested academic personalities . The Publications Division is governed by a committee with the Principal as Chairman, one staff member as Secretary and Teachers with literary aptitude are the members of the Committee. The fund for running the Division will be generated by marketing the published works, support from the Managing Committee of the College and the donations received from the well wishers.

Proposals Invited:

Authors, Intellectuals are invited to publish with us their Books in the form of Electronic and Hard bound ISBN number books with No Profit No Loss basis.

Ainpur Parisar Shikshan Prasarak Mandal's
Sardar Vallabhbhai Patel Arts & Science College
Ainpur
1993
सत्यमेव जयते

Ainpur Parisar Shikshan Prasarak Mandal's

SARDAR VALLABHBHAI PATEL ARTS & SCIENCE COLLEGE, AINPUR

Ainpur Tal-Raver, Dist-Jalgaon, [Maharashtra] Pin-4255507. INDIA

Website:- http://ainpurcollege.org/PublicationDivision/Default.aspx

Email ID:- svpca.librarian@gmail.com

Contact Person Dr. S. S. Salunke, Mob. No. 9890441409

State Level Conference

on

Recent Trends in Communication

RTIC - 2018

29th January 2018

Organized by

Faculty of Commerce and management
J.D.M.V.P Co-Op Samaj's
Shri.S.S.Patil Arts, Bhausaheb, Shri T.T Salunke Commerce
and
Shri G.R. Pandit Science College, Jalgaon 425001(M.S.)

(NAAC Re-accredited)

Sponsored by

"North Maharashtra University"
Jalgaon (M.S)

INDEX

PAPER PRESENTATIONS

Sr. No	Title Of Research paper and Authors	Page No
1	Need of communication in business activities Dr. Fulsing Nawalsing Mahajan, Assit.Prof. Pallavi Vijay Nikhal	1
2	A study of Communication Role Human Resource Development Dr. Fulsing Nawalsing Mahajan, Prof. Sohani Parasharam R	7
3	A conceptual study of Importance of Communication's in Human Resources Management Mr. Jadhav Sachin K. (Assistant Professor)	12
4	Manners of Business In Various Countries in Business Communication Prof. Dr. Suresh Rajaram Varade,	16
5	A Study of Recent Trends in Business Communication and Its Impact: An Overview Dr. Shyam Jivan Salunkhe Assistant Professor	23
6	E-Commerce, E-Business and Recent Trends in Communication Dr. F. N. Mahajan Prof. Vivek Arun Joshi	30
7	Role of Communication in business development Assit. Prof. Ashvinee Kailas Jadhav	42
8	Business Communication as a key factor for modern entrepreneurship Assist.Prof. Miss. Sharda Punjaram Suralkar	52
9	Need of Communication in business activities Assist.Prof. Madhuri Sudhir Patil	60
10	Importance of communication in various aspect of commerce Assist.Prof. Krutanjali kishor yeole	65
11	Need of Communication in Business Activities Vaishali Mahajan	70
12	Business Communication as a key factor for modern entrepreneurship Asst.Prof. Gayatri Khadke	79
13	Essential Basic Communication skills useful for fresh graduates Prof Vijay S.Pawar Prof D.P.Pawar	83
14	व्यावसायि□ संज्ञापनाचे महत्व ग्रा.डॉ.सुरेश दगडु पाटील	86

State Level Conference

On

RECENT TRENDS IN COMMUNICATION

RTIC - 2018

29th January 2018

ABSTRACT BOOK

Sponsored by

"North Maharashtra University"

Jalgaon (M.S)

Editor

Prof. Vijay S. Pawar

Published by

Prin. Dr. L.P. Deshmukh

Organized by

Faculty of Commerce and management

J. D. M. V. P Co-Op Samaj's

Shri. S. S. Patil Arts, Bhausaheb Shri T.T Salunke Commerce and Shri G. R. Pandit Science College,

Jalgaon 425001(M.S.)

E-Commerce, E-Business and Recent Trends in Communication

Dr. F. N. Mahajan
Principal,
JDMVP's Arts, Commerce
and Science College,
Yawal.

Prof. Vivek Arun Joshi
Assistant Professor
Shree Sant Gadge Baba
Hindi Mahavidyalay,
Bhusawal.

Abstract: -

Technological Advancement have revolutionary changed the way of doing business online. Lots of tools have made easy the direct communication to end customer. Having direct relation with customer made the business a successful one. This paper will focus on the different tools available for direct customer communication and how the optimum use of such facilities affect the growth of business.

Key Words – E-commerce, E-business, Live Chat, Blog, CRM, Video Conferencing, Artificial Intelligence, FAQ.

Introduction

Today's era is called as era of technology. The technological advancement has changed the life style of a common man. Smart phones, internet, TV etc. have drastically changed the scenario of communication and doing the business. Every aspect of the business and personal life has associated with technological advancement. The science have made our life tremendously easy and individual become slave of it. Everyone's day-today activities are keenly associated with the advancement of technology from morning alarm, office bio-metric to late night news on television. Likewise, how the business will be untouched from the technology? Business in 21st Century has dramatically changed its style of working. Small shops are converted into departmental stores and huge malls. The business has expended its boundaries among overseas. Within limited capital and skilled human resources, it has developed superb technological network to penetrate deep in the market and get the business.

The revolutionary change due to advancement in technology is emergence of "E-commerce and E-business". The internet has totally changed the way of doing business. A small retailer has got the access across the globe. The handcraft art and other rare arts in rural India which are about to vanish have got the opportunity to interact direct with the customers across the globe. The online sites like Amazon, Flipkart, Snapdeal and lot more have brought the whole world market to the door step of the customer. The Customer can buy from pin to four-wheeler by sitting at home. According to a study, the turnover of e-commerce in India in the year 2017 is more than Rs.2/- Lakh crore. Travelling and hotel industries are growing at very fast rate. Similarly the retail market of fast moving consumable goods, electronics etc. have huge opportunities in India. By the year 2020 this turnover may reach to Rs.6/- Lakh Crore/-

The Electronics Commerce (E-commerce) refers to a wide range of online business activities for products and services. In this type of business the parties are interacted electronically rather than physical contact. E-commerce is associated with buying and selling the goods through internet where as e-business related to providing other business services. The definition of E-commerce is "E-commerce is the use of electronic communications and digital information processing technology in business transactions to create, transform, and redefine relationships for value creation between or among organizations, and between organizations and individuals". [Ref – 1]

Objectives of the Study

1. To study the importance of communication in E-commerce.
2. To study the recent tools available for communication with E-commerce Customers.
3. Effect of recent tools used for communication on business.

Data Collection

1. **Primary Source –** Primary data has been collected by interviewing some businessmen and technological experts and BE students as well as the customers using E-commerce.
2. **Secondary Source –** To study recent technological advancement, some web-sites, online journals and books are referred. Some statistics about e-commerce is also collected through web-sites.

Communication and Business: -

Communication is master key to any kind of business success. Proper interaction with customers, investors, creditors and other stake holders is highly necessary to achieve the success in any business. Unless potential clients and customers are aware of the business, they will not have the information to contact the business or to purchase the products, when they are aware of business, they must be able to contact it easily. The meaning of word Communication is just conveying the message to someone but the work Business Communication refers to exchange of ideas, news and views in connection with business among the related parties.

There are different aspects of business communication like communication in administration of office, work, interaction with customers, advertising, interaction with financers and investors etc. One of the most important aspects to grow the business is "Communication with Customers". In every relation, a dialogue (Communication) is very important, if the dialogue ceases, the relation will no longer last and ultimately it affects the business. Looking at the importance of the Communication in business, it becomes necessary to study how the technological advancement affects the business communication.

Technology – E-Commerce and Communication.

The base of E-commerce is itself a Technological advancement. Computer and new software are based on Artificial intelligence. It is the simulation of human intelligence process by machines, especially computer system. Computers are developed in such a way that those will think and act like a human. It can take several decisions at its own and provide the answers to some queries as like human intelligence. The use of Artificial intelligence is a revolutionary change that changed all the working system of e-commerce.

All the transaction in E-Commerce are held electronically through internet. The scope and importance of e-commerce and e-business is known to all. It will be interesting know But, which recent communication tools are introduced through internet and how effectively those can be used in business communication.

Customer is the king of the market; he is also aware about his authorities and also aware about Consumer Protection Laws and quality of goods and services. Therefore, all the communication tolls are based on the Satisfaction of the Customers. Day by day the companies emphasizes on providing numbers of services to attract the customers. Therefore, to retain the customer in the

competitive phenomena is a crucial task. Latest innovative tools are launching every day to lure customer and provide them the best quality of services. All these activities are tools of interacting with customers unless the company interacts with the customer by reaching the level they understand; one cannot establish a healthy communication system with their customers. Hence, the technological advancements are used to "Communicate" with customers to provide them upmost satisfaction by providing pre and post sales services.

Some tools have emerged due to technological advancement considering the use of internet by people. The business who opted these tools have sooner climbed the steps of success.

1. **Interactive Website –** Website on internet is the best platform for interaction with customers. All the products related information like image, specifications, price etc. is given on the website, this will help the customer to choose the product as per his choice and requirement.

   The nature website is not just displaying the products specifications but now-a-days the websites become interactive. The facility like comparison of different products, reviews of the customers who already bought that product, opening an own account on site and store personal information, checking of history of transaction, invoice generation, availability of product, intimation of availability of product etc. make the website more user friendly and interactive with customers.

   Some companies have specially developed a "Customer Support Software" to solve the queries of the customers through websites and respond them at the earliest. Now-a-days FAQ facility is also given web-site which includes some question that may be asked frequently by customer and followed by their answers. Frequently Asked Questions is the segment which enables new customer to clear his doubts instantly.

2. **Live Chat: -** Communication with the customer is very important part of business. Keeping in mind the importance, most of the business are providing tools which are user friendly and as per the requirement of tech-savvy customers. The customers who don't like to hear boring messages and long waiting period for speaking to customer care executives of the company, they prefer to opt the Live Chat option. This option is given

on website of the business to directly interaction with vendor through Live Chat with representative of the company. Customer support executives respond to their chat online and help them to solve their queries. Benefit of this tool is interaction can be made without disturbing once regular work on computer/laptop or mobile.

3. **Mobile Application: -** Mobile has now become the need of day-today life. Not only in urban area but in rural areas also, most of the people are aware and using the smart phones. It is like mini world everyone is carrying in its pocket. Numbers of mobile applications are evolved to entertain, spreading the knowledge and making the business. There is no need to sit on the desktop or laptops long time to surf the e-commerce websites. Mobile is very small device that can be carried anywhere and can access the numbers of applications. Mobile application is just like mini website but compatible with mobile view and more users friendly. Ease of use and anywhere access are the most important features of mobile which make them more famous and wide spread.
4. **Marketing Automation: -** Marketing is the big part of running business online. One need to generate the enquiries, nurture them and turn them into sales and that's what marketing is all about. The effective marketing tool will provide the data needed to effectively focus the campaign and automate lot of work that one cannot give full attention. The facility like suggesting the similar products that have already searched on websites or on application. Some sites will automatically show the items based on user's history. Therefore the automation of marketing is also necessary.
5. **Tele-Caller –** This is the commonly known and very effective tool for interaction with customers. The customers can directly call the representative of the company and that representative directly solves his problems. The waiting period to contact with representative is sometime deliberately longer to make the audience listen the new products of the business. Also some direct facilities with the help of computerized interaction are also available which reduces the waiting period to contact. Even the calling to Customer care is free of charge in almost every business organization. If the platform is made for customers to interact easily, they can connect to business and their doubts and misunderstandings get cleared by directly having a dialogue with representative of the Business. Sometimes, these Customer Support Service are available for Free 24/7 Customer, which enable them to interact whenever they want.

This the most important tool for every business. Only selling of product is not necessary but the toughest part is retaining the customer by providing post sales services to them.

Some times tele-caller contacts existing customers and expected customers to convey them the new products launched by business. Business can be expanded telephonically also, just only thing to do is establishment of communication.

6. **E-mail – Follow-up –** Electronic mail is the virtual address someone on internet. One can write the e-mail describing the issues he has undergone. Some business enterprises have the policies that the e-mail should be replied within 24 hours with proper feedback. The promptness in answering the query make the customer satisfied and retain him for longer time also establish a trust-worthy relationship with the customer. E-mail is a written evidence with the customer about his query and response by business. The documents like invoice, receipt of payment etc. are sent through e-mail and even the customers can get the update about the status of the product he ordered like receipt of order, conformation of order, dispatch of article, status of article and final dispatch to customer. All these intimations created trust about business and make the customer worriless about it's product. The emergence of e-mail is quiet earlier than others but the e-commerce make the best use of this tool. Sometimes the business sends the e-mail containing the information about new arrivals, discounts, offers to get in touch with customers.
7. **Messaging: -** The work SMS itself says that it is Short Message Service. A lot can be informed through limited words. A SMS is silent ambassador of the business communication. To get in regular touch with the customers, one can use the messaging. The new products, offers, update about product dispatch and many more can be conveyed through message on mobile. Even the update of transaction like receipt or payment in bank account and the most important One Time Password (OTP) is sent through message itself. For the e-banking and online transaction OTP is the only authorized verification for business. The message word itself is very small but it communicates huge and most important information.
8. **Video Conferencing and web conferencing: -** Video Conferencing is a tool which transmits and receives images and voice in real time whereas web-conferencing allows to

share documents and applications. The customers can directly interact with vendor with face to face communication. Video conferencing allows establishing face to face communication between two people from any corner of the world. High definition images and clear voice make the communication more realistic and effective. It saves the huge time and money that would be spent on travelling that can be used for meeting. Sharing of documents, presentations make the customer easy to gain the idea about the business and the product. Video conferencing helps to establish direct communication with any customer anywhere in the world by sitting in office of any country.

9. **Blog: -** Technology has changed the way of interaction with people. A blog is frequently updated online personal journal or diary on a particular subject. It is a place to express the thoughts and business with the world. In other words, the blog is once own website that is going to update on an ongoing basis. By writing blogs one can provide information to customer and can have direct interaction with them. The interested people write and discuss with blogger directly. It is platform where numbers of people may express their views and have healthy discussion.
10. **Advertisement:** - Although an advertisement is not a new tool for communication but the Technological advancement have changed the way of presentation. Every business has to advertise its products to penetrate deep in the market and grab the potential customers. Now-a-days the youth and working people are highly exposed to social media and internet. Besides having numbers of websites launched for providing information about product, the business owners have to advertise their product on different websites, mobile applications etc. Even while watching video on youtube, firstly one has to watch the advertisement. Different websites are full of advertisements. Sometimes even we have to find the required actual information in between advertisement. Advertising the product on such websites is having vital impact on customer as everyone is using internet or even mobile applications.
11. **Power-point Presentation: -** It is also older tool but quiet useful and work as a silent messenger and representative of the business. All the information about product, specification with images, its utility, advantages and applicability can be displayed in it. A short representation of business can be seen in Power-point presentation. A perfect power point presentation is the perfect presentation of the business. Instead of visiting

personally everywhere, if power-point presentation is sent, the customer will have clear idea about the business and only potential customers will contact to business and business executives will only focus on those potential customers who have already gone through presentation.

12. **Customer Relationship Management (CRM) –** Customer is the centre point of any business organization. Gathering the data of customer and providing each customer with a personalized experience when shopping at online stores is the intension of CRM. If the customer is given a personal touch of best wishes on his birthday, anniversary etc. he will be delighted and attached with the business. The suggestion from the recent search history on websites can be provided to him to make him aware about new product and availability of product. Customers can be retained in business by giving the personal touch to relation with them.
13. **Social Media Management: -** Social media is playing the most important role in business activities. Most of the customers are using the social media sites. It is the simplest way to represent someone in front of society. The word itself says that it is social. It means the media which brings the people at unique platform where they can share their views, ideas, feelings and business. There are several social media sites like face-book, twitter, instagram, whatsapp etc. where people can share their views and ideas about specific issue. The same platform can suitably use for reaching to people directly.

Survey on Implementation of Above discussed Recent Trends in Communication in Different E-commerce Web-sites: -

Sr. No.	Business Title	Communication Channels Used												
		Intact. Website	Mobile App.	Tele-caller	Marketing Automation	E-mail Follow -up	Message	Blog	Advt.	PPT	CRM	Social Media	Live Chat	Video Conf.
1	Amazon	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
2	Flipkart	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No
3	Snapdeal	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No
4	Book Ganga	Yes	Yes	Yes	No	Yes	Yes	No	Yes	No	No	Yes	No	No
5	Paytm	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No
6	Phone pay	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No
7	ICICI Bank	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
8	SBI	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No
9	LIC of India	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No
10	Face-book	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No
11	Twitter	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No

12	Olx	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No
13	IRCTC	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No
14	Idea Cellular	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No
15	Reliance Jio	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No

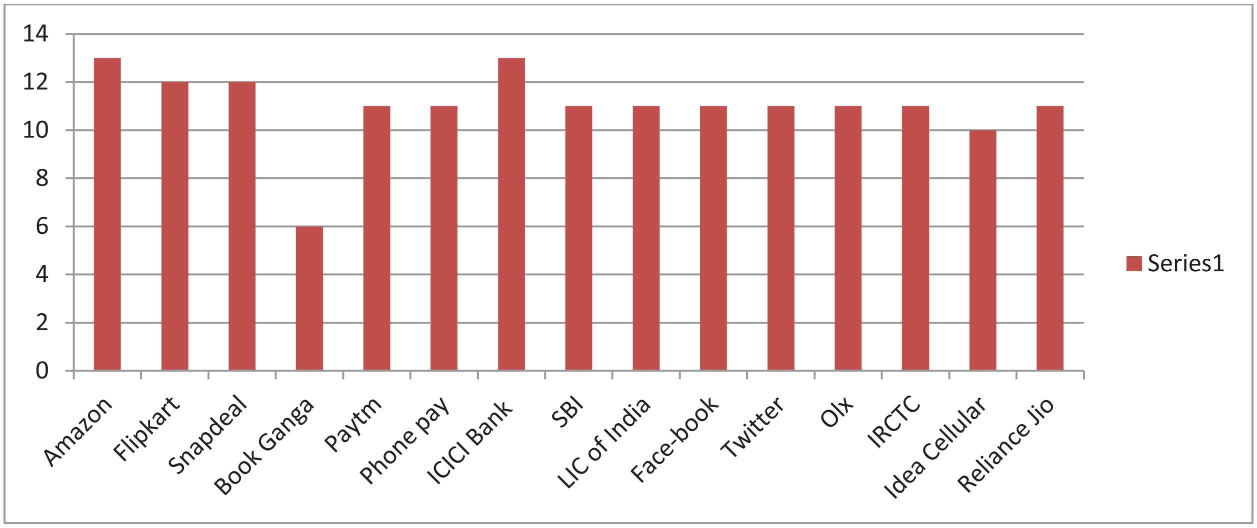

Interpretation: - Above chart clearly shows that most of the e-commerce players have opted recent technological advancement to expand and upgrade their business. Amazon and ICICI bank have opted maximum technological changes and as the result, they become successful to penetrate deep in the market and reach to common people by providing satisfactory services to them. The share of Amazon is quiet higher as compared to other e-commerce website in similar category. Similarly ICICI is also having major share of market in urban areas. The causes of expansion of some business are quiet different. Keeping in mind the concept of adoption of technological advancement, one can surely say that optimum use of above tool will lead to success of business.

Conclusion: -

Number of users of internet is increasing day by day. In the huge populated country like India, have more than 125 Crores of population, 40% of the population is using internet. Moreover the reduced rates of internet usage and introduction of 4G have dramatically changed the scenario of internet and Smartphone users. The use of internet has brought the seller to the door step of customer. Establishing a strong communication and providing quick services are the key factors to succeed in business. One has to consider the flow of market and adopt the changes, else the

flow will vanish its existence. The internet has opened up vast opportunities for online business, point is that how one would apply it for its business. A successful entrepreneur Mr. Damon Richards said that "Your Customer Doesn't care how much you know until they know how much you care".

Reference: -

Ref. 1 - https://en.wikibooks.org/wiki/E-Commerce_and_E-Business/Concepts_and_Definitionsz

Bibliography: -

E-commerce and E-business – Concept and Definition

https://en.wikibooks.org/wiki/E-Commerce_and_E-Business/Concepts_and_Definitions

E-Commerce Tools –

https://smallbiztrends.com/2015/01/e-commerce-tools.html

E-commerce and E-business

https://keydifferences.com/difference-between-e-commerce-and-e-business.html

E-commerce software tools: -

https://www.americommerce.com/blog/10-software-tools-to-automate-painful-processes-for-ecommerce-merchants

Communication Tools: -

https://www.scu.edu/mobi/business-courses/starting-a-business/session-8-communication-tools/

Communication Channels: -

https://www.tutorialspoint.com/management_concepts/communication_channels.htm

E-commerce in India

https://en.wikipedia.org/wiki/E-commerce_in_India

E-commerce communication right

https://www.thebalance.com/how-to-do-ecommerce-communication-right-1141640

https://www.amazon.in/

https://www.flipkart.com/

https://www.snapdeal.com

www.bookganga.com

https://paytm.com

https://www.phonepe.com

https://www.icicibank.com

https://www.onlinesbi.com/

https://www.licindia.in/

https://www.facebook.com

https://twitter.com

https://www.olx.in

https://www.irctc.co.in

www.ideacellular.com

https://www.jio.com

----------------------- 0 -----------------------